

UPPSALA
UNIVERSITET

Studia Iranica Upsaliensia 29

A Typology and Classification of Three Literary Genres

Songs, Folktales, and Initiation Tales in Iranian
Oral Literature and their Educational Function

SHOKOUFEH TAGHI

ACTA UNIVERSITATIS
UPSALIENSIS

UPPSALA 2016

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Studia Iranica Upsaliensia
29

A Typology and Classification of Three Literary Genres

Songs, Folktales, and Initiation Tales in Iranian Oral
Literature and their Educational Function

Shokoufeh Taghi

UPPSALA
UNIVERSITET

Abstract

Taghi, Shokoufeh 2016. A Typology and Classification of Three Literary Genres: Songs, Folktales, and Initiation Tales in Iranian Oral Literature and their Educational Function. *Studia Iranica Upsaliensia* 29. 368 pp. Uppsala. Acta Universitatis Upsaliensia

The present study explores the definition, distinctive features and classification of three genres of children's oral literature, *taraneh*, *matal* and *afsaneh*. It also presents new findings regarding the unique linguistic structure of each genre and describes the method developed by older Iranian women to educate children in a traditional oral education system. Numerous literary examples of each genre are cited, as narrated by old and illiterate female informants.

The research comprised library and field studies. 50 Iranian women participated in the field study and were divided into two groups, one in Iran and one in Sweden.

This study aims to show that the addressees of the above-mentioned genres are children of different ages. It also aims to prove that these types of narratives were meant to educate children at a time when oral traditions were the only way to teach fundamental lessons in a concrete form. Therefore these stories are fundamentally different from narratives meant for adults.

The work aims to be useful for other researchers working in the field of oral literature. The texts published here can also serve as a resource for comparing oral and written language, and may be helpful for child educators, parents and children's writers.

Keywords: *afsaneh*, child education, folktales, female informants, initiation tales, Iranian oral literature, *matal*, songs, *taraneh*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND). For more information, please visit creativecommons.org.

© Shokoufeh Taghi 2016

ISSN 100-326X

ISBN 978-91-554-9653-1

Cover painting: Muhammad Zamman the Safavid artist 1670-85

Printed in Sweden by Kph Trycksaksbolaget, Uppsala 2016

To the sweet memory of my mother

Acknowledgements

Apart from some tales recorded in 2016, the present study was ready to be published in 2004. Some of the chapters regarding the typology and classification of the initiation tales for boys appeared in *Iranshenasi*, Vol. 21, No. 3, (Autumn 2009) and *Iranshenasi*, Vol. 21, No. 4, (Winter 2009). The chapter on the initiation tales for girls was briefed and read at the conference of the Iranian Women's Studies Foundation, Hanover, 19–21 June 2009.

In February 2016 I presented the updated manuscript to Professor Carina Jahani, who decided to go ahead with its publishing. I am deeply grateful for her support in this matter.

I am sincerely thankful to Dr Behrooz Sheyda and Dr Forogh Hashabeiky for reading the final version of the book and making valuable comments.

I would also like to take the opportunity to thank my informants and those who introduced me to them, particularly Dr Karim Sohrabi.

Last but not least I express my deepest love and gratitude to my sweet daughter Hanna Rohani, who has always been my greatest support.

Introduction

Storytelling has a very long history in Iran. Like the people of other ancient nations, Iranians use storytelling to educate their children and to convey historical, social, moral, religious, political and humorous ideas. Explaining things through metaphor rather than saying them directly has always been a part of Iranian culture. This has influenced the creation of different literary genres within both oral and written traditions. Despite being younger, written literature has received more scholarly attention and been the object of more surveys and closer scrutiny than oral traditions. As a result there are more classifications of literary genres in the classical literature than the oral literature. However during the past hundred years, Persian oral traditions have received more attention and folktales in particular have been the subject of further research.

The first writer to show a great interest in collecting, transcribing and publishing Persian folklore was **Hedayat**. Another person who worked in this area was **Sobhi**, a children's storyteller on the radio. **Enjavi Shirazi** devoted most of his life to collecting Persian folklore and even founded a large research centre dedicated to this field. When it comes to folktales, songs, traditional beliefs, and Iranian seasonal festivals, **Shirazi** collected material from every region of Iran and published most of it. **Shakoorzadeh** carried out extensive research on the rites, rituals, beliefs and traditions of the people of Khorasan. His study of **Khorasani** folklore is an informative resource for those interested in comparative studies of oral traditions in different parts of Iran. **Darvishiyan** published Kurdish folklore in two volumes, providing Latin transcriptions for many of the collected songs and folktales. **Vakiliyan** published different narrations of folktales and songs in a work titled *Afsaneha va Matalhaye Irani*. He did not collect the material himself, but used material archived at the Treasury of Folk Culture in Iran (*Ganjineh-ye farhang-e mardom dar Iran*). He has also collaborated with Marzulph and Elvel Satin in publishing the tales of *Mashdi Galin Khanoom*. One of the best sources for *Dari* tales is **Rahmanov's** collection. Although he is Tajik, his work belongs to the cultural geography of Iran.

Other Orientalises, like Christiansen and Masse, also collected Persian tales and were interested in the oral literary tradition of Iran. Furthermore, Lorimer and his wife travelled to Iran more than a century ago. They stayed in Keraman and Chahar Mahal Bakhtiyari long enough to collect a great many folktales, which they published in English. The Kermani and Bakhi-

yari variants of the tales are not provided in their edition. However, Vahman subsequently found the Kermani variants and published them in Iran.

Aarne, Thompson and Uther catalogued north European and Indo-European folktales. Based on their system of categories, Marzolph created what is still today the most widely used classification of Iranian folktales.

Despite the scholarly efforts during the past century, the concepts of songs, ballads, melodies and rhymes remain imperfectly defined in Iranian folklore. Neither is there any difference in the texts when addressing a child or a grownup. Having studied all the above-mentioned collections and many others, I have come to realize that there is still no agreement on how to define the genres *taraneh*, *matal* and *afsaneh*. In some texts *taraneh* is referred to as *matal* when it is a rhyme or part of a song. In the same texts, nursery rhymes, folktales, fairy tales, allegories and anecdotes are also referred to as *matal*. This confusion occurs in almost every introduction to Persian folklore and collection of folktales.

The differentiation of the three genres led me to a new finding regarding the unique linguistic structure of each genre, especially *matal*. During my twenty years of research on Persian folklore I found that older Iranian women have developed a method of educating toddlers and very young children by employing baby language. This technique, which seems to be ancient, gradually evolves along with the age of the children. In this way a sphere of oral literature would be created for children between the ages of 0 and 7 years. This sphere has two distinctive genres: *taraneh* and *matal*. In this book I attempt to draw a clear distinction between *taraneh* and *matal*, and between *matal* and *afsaneh*.

Afsaneh is another domain of children's oral literature, and is for children aged 7 to 12 years. In this study I explain what *afsaneh* is and why it is called *afsaneh*, and also exemplify characteristics of the genre in Iranian folktales. Each statement is illustrated with various collected and printed examples. This study is confined to these three literary genres of Iranian folklore which address children. Other genres that address children will be covered in the second volume, while the third volume mainly focuses on the stories of ten women alongside a discussion of history and tradition.

My reason for conducting this research was, as explicitly shown in the second chapter, the lack of studies able to clearly explain and define each genre in the realm of Persian oral literature for children.

The research was conducted through library and field studies. 50 Iranian women participated in the field study. They were divided into two groups, one in Iran, and one in Sweden. The group in Iran consisted of women I have known since childhood and women whom I met for the first time in connection with the study. Although the members of the other group were living in Sweden, they all came from different parts of Iran. All of the participants were older than 60, and most were illiterate. In the field study, the women were asked questions about their past, their place of birth, their sweet and

bitter memories, and important historical events related to women, traditions, beliefs, superstitions, songs and stories. For this volume, I selected those parts which were related to *taraneh*, *matal*, and *afsaneh* for children.

This study aims to show that the addressees of the above-mentioned genres are children of different ages. It also aims to prove that these types of narratives were meant to educate children at a time when oral traditions were the only way to teach fundamental lessons in a concrete form. Therefore these stories differ in principle from narratives meant for adults.

I hope that this study will be able to help other researchers working in this field to find a clear and distinct definition of each genre. In addition I hope it can be helpful for child educators, parents and children's writers.

I further hope this study will shed a bit more light on the study of Iranian folktales, but at the same time will show my utmost respect for those who have paved the way before me and those who will continue after. I also wish to take this opportunity to thank my informants, the gracious and lovely women whose words and wisdom will live in my heart forever.

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

Studia Iranica Upsaliensia

Editors: Carina Jahani and Bo Utas

1. CARINA JAHANI, Standardization and Orthography in the Balochi Language. 1989.
2. JUDITH JOSEPHSON, The Pahlavi Translation Technique as Illustrated by *Hôm Yašt*. 1997.
3. CARINA JAHANI, Language in Society — Eight Sociolinguistic Essays on Balochi. 2000.
4. SHOKOUFEH TAGHI, The Two Wings of Wisdom. Mysticism and Philosophy in the *Risālat ut-ṭair* of Ibn Sina. 2000.
5. ASHK DAHLÉN, Deciphering the meaning of revealed law. The Surūshian paradigm in Shi'i epistemology. 2001.
6. HASHEM AHMADZADEH, Nation and Novel. A Study of Persian and Kurdish Narrative Discourse. 2003.
7. FOROGH HASHABEIKY, Persian Orthography. Modification or Changeover? (1850–2000). 2005.
8. MEHRDAD FALLAHZADEH, Persian Writing on Music. A study of Persian musical literature from 1000 to 1500 A.D. 2005.
9. HELENA BANI-SHORAKA, Language Choice and Code-Switching in the Azerbaijani Community in Tehran. A conversation analytic approach to bilingual practices. 2005.
10. SERGE AXENOV, The Balochi Language of Turkmenistan. A corpus-based grammatical description. 2006.
11. MINOO SHAHIDI, A Sociolinguistic Study of Language Shift in Mazandarani. 2008.
12. JOHN R. ROBERTS, A Study of Persian Discourse Structure. 2009.
13. MARYAM NOURZAEI, CARINA JAHANI, ERIK ANONBY & ABBAS ALI AHANGAR, Koroshi. A Corpus-based Grammatical Description. 2015.
14. DARIUSH KARGAR, Ardāy-Virāf Nāma. Iranian Conceptions of the Other World. 2009.
15. BEHROOZ BARJASTEH DELFOROOZ, Discourse Features in Balochi of Sistan (Oral Narratives). 2010.
16. ERIK ANONBY & PAKZAD YOUSEFIAN, Adaptive Multilinguals. A Survey of Language on Larak Island. 2011.
17. ANDERS WIDMARK, Voices at the Borders, Prose on the Margins. Exploring the Contemporary Pashto Short Story in a Context of War and Crisis. 2011.
18. MEHRDAD FALLAHZADEH & MAHMOUD HASSANABADI, *Shams al-aṣṣāt*, The Sun of Songs by Ras Baras. 2012.
19. V.S. RASTORGUEVA et al., The Gilaki Language. 2012.
20. FARIDEH OKATI, The Vowel Systems of Five Iranian Balochi Dialects. 2012.
21. GUITTI SHOKRI, CARINA JAHANI & HOSSEIN BARANI, When Tradition Meets Modernity. Five Life Stories from the Galesh Community in Ziarat, Golestan, Iran. 2013.
22. FRANZ WENNBERG, On the Edge. The Concept of Progress in Bukhara during the Rule of the Later Manghits. 2013.
23. ALI MUHADDIS (Ed.), A Historical Poem on the Attack on Iran by the Afghans. Written by Nadīm Mashhadī in 1137 A.H. (1724/5 A.D.). 2014.
24. ERIK ANONBY & ASHRAF ASADI, Bakhtiari Studies. Phonology, Text, Lexicon. 2014.
25. ALI HASSOURI (Ed.), *Jām-e Jahān-nemā-ye Abbāsi*. The Abbasid “Planetarium Cup”. On the Benefits of Wine. Written by: Qāzi ebn Kāšef al-Din Moḥammad. 2014.
26. FOROGH HASHABEIKY (Ed.), International *Shābnāme* Conference. The Second Millennium. (Conference Volume). 2014.
27. PADIDEH PAKPOUR, Identity Construction. The Case of Young Women in Rasht. 2015.
28. BEHROOZ SHEYDA, Traces of Time. The Image of the Islamic Revolution, the Hero and Martyrdom in Persian Novels Written in Iran and in Exile. 2016.

29. SHOKOUFEH TAGHI, A Typology and Classification of Three Literary Genres. Songs, Folktales, and Initiation Tales in Iranian Oral Literature and their Educational Function. 2016.

۲۶۱, ۲۶۲, ۲۶۳, ۲۶۴, ۲۶۵	نمکی
۲۷۱	نوآموز
۲۰	نورزایی
۳۴, ۵۲	نونوا
۱۱۴	نیم‌شو
۳۱۴	نیم‌کون
۱۰۰	وسمه
۸, ۲۲	وکللیان
۲۲, ۲۳, ۱۰۰, ۳۳۴, ۳۳۵	وکللیان
۷, ۱۳, ۱۴, ۲۵, ۲۷۸, ۳۰۵, ۳۳۶	هدایت
۵۵, ۱۰۰, ۱۰۸, ۱۰۹, ۱۱۴, ۱۱۷, ۱۲۷, ۱۳۱, ۱۳۲, ۱۳۵, ۱۳۶, ۱۳۷	همدان
۱۷۲, ۳۰۷	همساده
	یزد ۱۰۹, ۱۱۴, ۱۱۸, ۱۲۱, ۱۲۵, ۱۲۶, ۱۳۳, ۱۴۵, ۱۴۸
۱۱۲	یهودا

۳۲ ماسوره
۱۸۴, ۱۸۸, ۱۸۹, ۱۹۰, ۱۹۱, ۱۹۴, ۱۹۵ ماه‌پیشونی
۱۵ مثنوی
۲۱, ۳۳۵ مخبر
۱۰, ۱۳, ۱۴, ۸۷, ۹۴, ۱۱۰, ۱۶۳, ۱۷۸, ۱۹۳, ۱۹۶, ۱۹۸, ۲۴۳, ۲۴۸, ۲۴۹, ۲۵۰, مرغ
۲۷۳, ۲۷۴, ۲۷۶, ۲۷۷, ۲۸۱, ۲۸۴, ۲۹۷, ۳۱۱, ۳۱۲, ۳۲۶, ۳۲۸	
۱۱۸, ۱۵۰, ۱۵۲, ۱۸۸, ۱۹۹, ۲۰۴, ۲۱۷, ۲۲۰, ۲۴۱, ۲۷۱, ۲۸۷, ۲۸۹, ۲۹۵, ۲۹۶ مرگ
۱۲۹, ۱۸۹, ۱۹۰, ۲۰۱, ۲۰۲, ۲۱۷, ۲۴۹, ۲۵۰, ۲۷۶, ۲۷۷, ۲۸۰ مروارید
۲۴۳ مریم
۸, ۲۳, ۳۳۵ مشهدی
۲۷۲ معجزه‌آمیز
۱۴, ۳۳, ۴۹, ۲۹۱ مکتب
 مکه ۱۸۲
 مَلا ۱۴, ۱۰۵, ۲۹۱
۳۵ ملاباجی
۲۸۴ ملک‌ابراهیم
۱۴۲, ۱۴۴, ۲۲۱, ۲۲۲, ۲۴۲, ۲۹۵, ۲۹۶ ملکه
۱۶۶, ۱۷۸, ۱۸۳, ۲۷۱ مناسک
۲۳ منجک
۱۰, ۱۳, ۵۷, ۶۱, ۶۴, ۶۶, ۶۷, ۶۸, ۶۹, ۷۰, ۷۱ منگول
۵۳, ۲۴۶ موتیف
۱۳, ۲۰, ۴۰, ۵۸, ۱۰۴, ۱۰۶, ۱۰۸, ۱۰۹, ۱۴۱, ۱۴۶, ۱۵۰, ۱۵۲, ۱۵۳, ۱۵۴, ۱۵۵ مورچه
۲۳, ۳۲, ۵۵, ۶۰, ۷۷, ۸۸, ۱۰۰, ۱۰۳, ۱۰۴, ۱۰۶, ۱۰۷, ۱۰۸, ۱۰۹, ۱۱۰, ۱۱۵, موش ...
۱۳۰, ۱۳۴, ۱۴۱, ۱۴۵, ۱۴۶, ۱۴۹, ۱۵۱, ۱۵۲, ۲۱۹, ۳۲۵	
۱۳, ۲۰, ۲۹, ۳۲, ۷۸, ۱۰۱, ۱۰۲, ۱۰۴, ۱۰۶, ۱۰۷, ۱۰۸, ۱۰۹, ۱۲۷, ۱۳۰, ۱۳۳, موشه.
۱۳۶, ۱۳۷, ۱۳۹, ۱۴۰, ۱۴۸, ۱۴۹, ۱۵۰, ۱۵۲	
۲۶ مهمل‌بافی
۱۲۸ نارگیلی
۲۴, ۲۱۰, ۲۱۱, ۲۱۳, ۲۱۴, ۲۱۶, ۲۱۷ نارنج
۱۶۹, ۱۸۴, ۱۸۶, ۱۸۷, ۱۸۸, ۲۰۳, ۲۰۴, ۲۴۵, ۲۷۳, ۲۸۸ نامادری
۱۴, ۲۲۶, ۲۵۸, ۳۱۳, ۳۱۵ نخودی
۱۶۶, ۱۶۹, ۱۷۰, ۱۷۱, ۱۷۲, ۱۷۴, ۱۷۸, ۱۷۹, ۱۸۰, ۲۱۳, ۲۴۵, ۳۰۱ نذر
۱۱۱ نعو می
 تقاره ۴۴, ۲۵۴
۱۱۶ نقالی
۱۲۵, ۱۲۶ نقش‌بند
۱۴, ۱۱۰, ۱۲۰, ۱۲۲, ۱۶۳, ۱۶۴, ۱۸۴, ۱۹۸, ۲۰۳, ۲۰۴, ۲۰۶, ۲۱۸, ۲۱۹, ۲۲۲, نهاد
۲۲۶, ۲۳۵, ۲۴۰, ۲۴۵, ۲۴۹, ۲۵۲, ۲۷۱, ۲۷۲, ۲۷۷, ۲۷۹, ۲۸۱, ۳۱۴, ۳۲۵	
۱۴, ۴۸, ۲۱۷, ۲۲۰, ۲۲۴, ۲۲۵, ۲۲۸, ۲۲۹, ۲۳۰ نه‌دی
۱۱۰, ۲۵۷, ۲۶۲, ۳۰۶ نمکی

۲۸۸, ۲۸۹	کقباد
۹۱	کدو قلقل زن
۴۳	گانیه
۲۸, ۸۹, ۱۰۸, ۱۵۰, ۱۶۸, ۱۷۵, ۱۹۳, ۱۹۶, ۲۲۵, ۲۸۰, ۲۸۸, ۳۱۲	گاو
۲۴	گاوچران
۱۰, ۱۲, ۱۳, ۱۵, ۱۶, ۱۸, ۶۰, ۱۱۰, ۱۵۹, ۱۶۴, ۱۶۵, ۱۶۶, ۱۸۴, ۱۸۸, ۱۹۷,	گذر
۲۱۸, ۲۱۹, ۲۲۷, ۲۴۰, ۲۴۶, ۲۵۱, ۲۵۲, ۲۷۰, ۲۷۱, ۲۷۲, ۲۷۴, ۲۷۸, ۲۷۹, ۲۸۲,	
۲۹۴, ۳۰۰, ۳۰۱, ۳۰۳, ۳۰۴, ۳۱۸	
۱۴, ۲۲۰, ۲۲۴	گرازک
۱۷, ۲۹, ۳۲, ۳۵, ۴۰, ۴۸, ۵۵, ۵۹, ۸۹, ۱۰۰, ۱۰۲, ۱۰۳, ۱۰۴, ۱۰۹, ۱۱۰, ۱۱۵,	گره
۱۴۱, ۱۴۵, ۳۰۳, ۳۰۴, ۳۰۹, ۳۲۴, ۳۲۵	
۱۴	گردن دراز
۴۲, ۶۲, ۶۳, ۶۴, ۶۵, ۶۶, ۶۷, ۶۸, ۶۹, ۷۰, ۷۱, ۹۲, ۹۵, ۹۶	گرگه
۱۰۹, ۱۱۴, ۱۱۸, ۱۲۴	گرمسار
۱۰۷, ۱۵۱, ۱۸۵, ۲۰۳, ۲۰۴, ۲۲۰, ۲۲۶, ۳۰۳	گرم
۲۹۰	گشتاسب
۲۱۵, ۲۱۷, ۲۹۳	گل سرخ
۸, ۲۳, ۳۱۰, ۳۳۵	گلین
۲۳, ۷۴, ۸۴, ۸۵, ۱۴۲	گنجشک
۱۴۱, ۱۹۲, ۱۹۳, ۱۹۶, ۲۴۴, ۳۱۲	گوساله
۱۰۸, ۲۲۰, ۲۲۳, ۲۲۵, ۳۰۰, ۳۰۱, ۳۰۹, ۳۱۰	گوسفند
۱۴, ۲۱۷, ۲۲۰, ۲۲۷	گوسفندی
۱۱۵	گوهرشاد
۳۶, ۳۸, ۵۷, ۳۳۲	گویش
۲۱۶, ۲۱۷, ۲۴۳, ۲۵۰, ۲۷۰	گیواره
۷۹, ۸۰, ۸۱	گیدی
	زری ۱۹, ۲۴۳
۸, ۱۰۷, ۱۰۹, ۱۴۱, ۱۴۲, ۱۴۷, ۱۴۸, ۱۴۹, ۱۵۲	لریمر
۳۱۶	لَمَتی
۱۶, ۱۳۳, ۱۳۴	ماچوجه
۱۷, ۲۴, ۲۶, ۲۹, ۳۱, ۳۲, ۳۹, ۶۱, ۶۴, ۶۷, ۶۸, ۹۵, ۱۰۵, ۱۰۷, ۱۱۴, ۱۴۶, ۱۴۹,	مادر
۱۵۰, ۱۶۹, ۱۷۳, ۱۷۵, ۱۷۶, ۱۷۷, ۱۸۳, ۱۸۵, ۱۸۶, ۱۸۸, ۱۹۱, ۱۹۶, ۱۹۸, ۲۰۰,	
۲۰۳, ۲۰۷, ۲۱۶, ۲۱۷, ۲۱۹, ۲۲۰, ۲۲۱, ۲۲۲, ۲۲۷, ۲۲۸, ۲۲۹, ۲۳۰, ۲۳۶, ۲۳۸,	
۲۳۹, ۲۴۱, ۲۴۲, ۲۴۳, ۲۴۴, ۲۴۶, ۲۴۹, ۲۵۱, ۲۵۷, ۲۶۲, ۲۶۳, ۲۷۰, ۲۷۳, ۲۹۲,	
۲۹۷, ۳۰۵, ۳۱۱, ۳۱۲, ۳۱۳, ۳۱۶, ۳۲۵	
۱۷, ۳۸, ۵۶, ۱۰۶, ۱۱۳, ۳۱۱	مادر بزرگ
۹۲, ۱۱۱, ۱۱۴, ۱۷۱, ۱۷۶, ۱۸۶, ۲۰۸, ۲۱۸, ۲۲۶, ۲۲۷, ۲۳۳, ۲۴۴, ۲۵۲	مادر شوهر
۲۶۶, ۲۹۳, ۲۹۴, ۲۹۵, ۲۹۷, ۲۹۸	مادیان
۸, ۹, ۱۸, ۲۰, ۲۳, ۳۳۵	مار زلف

قالی ۳۰، ۱۳۷، ۲۲۶، ۳۰۲

فانغوزک ۱۸، ۱۳۰

قبا ۲۷، ۳۴، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۱۱۷، ۱۲۵، ۱۳۱، ۲۵۲، ۳۲۷

قبيله ۲۲۳، ۲۳۸، ۲۷۱

قدسی ۱۵۹، ۱۶۶، ۱۸۳، ۲۷۱، ۲۷۸، ۳۳۱

قصایی ۳۱، ۱۳۸، ۲۸۶

قلعه ۱۶۳، ۲۷۶

قم ۷۰، ۷۵، ۹۸، ۱۳۵، ۱۹۱، ۲۱۰، ۲۹۰، ۳۲۳

قنداق ۲۱۷، ۲۲۴

قوج ۷۴

قورباغه ۱۴، ۳۳، ۱۰۲، ۲۳۳

قوز ۱۹

قهرمان ۱۱، ۱۵، ۱۸، ۲۴، ۱۰۵، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۸۴، ۱۸۶، ۱۹۷، ۲۰۳، ۲۱۸،

۲۴۲، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۶، ۲۷۲، ۲۷۴، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳،

۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۸، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۷، ۳۰۱، ۳۰۴، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۸، ۳۲۴، ۳۳۱

قهوه ۱۰۵، ۱۰۹

قیچی ۳۴، ۲۳۵

کاجی ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸

کاشان ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۴، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۹، ۱۳۲، ۱۴۵، ۲۴۴، ۳۳۵

کاکروچا ۱۰۴، ۱۰۶، ۱۰۹

کتابیون ۲۹۰

کچل ۳۲۰

کردستان ۲۸، ۲۹، ۴۲، ۸۱

کرده خاله ۲۰۹

کرمان ۸، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۴، ۱۱۸، ۱۲۴، ۱۵۰

کریستینسن ۲۴، ۲۹۳، ۳۳۵

کشکول ۲۷۴

کک ۱۱، ۱۳، ۱۸، ۲۰، ۲۳، ۵۸، ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۳۴، ۱۴۱، ۱۴۷، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳،

۱۵۴، ۱۵۵

کلاغه ۳۱، ۷۶، ۹۹، ۱۳۷، ۱۴۱، ۱۵۳، ۱۹۷، ۲۱۲، ۲۵۶، ۲۹۲

کلبه ۱۵، ۱۷، ۵۹

کنجد ۱۷۸، ۱۷۹

کنیز ۱۰۷، ۲۴۷، ۲۵۱، ۲۵۲، ۳۰۳، ۳۲۵، ۳۲۶

کوبا ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۴، ۱۰۵

کوتوله ۱۸۶

کودکان ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۶، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۵، ۳۶، ۳۹،

۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۵۱، ۵۲، ۵۴، ۵۶، ۵۸، ۵۹، ۱۰۱، ۱۱۸، ۱۳۱، ۱۴۲، ۲۲۱، ۲۴۵،

۲۴۹، ۳۲۷

کولی ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۲۳۷، ۲۳۸

.....	صندوق	٤٦, ٢٤٦, ٢٤٧, ٢٩٣, ٢٩٤, ٢٩٦, ٣٠٦, ٣١٤
.....	صندوقچه	٤٠
.....	صنوبر	١٤, ١٥, ٢٢٠, ٢٢٤, ٢٤٩, ٢٥١, ٢٧٦, ٢٧٧, ٢٨٢, ٢٨٥, ٢٨٦, ٣١٣, ٣٢٤, ٣٣٥
.....	ضربی	٥١
.....	طبقه بندی	٨, ٩, ١٤, ١٥, ١٧, ١٩, ٢٠, ٢١, ٢٣, ١٠٤, ٣٣٥
.....	طلا	٢٧, ٣٣, ٨٥, ١٠٥, ١١٩, ١٢١, ١٢٢, ١٢٤, ١٤٠, ١٨١, ١٨٥, ١٩٥, ١٩٦, ١٩٩, ٢٠١, ٢٠٥, ٢٢٠, ٢٢٨, ٢٢٩, ٢٤٩, ٢٥٠, ٢٥٩, ٢٦١, ٢٦٨, ٢٧٠, ٢٧٣, ٢٧٤, ٢٧٦, ٢٧٩, ٢٨٠, ٢٨٦, ٣٠٢, ٣٢٥
.....	طلسم	٢٣٤, ٢٤٨, ٢٨٠, ٢٨٣, ٢٨٧, ٢٩٤, ٣٢٦
.....	طنز	٧, ١٤, ١٦, ١٨, ٢٦, ٥٨, ٥٩, ٦٠, ١٦١
.....	طوطی	١٨, ٢٧٣, ٢٧٤, ٢٧٦, ٢٧٧, ٢٧٨
.....	عاشورا	١٦٨
.....	عامیانه	١٣, ١٧, ٢١, ١٤١, ١٥١, ٢٠٨, ٣٠٦, ٣٣٦
.....	عروس	٧٣, ٧٤, ٧٦, ١١١, ١١٢, ١٤٤, ١٧٦, ١٨٧, ١٩٨, ٢٠٥, ٢٠٦, ٢١٦, ٢١٧, ٢١٨, ٢٢٧, ٢٤٤, ٢٤٧, ٢٦٦, ٢٦٨, ٢٦٩, ٣٠٩
.....	عزاداری	١٠١, ١٠٢, ١٠٤, ١٠٧, ١٠٨, ١٠٩, ١٤٢, ١٤٤, ١٤٥, ١٤٦, ١٤٧, ١٥٠, ١٥٢, ٢٧١
.....	عسگرزاده	١٠١
.....	عشق	١٨, ١٠٩, ١٦١, ١٦٢, ٢٠٣, ٢١٧, ٢٢٦, ٢٣٢, ٢٣٥, ٢٤٤, ٢٥٢, ٢٧٨, ٢٨٧, ٢٩٥, ٢٩٨, ٣١٤, ٣٢٦
.....	عقاب	١٠٢, ٢٩٥, ٢٩٦
.....	علف	٣٤, ٧٠, ٧١, ٧٩, ٨٠, ٨١, ١٣٩, ١٧٥, ٢٤٤, ٣٢٤
.....	غازچران	٢٠٥, ٢٠٦
.....	غلام	١٥, ٢٠٩, ٢١٢, ٢٨٩, ٣٠٣
.....	غلبیل	٧٨, ٧٩, ٨٠, ٨١, ٩٦
.....	غلبیون	١٢٧, ١٣٨, ١٣٩
.....	غوزه	١٤, ٥٩, ٦٠, ٨٢, ٨٥
.....	غولانجه	١٣١, ١٤٩
.....	فاطمه	١١٩, ١٦٧, ١٧٠, ١٧١, ١٧٢, ١٨٣
.....	فرانسه	١٠٥
.....	فرشته	٤٣, ٤٦, ٦٠, ١٦٣, ٢٢٣, ٢٥٢, ٣٠٠, ٣٢٦
.....	فقیر	١٩, ١٧٢, ١٧٧, ١٩٨, ٢٣٤, ٢٩٤
.....	فولکلور	٢٨
.....	قاب	٢٨٤, ٣٠٨
.....	قاجار	٩٩, ١٠٠, ١٢٣
.....	قافیه بازی	٢٠
.....	قافیه پردازی	١٧, ٢٤, ٢٦, ٣٢, ٣٣, ٣٩, ٤٣, ٤٨, ٥٢, ٥٣, ٥٤, ٥٦, ٥٧, ٥٨, ٥٩, ٦١, ١٣٠, ٢٦٧, ٢٦٨
.....	قافیه دار	٥٧

۳۲	سُماق
۲۲۳	سنت
۹۶	سنجد
۱۱, ۱۸, ۲۰, ۲۱, ۲۳, ۵۴, ۵۵, ۵۶, ۹۹, ۱۰۰, ۱۰۱, ۱۰۲, ۱۰۳, ۱۰۴, ۱۰۵, ۱۰۷,		سوسکه
۱۰۸, ۱۰۹, ۱۱۰, ۱۱۱, ۱۱۳, ۱۱۴, ۱۱۵, ۱۱۶, ۱۱۷, ۱۱۸, ۱۱۹, ۱۲۰, ۱۲۱, ۱۲۲,		
۱۲۳, ۱۲۴, ۱۲۷, ۱۳۰, ۱۳۱, ۱۳۲, ۱۳۳, ۱۳۴, ۱۳۵, ۱۳۶, ۱۳۷, ۱۳۸, ۱۳۹, ۱۴۰,		
۱۴۱, ۱۴۲, ۱۴۵, ۱۴۷, ۱۴۸, ۱۴۹, ۱۵۰, ۱۵۱, ۱۵۲		
۱۴۶, ۱۵۰	سوغواری
۱۸۵, ۲۴۶, ۲۴۷, ۲۵۰, ۲۵۱, ۲۷۲, ۲۷۹, ۲۸۱, ۳۱۸	سیب
۱۶۳, ۱۶۴, ۲۵۰, ۲۵۱, ۲۷۴, ۲۷۸, ۲۸۰, ۲۸۱, ۲۸۶, ۳۳۱	سیمرغ
۱۱۹, ۱۸۴, ۲۱۸	سیندرلا
۱۵, ۱۶, ۲۰, ۳۷, ۴۴, ۸۵, ۱۰۰, ۱۱۶, ۱۱۸, ۱۲۰, ۱۲۱, ۱۲۲, ۱۲۴, ۱۲۵, ۱۲۶,		شاه
۱۲۸, ۱۲۹, ۱۳۹, ۱۴۲, ۱۶۷, ۱۷۰, ۱۷۱, ۱۷۳, ۱۷۸, ۱۷۹, ۱۸۲, ۱۸۷, ۱۹۴, ۲۰۲,		
۲۱۴, ۲۱۵, ۲۱۶, ۲۱۷, ۲۱۹, ۲۲۱, ۲۲۲, ۲۲۶, ۲۲۸, ۲۲۹, ۲۳۰, ۲۳۳, ۲۳۴, ۲۳۵,		
۲۴۱, ۲۴۳, ۲۴۴, ۲۴۹, ۲۵۰, ۲۵۴, ۲۵۵, ۲۵۶, ۲۶۶, ۲۶۷, ۲۶۸, ۲۷۴, ۲۷۵, ۲۷۶,		
۲۷۷, ۲۷۸, ۲۸۱, ۲۸۴, ۲۸۷, ۲۹۳, ۳۰۰, ۳۰۲, ۳۱۷, ۳۲۵		
۱۶۴, ۲۰۰, ۲۰۴, ۲۱۸, ۲۳۲, ۲۳۴, ۲۴۱, ۲۴۷, ۲۵۱, ۲۷۳, ۲۷۵, ۲۷۶, ۲۷۷,		شاهزاده
۲۸۲, ۲۸۴, ۲۸۵, ۲۸۶, ۲۸۷, ۲۸۸, ۲۹۰, ۲۹۴, ۲۹۵, ۲۹۶, ۲۹۷, ۲۹۸, ۳۱۳		
۱۱۱	شاهزاده‌خانم
۲۹۵, ۲۹۶	شاهین
		شتر ۲۶۰, ۲۶۱
۸۷	شقاله
۷, ۸, ۹, ۱۰, ۱۱, ۱۲, ۱۳, ۱۴, ۱۵, ۱۹, ۲۵, ۲۶, ۲۷, ۴۸, ۵۱, ۵۴, ۹۹, ۱۱۶,		شفاهی
		۱۵۲, ۲۳۱, ۳۲۷
۲۰۳, ۲۰۴, ۲۴۳, ۳۲۴	شکارچی
۸, ۱۵, ۱۶, ۱۳۳	شکورزاده
۲۷۶, ۲۸۷, ۳۱۹, ۳۲۰, ۳۲۱	شمشیر
۲۳۳	شمع‌آجین
۳۲۶	شمعون
۲۵۹, ۲۶۰, ۲۶۱	شمونی
۱۰, ۱۳, ۵۷, ۶۱, ۶۴, ۶۶, ۶۷, ۶۸, ۶۹, ۷۰, ۷۱	شنگول
۲۲	شوشتر
۱۰۳, ۱۱۴, ۱۱۸	شیراز
۶۷, ۶۸, ۹۱, ۹۳, ۹۴, ۹۵, ۱۳۴, ۲۰۸, ۲۱۴, ۲۶۸, ۲۶۹	شیره
۲۰, ۳۳۴	صالحی
۷, ۱۳, ۲۲, ۲۵, ۶۹, ۷۴, ۷۷, ۱۰۰, ۲۰۲, ۲۲۰, ۲۲۴, ۳۳۳	صحنی
۱۳, ۱۸۶, ۲۳۶, ۲۳۷, ۲۳۸	صبور
۱۰۵, ۱۱۶, ۱۲۶	صفوی
۵۴, ۱۰۵, ۱۱۶, ۱۱۷, ۱۲۰, ۱۲۳, ۱۲۴, ۱۲۵, ۱۲۹	صفویه

۲۴۸	دیوزاد
۱۸۹, ۱۹۰, ۱۹۶, ۲۶۱, ۲۶۲, ۲۶۳, ۲۶۴, ۲۶۵	دیوه
۸, ۱۸, ۳۳۳	رحمانوف
۸, ۱۸, ۱۹, ۳۳۳	رحمانی
۱۹, ۳۳۳	رحمانیان
۵۸	ردیف‌سازی
۱۴	رمالباشی
۱۱۴, ۱۱۷, ۱۲۷, ۱۳۱, ۱۳۲	رمضان
۱۳۸, ۱۳۹	رمضون
۱۱, ۱۶, ۱۷, ۱۹, ۲۱, ۲۲, ۲۳, ۲۴, ۵۷, ۶۱, ۶۴, ۶۶, ۶۹, ۷۰, ۷۲, ۷۵, ۷۷, ۸۲, ..	روایت ..
۸۴, ۸۶, ۸۸, ۹۱, ۹۳, ۹۶, ۹۸, ۱۰۰, ۱۰۲, ۱۰۳, ۱۰۴, ۱۰۵, ۱۰۶, ۱۰۷, ۱۰۸, ۱۰۹, ۱۱۴, ۱۱۹, ۱۲۰, ۱۲۱, ۱۲۴, ۱۲۵, ۱۲۷, ۱۳۰, ۱۳۱, ۱۳۲, ۱۳۳, ۱۳۴, ۱۳۵, ۱۳۷, ۱۴۲, ۱۴۵, ۱۴۷, ۱۴۸, ۱۴۹, ۱۵۰, ۱۵۲, ۱۵۳, ۱۵۵, ۱۵۷, ۱۶۶, ۱۶۹, ۱۷۲, ۱۷۵, ۱۷۹, ۱۸۰, ۱۸۳, ۱۸۴, ۱۸۵, ۱۸۹, ۱۹۱, ۲۰۰, ۲۰۳, ۲۰۴, ۲۰۷, ۲۰۸, ۲۱۰, ۲۱۳, ۲۱۹, ۲۲۰, ۲۲۴, ۲۲۶, ۲۲۷, ۲۳۶, ۲۵۰, ۲۵۳, ۲۵۸, ۲۶۲, ۲۶۶, ۲۶۹, ۲۷۲, ۲۷۷, ۲۹۰, ۲۹۸, ۳۰۵, ۳۰۶, ۳۱۰, ۳۱۵, ۳۱۷, ۳۱۹, ۳۲۰, ۳۲۳, ۳۳۲	روباہ
۱۴, ۱۷, ۱۱۵, ۳۰۰, ۳۰۱, ۳۰۴	روت
	۱۱۱, ۱۱۷, ۲۵۵
	۲۷۷, ۲۹۰
۵۱, ۵۴, ۵۵, ۵۶, ۵۹, ۶۰	ریتیمیک
	زرک ۱۰۰
	زرگر ۳۴, ۱۹۶
۲۸۱	زرگری
	۱۱۹, ۱۲۰, ۱۲۴, ۱۲۵, ۱۲۶
۱۹۴, ۱۹۵, ۲۹۰, ۲۹۲	زن بابا
۴۰	زنجیرباف
۲۰, ۲۱, ۲۴, ۱۴۴	زنجیره‌ای
۱۸	زنگوله‌پا
	ژانر ۱۰, ۱۱, ۱۲, ۱۳, ۱۴, ۲۵, ۲۷, ۲۸, ۵۱, ۵۴, ۳۲۹, ۳۳۲
۱۱۹, ۱۲۰, ۱۲۲	ساغری
۲۳۱	سبزلعلی
۲۴	سبزلکلاه
۲۱۹	ستاره‌پیشانی
۱۸, ۱۹, ۱۷۸	سحرآمیز
۱۰۰, ۱۰۲	سرخاب
۱۸	سرگذشتی
۳۱, ۸۹, ۱۰۹, ۱۴۰, ۱۶۸, ۱۷۲, ۱۷۴, ۱۷۵, ۱۷۷, ۱۷۸, ۱۷۹, ۲۰۲, ۲۲۳, ۲۵۵, ...	سفره ...
	۲۶۲, ۲۷۴, ۳۱۸
۲۹, ۲۷۴, ۲۷۵, ۲۷۶, ۲۷۷, ۲۸۳, ۳۲۶	سلیمان
۳۰, ۱۳۷	سلیمون

۱۲۱, ۱۳۶, ۱۳۷, ۱۳۸.....	خاله قزی
۵۶, ۱۱۶, ۱۲۱.....	خانم قزی
۲۲۳, ۲۷۰, ۲۷۹, ۲۸۱.....	ختنه
۲۴.....	خجه قرقرو
۱۳, ۳۸, ۱۰۲, ۱۱۵, ۱۱۸, ۱۵۵, ۱۹۴, ۱۹۵, ۲۲۰, ۲۲۳, ۲۴۷	خر
۸, ۱۶, ۱۹, ۱۰۲, ۱۳۳, ۱۳۴, ۲۸۷, ۳۳۳, ۳۳۵.....	خراسان
۱۱۰, ۱۷۱, ۱۷۴.....	خربوزه
۱۸, ۲۳, ۱۰۲, ۱۱۵, ۱۴۲, ۱۹۱, ۱۹۵, ۲۸۱, ۲۸۳, ۳۰۰, ۳۱۱, ۳۱۲, ۳۱۳.....	خروس
	خره ۳۱, ۹۰, ۲۵۳
۱۹, ۳۳۳.....	خزاعی
۱۰۲, ۱۰۶, ۱۲۲.....	خزوک
۲۷۵, ۲۷۶.....	خسروی
۲۶۶, ۲۶۹.....	خمیری
۱۹, ۳۱, ۴۵, ۵۵, ۸۶, ۸۷, ۱۳۲, ۱۶۱, ۱۶۷, ۱۶۹, ۱۷۰, ۱۸۱, ۲۰۴, ۲۱۶, ۲۲۳, ..	خواب ..
۲۳۱, ۲۴۲, ۲۴۷, ۲۵۷, ۲۵۹, ۲۶۰, ۲۶۱, ۲۷۳, ۲۷۹, ۲۸۰, ۲۸۷, ۲۹۲, ۲۹۴, ۳۱۸,	
	۳۳۰, ۳۳۳
۱۷۸, ۱۷۹.....	خوزستان
۱۰۲, ۱۱۵, ۱۴۱, ۲۲۰.....	خوک
۱۵۰, ۱۵۷, ۱۷۱, ۱۷۴, ۲۰۳, ۲۰۵, ۲۰۷, ۲۰۸, ۲۱۱, ۲۱۷, ۲۲۶, ۲۴۲, ۲۷۱, ۲۷۹,	خون
	۲۸۹, ۲۹۳, ۲۹۴
۱۱, ۳۲, ۱۸۳, ۱۸۴, ۱۹۷, ۳۰۵.....	خویشکاری
	دال ۲۰۸
۳۳, ۵۲.....	دبستان
۲۳۳.....	دخترخاله
۱۴, ۳۷, ۹۶, ۹۷, ۹۸, ۱۰۴, ۱۳۳, ۱۴۲, ۱۴۳, ۱۴۵, ۱۴۷, ۱۵۰, ۱۵۲, ۱۵۳, ۱۵۴,	درخت
۱۵۵, ۱۵۶, ۱۶۹, ۱۷۸, ۱۸۵, ۲۰۴, ۲۰۸, ۲۱۱, ۲۱۳, ۲۱۴, ۲۱۵, ۲۱۶, ۲۱۸, ۲۲۱,	
۲۲۸, ۲۴۰, ۲۴۲, ۲۴۴, ۲۴۵, ۲۴۷, ۲۴۹, ۲۷۱, ۲۷۲, ۲۷۵, ۲۸۱, ۲۹۳, ۳۰۰, ۳۲۰	
۳۴, ۸۳, ۸۴.....	درزی
۸, ۱۷, ۴۲, ۸۴, ۱۳۱, ۱۳۲, ۳۲۶, ۳۳۳.....	درویشیان
	دریا ۸۰, ۸۱, ۱۲۴, ۱۴۰, ۲۴۶, ۲۷۵, ۲۹۶, ۲۹۷, ۳۰۲, ۳۲۵
۳۲.....	دلآک
۲۳, ۷۷.....	دم بریده
۱۵, ۱۷, ۵۹.....	دمنه
	دبیه ۱۹۰, ۲۵۹, ۲۶۰, ۲۶۱
۱۰۱, ۱۰۴, ۱۰۸, ۱۰۹, ۱۳۴, ۱۴۰, ۱۴۲, ۱۴۵, ۱۴۹, ۱۵۰, ۱۷۳, ۱۸۶, ۲۵۹.....	دیگ
۳۰۹.....	دینگل
۱۴, ۶۰, ۱۱۰, ۱۶۳, ۱۸۴, ۱۸۵, ۱۸۸, ۲۱۴, ۲۲۵, ۲۲۶, ۲۳۳, ۲۳۴, ۲۴۶, ۲۴۷,	دیو
۲۴۸, ۲۵۰, ۲۵۱, ۲۵۲, ۲۵۷, ۲۵۸, ۲۷۳, ۲۷۴, ۲۷۶, ۲۷۸, ۲۷۹, ۲۸۱, ۲۹۳, ۲۹۵,	
	۳۰۴, ۳۰۵, ۳۱۴, ۳۲۶

تنور, ۱۱, ۱۸, ۲۰, ۲۳, ۵۸, ۷۰, ۷۲, ۷۴, ۱۰۲, ۱۰۴, ۱۰۷, ۱۳۴, ۱۴۵, ۱۴۶, ۱۴۷, ۱۵۱,
۱۵۳, ۱۵۴, ۱۵۵, ۱۶۹, ۱۸۵, ۱۹۰, ۱۹۱, ۳۰۸

توپوز ۲۳, ۳۳۴
توتو ۷۷, ۷۸, ۷۹, ۸۰, ۸۱, ۳۲۸

توتوله ۲۸

تورات ۱۱۱, ۱۱۲, ۱۱۳, ۱۱۷

تهران, ۱۰, ۱۸, ۶۶, ۷۰, ۷۵, ۷۷, ۸۲, ۸۸, ۹۱, ۹۳, ۹۶, ۹۸, ۱۱۸, ۱۳۲, ۱۳۵, ۱۳۷, ۱۵۳,
۱۷۷, ۱۹۱, ۲۱۰, ۲۱۳, ۲۲۷, ۲۳۶, ۲۵۳, ۲۶۲, ۲۹۰, ۳۰۶, ۳۲۳, ۳۳۳, ۳۳۴, ۳۳۵,
۳۳۶

تهاسب ۱۵

تی تی ۱۰۴, ۱۰۶, ۱۵۱

جادو ۵۱, ۱۶۵, ۲۰۶, ۲۲۶, ۲۳۵, ۲۴۰, ۲۴۱, ۲۴۲, ۲۵۰, ۲۵۲, ۳۰۳, ۳۱۶

جادوگری ۲۴۰, ۲۴۱, ۲۴۳, ۲۸۴, ۲۸۵, ۲۹۵

جمشید ۱۹, ۲۷۸, ۲۸۱

جنسیت ۱۱, ۲۶, ۴۰, ۵۲, ۳۲۹

جنگل ۹۱, ۹۲, ۹۳, ۱۸۴, ۱۸۵, ۱۸۷, ۲۰۴, ۲۱۸, ۲۲۱, ۲۲۲, ۲۲۳, ۲۴۰, ۲۴۲, ۲۴۴,
۲۴۸, ۲۷۰, ۳۰۶

جورتان ۳۰۶, ۳۰۷, ۳۰۸, ۳۰۹, ۳۱۰, ۳۱۱, ۳۱۲
جولای ۵۹, ۷۷, ۷۸, ۷۹, ۸۰, ۸۱, ۸۲

چادریزی ۱۲۱

چل کره ۲۵۰, ۲۹۴

چل گیسو ۲۸۲, ۲۸۳

چماق ۳۲
حرم ۱۷۲, ۲۴۵, ۲۷۸, ۲۸۲

حکایت ۱۰, ۱۳, ۱۴, ۱۵, ۱۶, ۱۷, ۱۸, ۱۹, ۲۲, ۲۳, ۵۹, ۲۵۲, ۳۱۴

حمام ۱۴۵, ۲۱۷, ۲۴۹, ۲۶۸, ۲۶۹, ۲۸۱

خمومک ۴۰
حنا ۳۱, ۶۲, ۶۴, ۶۵, ۶۶, ۱۰۰, ۱۷۸, ۱۷۹

حوضک ۲۶

حیوانات ۱۴, ۲۰, ۲۲, ۳۲, ۳۳, ۴۰, ۵۱, ۵۵, ۵۶, ۵۸, ۶۱, ۶۶, ۱۰۲, ۱۸۸, ۲۲۳, ۲۲۴,
۲۴۲, ۲۷۱, ۲۷۸, ۲۹۵, ۲۹۸, ۳۰۱, ۳۰۲, ۳۱۹, ۳۲۴, ۳۳۰
خار ۲۳, ۱۷۵, ۱۷۶, ۱۸۱

خارکش ۱۹

خاستگاه ۱۰۳, ۱۱۸, ۱۲۷, ۲۷۸, ۲۹۲

خاکسترنشین ۱۸۳, ۱۸۸

خاله, ۱۱, ۱۴, ۱۸, ۲۰, ۲۱, ۲۳, ۳۸, ۴۱, ۴۸, ۵۴, ۵۵, ۵۶, ۶۴, ۹۹, ۱۰۰, ۱۰۱, ۱۰۲,

۱۰۳, ۱۰۴, ۱۰۵, ۱۰۷, ۱۰۸, ۱۰۹, ۱۱۰, ۱۱۱, ۱۱۳, ۱۱۴, ۱۱۵, ۱۱۶, ۱۱۷, ۱۱۸,
۱۱۹, ۱۲۰, ۱۲۱, ۱۲۲, ۱۲۳, ۱۲۴, ۱۲۷, ۱۳۰, ۱۳۱, ۱۳۲, ۱۳۳, ۱۳۴, ۱۳۵, ۱۳۶,
۱۳۷, ۱۳۸, ۱۳۹, ۱۴۰, ۱۴۱, ۱۴۲, ۱۴۵, ۱۴۷, ۱۴۸, ۱۴۹, ۱۵۰, ۱۵۱, ۱۵۲, ۱۸۱,
۲۰۱, ۲۰۲, ۲۰۵, ۲۰۸, ۲۰۹, ۲۴۶, ۲۴۷

۱۱۳, ۱۷۴, ۲۱۶	آبستن
۵۷	آذری
۸, ۹, ۲۰, ۲۱, ۱۰۴, ۱۴۱	آرنه/تامپسون
۳۰۵	آسانو
۴۳, ۱۷۸, ۲۸۱	آسیاب
۳۱, ۴۶, ۵۷, ۶۷, ۶۸, ۶۹, ۱۰۱, ۱۰۷, ۱۴۰, ۱۶۸, ۱۶۹, ۱۷۰, ۱۷۱, ۱۸۲, ۱۹۵	آش
		۲۶۵, ۲۶۸
۹۹, ۱۸۸	آفریقا
۱۲۴	آقاموشک
۱۵	آگبوری
۹, ۱۰, ۱۲, ۲۵, ۳۲, ۴۹, ۵۱, ۵۲, ۵۳, ۵۴, ۶۱, ۱۱۶, ۱۸۶, ۲۹۴, ۳۱۷	آموزش
۱۲۰, ۳۳۴	آندرسن
۱۷	آوانگاری
۱۱, ۱۸	آوانویسی
		۷۴, ۲۴۸, ۲۸۴, ۲۸۵
۱۰۰	آینه
۱۲, ۱۳, ۱۵, ۱۶, ۱۷, ۱۸, ۲۲, ۵۵, ۶۰, ۸۱, ۱۱۰, ۱۵۹, ۱۶۲, ۱۶۵, ۱۶۶, ۱۶۸,	آینی ...
۱۷۸, ۱۸۳, ۱۸۴, ۱۸۶, ۱۸۸, ۲۰۶, ۲۱۸, ۲۱۹, ۲۲۱, ۲۲۲, ۲۲۳, ۲۴۰, ۲۴۲, ۲۴۸,	
۲۵۱, ۲۵۲, ۲۷۰, ۲۷۱, ۲۷۲, ۲۷۴, ۲۷۸, ۲۷۹, ۲۸۲, ۲۹۰, ۳۰۱, ۳۰۳, ۳۰۴, ۳۱۸	
۷۸, ۷۹, ۸۰, ۸۱	باپاش
۲۶, ۲۸, ۲۹, ۳۰, ۳۱, ۳۲, ۳۳, ۳۵, ۳۶, ۳۹, ۴۰, ۴۱, ۴۲, ۴۳, ۴۵, ۴۶, ۴۹, ۵۱,	بازی
۵۴, ۵۵, ۵۹, ۶۰, ۶۱, ۶۲, ۶۶, ۱۰۴, ۱۳۰, ۱۴۱, ۱۴۲, ۱۶۹, ۱۸۶, ۲۱۴, ۲۲۷,	
۲۳۲, ۲۵۱, ۲۷۴, ۲۷۶, ۲۷۸, ۲۹۳, ۳۰۰, ۳۰۶, ۳۰۸, ۳۱۳, ۳۱۷, ۳۱۸, ۳۱۹, ۳۲۸	
۴۵, ۱۲۶, ۱۵۶, ۱۶۲, ۱۷۶, ۲۱۱, ۲۱۴, ۲۲۲, ۲۲۵, ۲۳۷, ۲۴۱, ۲۴۷, ۲۵۲, ۲۵۸,	باغ
۲۵۹, ۲۷۲, ۲۷۳, ۲۷۷, ۲۷۸, ۲۸۴, ۲۸۵	
۱۰۱, ۱۰۲	باغچه‌بان
۱۶, ۱۹۸, ۱۹۹, ۲۳۰, ۲۳۱, ۲۳۲, ۲۳۳, ۲۳۴, ۲۴۷, ۲۵۰, ۲۸۳, ۲۹۳, ۳۲۵	بخت
۸, ۱۰۷, ۱۰۸, ۱۰۹, ۱۴۲, ۱۴۶, ۱۴۷, ۱۴۸, ۱۴۹, ۱۵۰, ۲۶۸	بختیاری
۱۸۸, ۱۹۸, ۲۰۴, ۲۱۸, ۲۱۹, ۲۵۲, ۲۷۵, ۲۷۷, ۲۸۰, ۲۸۷	برزخی
۱۶, ۲۱۵, ۲۳۵, ۲۶۸, ۳۰۳	برزنگی
۵۷	برزوقندی
۱۳, ۴۶, ۶۱, ۶۲, ۶۳, ۶۹, ۷۰, ۱۱۳	بزغاله
		بزی ۱۸
۳۲, ۱۳۸	بقالی
۲۰, ۱۸۴	بلوچی
۱۲, ۱۲۰, ۱۶۴, ۱۸۴, ۱۸۶, ۲۰۴, ۲۱۷, ۲۱۹, ۲۲۴, ۲۳۹, ۲۴۱, ۲۴۲, ۲۴۵, ۲۴۷,	بلوغ
۲۴۹, ۲۵۶, ۲۷۲, ۲۷۳, ۲۷۹, ۲۸۰, ۲۸۲, ۲۹۵, ۳۰۲, ۳۱۳, ۳۳۰	
		بوعز ۱۱۱
۱۷۷	بی‌بی‌نور

فهرست اعلام

۱۱۶, ۱۲۱, ۱۲۴, ۱۲۵, ۱۲۶.....	ابريشم
۱۱۵, ۱۱۷, ۳۳۳.....	ابن بطوطه
۱۲۶.....	ايبانه
۱۸۳, ۲۰۷, ۲۱۶.....	اجاق
۲۲۳, ۲۴۲, ۲۴۶, ۲۷۱.....	احرام
۲۴, ۱۲۴, ۱۶۹, ۱۷۰, ۱۷۱, ۱۷۳, ۱۹۱, ۱۹۳, ۱۹۶, ۱۹۹, ۲۰۲, ۲۰۵, ۲۰۷, ۲۱۳, ۲۹۵, ۲۹۳, ۲۹۲, ۲۹۱, ۲۹۰, ۲۸۹, ۲۸۸, ۲۸۲, ۲۵۸, ۲۳۳, ۲۳۲, ۲۱۷, ۲۱۵, ۲۱۴, ۳۲۵, ۳۲۲, ۳۲۱, ۳۱۸, ۲۹۸, ۲۹۷, ۲۹۶.....	اسب .
۹۹, ۱۰۱, ۱۰۶.....	اسيانيا
۱۷۸.....	اسيند
۱۲۰.....	اسماعيل
	آشي ۱۳, ۳۳
۲۶.....	اصفيان
۲۰.....	افتخارزاده
۱۱, ۱۲, ۱۳, ۱۴, ۱۵, ۱۶, ۱۷, ۱۸, ۱۹, ۲۱, ۲۳, ۲۴, ۲۵, ۲۸, ۱۶۶, ۱۸۳, ۱۸۷, ۱۹۹, ۲۰۰, ۲۰۲, ۲۰۳, ۲۱۸, ۲۲۰, ۲۲۱, ۲۲۳, ۲۲۴, ۲۲۶, ۲۳۱, ۲۳۳, ۲۳۹, ۲۴۳, ۲۴۴, ۲۴۵, ۲۴۸, ۲۴۹, ۲۵۰, ۲۵۲, ۲۶۸, ۲۷۲, ۲۷۴, ۲۷۵, ۲۷۶, ۲۷۷, ۲۷۸, ۲۷۹, ۲۸۲, ۲۸۳, ۲۸۵, ۲۸۷, ۲۸۸, ۲۸۹, ۲۹۰, ۲۹۲, ۲۹۵, ۲۹۸, ۲۹۹, ۳۰۳, ۳۱۳, ۳۱۴, ۳۱۷, ۳۱۸, ۳۱۹, ۳۲۴, ۳۲۶, ۳۳۱, ۳۳۲, ۳۳۵.....	افسانه ..
۱۳۰.....	افغانستان
۲۴۴.....	السيد
۶۱.....	آلور و بلور
	الياد ۲۰۶, ۲۲۱, ۲۲۳, ۲۴۲, ۲۷۱, ۳۳۴
۱۸۱.....	امام علي
	انار ۳۸, ۲۴۶, ۲۷۲, ۲۸۱, ۳۰۰, ۳۲۰
۷, ۱۴, ۱۵, ۲۲۴, ۳۳۵.....	انجوى
۳۱, ۶۱, ۶۲, ۶۶, ۶۷.....	انگور
۱۶, ۲۲, ۲۳.....	اوسنه
۷, ۸, ۹, ۱۳, ۲۵, ۲۶, ۲۸, ۳۰, ۳۲, ۴۴, ۴۸, ۵۷, ۶۰, ۸۱, ۹۹, ۱۰۵, ۱۰۶, ۱۰۹, ۱۱۰, ۱۱۱, ۱۱۵, ۱۱۶, ۱۲۱, ۱۲۳, ۱۲۵, ۱۲۷, ۱۲۸, ۱۳۰, ۱۴۴, ۱۴۶, ۱۴۷, ۱۵۲, ۱۶۷, ۱۷۸, ۱۸۰, ۱۸۷, ۱۸۸, ۲۰۲, ۲۰۷, ۲۱۷, ۲۲۴, ۲۴۵, ۲۵۷, ۲۶۶, ۳۰۶, ۳۲۴, ۳۲۷, ۳۳۵, ۳۳۶.....	ايران ...

هدایت ، صادق ، فرهنگ عامیانه مردم ایران ، تهران ، ۱۳۷۸.

Other Source

Arne, Antti A., *the Types of the Folktale*, Helsinki 1961.

Asbjørnsen, Peter Christen *Fairy Tales from the Far North*, translated by H. L. Brækstad , A. L. Burt Company, New York 1897.

Crane, Thomas Frederick, *Italian Popular Tales*, Mifflin and Houghton, Company, Boston and New York , 1885.

Eliade, Mircea, *the Sacred and the Profane*, translated by Willard, R. Trask: A Harvest Book Harcourt, Brace and World, Inc. New York, 1959.

Gelis, Jacques, *History of Childbirth*, Translated by Rosmary Morris, Polity Press, Cambridge, 1996.

Grimm, The Brothers, *Grimm's Fairy Tales*, made and printed in GB by Hazell Watson and Viney Ltd, 1980.

Jacobs, Joseph, *English Fairy Tales*, 3rd ed. G. P. Putnam's Sons and David Nutt, New York and London 1898.

Lorimer, D. L. and Lorimer, E. O., *Persian Tales*, Macmillan Company, New York, Boston, Chicago, San Francisco, 1922.

Propp, Vladimir, *Theory and History of Folklore*, Manchester University Press, 1984.

Steel, Flora Annie, *Tales of the Punjab: Told by the People*, The Bodley Head, London, 1973.

- ریس ، ولادیمیر ، *افسانه‌های استرالیایی* ، ترجمه اردشیر نیک‌پور ، تهران ، ۱۳۷۹ .
- زاجلر ، زوئه ، *افسانه‌های لهستانی* ، ترجمه عفت نیک‌پور ، تهران ، ۱۳۷۹ .
- سفرنامه مارکوپولو* . با مقدمه‌ی جان ماسفیلد ، ترجمه حبیب‌الله صحیحی ، تهران ، ۱۳۵۰ .
- شتوویچکوا ، دانا و میلادا ، *افسانه‌هایی از مردم تبت* ، دو جلد ، ترجمه اردشیر نیک‌پور ، تهران ، ۱۳۷۹ .
- شکورزاده ، ابراهیم ، *عقاید و رسوم عامه مردم خراسان* ، تهران ، ۱۳۴۶ .
- ضرابی ، میرزا عبدالرحیم ، *متخلص به سهیل کاشانی ، تاریخ کاشان* ، به‌کوشش ایرج افشار ، تهران ، ۱۳۷۸ .
- فوره سلتر ، هلن ، *افسانه‌های سرخپوستان* ، دو جلد ، ترجمه اردشیر نیک‌پور ، تهران ، ۱۳۷۹ .
- قصه‌های مشدی گلین خانم* ، ضبط و پیاده کردن ، ل. پ. الول ساتن ، تهران ، ۱۳۷۴ .
- قصه‌های مردم فارس* ، گردآوری ابوالقاسم فقیری ، تهران ، ۱۳۴۹ .
- قصه‌های فارس* ، گردآوری حسین آزاده ، تهران ، ۱۳۸۰ .
- قصه‌های فارس* ، بازنویسی و ویرایش عباس مخبر ، تهران ، ۱۳۸۰ .
- کراسی ، یوری ، *افسانه مشرق زمین* ، ترجمه گل‌آقا دانشیان ، تهران ، ۱۳۶۸ .
- کریستینسن ، آرتور امانوئل ، *افسانه‌های ایرانیان* ، ترجمه امیرحسین اکبری شالچی ، تهران ، ۱۳۸۶ .
- گل به صنوبر چه کرد* ، گردآوری ابوالقاسم انجوی شیرازی ، دو جلد ، تهران ، ۱۳۵۷ .
- مارزلف ، اولریش ، *طبقه‌بندی قصه‌های ایران* ، ترجمه کیکاوس جهاننداری ، تهران ، ۱۳۷۱ .
- متل‌ها و افسانه‌های ایرانی* ، گردآوری سید احمد وکیلان ، تهران ، ۱۳۷۸ .

- الیاد، میرچه، آئین‌ها و نمادهای آشنا سازی؛ رازهای زادن و دوباره زادن، ترجمه نصرالله زنگویی، تهران، ۱۳۶۸.
- آندرسن، هانس کریستین، هزارستان، ترجمه مسعود حاتم، تهران، ۱۳۳۵.
- باجایف، آ، افسانه‌های بلغاری، ترجمه اردشیر نیک‌پور، تهران، ۱۳۷۹.
- باغ‌های بلورین خیال، گردآوری خسرو صالحی، تهران، ۱۳۷۷.
- بتلهایم، برونو، کاربردهای افسون، ترجمه کاظم شیوارضوی، تهران، سال چاپ؟
- بنزس، اوژن، افسانه‌های مجارستانی، ترجمه کاوه میرعباسی، تهران، ۱۳۷۹.
- پرودانویچ، نادیا چوچیا، داستان‌های یوگسلاوی، ترجمه کامیار و مهیار نیک‌پور، تهران، ۱۳۴۸.
- پراپ، ولادیمیر، ریخت‌شناسی قصه‌های پریان، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، ۱۳۶۸.
- پراپ، ولادیمیر، ریشه‌های تاریخی قصه‌های پریان، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، ۱۳۷۱.
- تاورنیه، ژان باتیست، سفرنامه‌ی تاورنیه، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران، ۱۳۸۳.
- تویوز قلی میرزا، قصه‌های ایرانی، گردآوری الول ساتن، به کوشش احمد وکیلان و زهره زنگنه، تهران، ۱۳۸۶.
- دلاشو، م. لوفر، زبان رمزی افسانه‌ها، ترجمه جلال ستاری، تهران، ۱۳۶۴.
- دلاشو، م. لوفر، زبان رمزی قصه‌های پری‌وار، ترجمه جلال ستاری، تهران، ۱۳۶۶.
- ریس، ولادیمیر، افسانه‌هایی از جزایر اقیانوسیه، ترجمه اردشیر نیک‌پور، تهران، ۱۳۷۹.

- ابن بطوطه ، سفرنامه ابن بطوطه ، ترجمه محمد علی موحد ، تهران ، ۱۳۳۷ .
- استفانوویچ ، دوک کاراچیچ ، افسانه‌های بالکان ، ترجمه مهین رادپور ، تهران ، ۱۳۷۹ .
- افسانه‌های آذربایجانی ، ارمنی و گرجی ، ترجمه اردشیر نیک‌پور ، تهران ، ۱۳۷۹ .
- افسانه‌های کهن ، گردآوری فضل‌الله صبحی مهتدی ، تهران ، ۱۳۳۳
- افسانه‌ها ، فضل‌الله صبحی مهتدی ، جلد اول ، تهران ، ۱۳۵۲ .
- افسانه‌ها ، صبحی مهتدی ، تهران ، ۱۳۲۴ .
- افسانه‌های چینی ، ترجمه مهیار و کامیار نیک‌پور ، دو جلد ، تهران ، ۱۳۷۹ .
- افسانه‌های دری ، گردآوری روشن رحمانی (رحمانوف) ، تهران ، ۱۳۷۷ .
- افسانه‌های روسی ، ترجمه کامیار نیک‌پور ، تهران ، ۱۳۷۹ .
- افسانه‌های ترکستان ، گردآوری ناصر پورپیرار ، برزین آذر مهر ، تهران ، ۱۳۶۰ .
- افسانه‌های خراسان ، گردآوری حمیدرضا خزاعی ، جلد سوم ، مشهد ، ۱۳۷۹ .
- افسانه‌های لری ، گردآوری داریوش رحمانیان ، تهران ، ۱۳۷۹ .
- اوسنه‌های خواب ، گردآوری محسن میهن‌دوست ، تهران ، ۱۳۸۰ .
- افسانه‌ها و متل‌های کردی ، گردآوری علی‌اشرف درویشیان ، جلد اول و دوم تهران ، ۱۳۸۰ .

نرسیده‌اند، در نتیجه کودک یا نوجوان می‌تواند خود را با ایشان همسان بیندارد.

نتیجه آنکه در این کتاب سه ژانر ترانه، مثل و افسانه در ادبیات شفاهی ایرانیان برای کودکان، برای نخستین بار به این ترتیب معرفی می‌شوند. مثال‌هایی هم که برای هر یک از ترانه‌ها، مثل‌ها و افسانه‌ها آمده است در قریب به اتفاق موارد سعی شده که از روایت راویان زنده استفاده شود و برای استحکام بخشیدن به کلام آنها به کتاب‌ها و روایات دیگر نیز مراجعه شده و همان موارد نیز ذکر شده است.

دیگر اینکه در این کتاب که جلد نخست از یک مجموعه‌ی سه جلدی است، کوشیده شده نقشی که این سه ژانر ترانه، مثل و افسانه‌ی گذر و شیوه‌ی بیان شفاهی در آموزش و پرورش کودکان داشته‌اند مشاهده و در خور توجه و مطالعه قرار بگیرد. علاوه بر آن کاربردی مفید برای عموم به خصوص پژوهشگران فرهنگ شفاهی، دست‌اندرکاران آموزش و پرورش و نویسندگان کودکان داشته باشد. موضوع جلد دوم این مجموعه به ژانرهای دیگر ادبیات شفاهی در خدمت آموزش و پرورش کودکان است و در جلد سوم به تاریخ شفاهی راویان پرداخته می‌شود. ضمن این پرداخت وقایع تاریخی، آداب و رسوم نواحی مختلف ایران به گویش هر ناحیه‌ای که خاستگاه راوی است معرفی و مورد بررسی قرار می‌گیرد. به امید آن که حاصل پانزده سال تلاش مداوم در این حوزه مورد استفاده قرار گیرد و دریچه‌ای باشد به تحقیقات بیشتر در این زمینه. با سلام.

دیگر اینکه در افسانه‌های گذر قهرمان حقیقی همیشه برای قهرمان دختر و پسر یک دوران برزخی وجود دارد که در آن مرحله قهرمان فرصت می‌یابد محک بخورد و حقیقت خود را ثابت کند. این برزخ گاه برای دختر و پسر شرایط یک سان دارد، گاه متفاوت. به این معنا که پسر معمولاً در ته چاه می‌افتد، در همان حال باید با دیو بجنگد و دخترانی که در آنجا اسیر دیو شده‌اند را آزاد کند. در مورد قهرمان دختر هم باید گفت که در بسیاری موارد می‌بایست زشتی و حقارت و بی‌هویتی را بپذیرد که به منزله‌ی همان چاه است و در شرایط سخت از خود نرمش و کدبانوگری نشان دهد. البته همان رفتار درست سبب پاداش دیدن او می‌شود. در دوران برزخی یکی از مراقبه‌هایی که زنان می‌بایست انجام دهند و پیاسانا یا تجربه‌ی سکوت است و این در پاره‌ای موارد می‌تواند تا مرحله‌ی مرگ قهرمان برود. دیگر پوشیدن لباس حیوانات اهلی است و پرهیز کردن از خودنمایی. در عین حال باید بیاموزند در شرایطی هم که به مقام دلخواه خود می‌رسند می‌بایست توان اطعام کردن، مهربان بودن، توجه توأم با سلیقه به اطراف را در خود نهادینه کنند.

علاوه بر آن اگر دختران در زمان آزمون برزخ ناچار از فرو رفتن در پوسته‌ی حیوانی بشوند و مرتبه‌ای ناچیزتر از لیاقت خود را تجربه کنند آن را پایان خود نمی‌پندارند بلکه می‌کوشند به خود و جهان ثابت کنند که ارزش حقیقی آنها چیست. در این میان هم برای دختران و هم پسران وفای به عهد، احترام به نیروی قدسی که گاه به صورت کبوتر، گاه سیمرغ، پیرمرد یا بانوی مقدس به صحنه وارد می‌شوند بسیار اهمیت دارد.

در مقابل قهرمان حقیقی قهرمان دروغی معرفی می‌شود که هیچ کاری را داوطلبانه نمی‌کند، تنبل و پرخور است، اما در نهایت برای او هم کار به شکلی پیش می‌رود که مطلوب می‌افتد و درس‌های لازم زندگی را می‌آموزد. علاوه بر آن قهرمان حقیقی و دروغی هر دو در افسانه به‌عنوان کودک یا نوجوانی معرفی می‌شوند که هنوز به مرحله‌ی زناشویی

در بخش افسانه گونه‌شناسی افسانه بر اساس مطالعات و نتیجه‌گیری‌های این پژوهشگر نشان داده می‌شود و اینکه چه مشابهات و تفاوتی‌هایی با متل و ترانه دارد. دیگر اینکه در افسانه‌های با قهرمان حقیقی که می‌کوشد کودک بین سنین هفت تا دوازده را برای گذر از کودکی به نوجوانی آماده کند، نشان داده می‌شود که قصد آموزش غیر مستقیم خصال برجسته‌ی اخلاقی به کودک است. دیگر اینکه باور دارد در بسیاری موارد افسانه‌ها تاریخ قدسی مراسمی بوده که امروزه اکثریت آن مراسم از میان رفته یا صورتی دیگر یافته‌اند یا در شرایطی اجراء می‌شوند که به چشم عموم نمی‌آید. دیگر آنکه کوشیده شد تا نشان داده شود افسانه‌ی گذر، زبانی متفاوت با متل دارد، نهادها و بن‌مایه‌ها به جای ریتم و تکرار، کار آموزشی، اثرگذاری و به خاطر سپردن افسانه را به‌عهده دارند. عنصر جدیت و پرهیز از شوخی در عموم افسانه‌های گذر دیده می‌شود، در حالی که در افسانه‌هایی با قهرمان دروغی مثل متل، روح شوخی غلبه دارد و هدف گوینده این است که کودک را با کمک تفریح آموزش غیر مستقیم بدهد. به همین دلیل در افسانه‌های قهرمان دروغی عنصر شوخی و تفریح غلبه دارد و قهرمان در بند ازدواج کردن و درک عشق میان زن و مرد نیست. در حالی که افسانه‌های گذر با قهرمان حقیقی قصد داشته‌اند که دختران و پسران را قبل از بلوغ، برای زندگی زناشویی و نقشی که در آینده قرار است به‌عهده بگیرند آماده سازند.

به‌طور مثال یک پسر خردسال که علیرغم سن کم اگر قرار است از مرحله‌ی کودکی بگذرد داوطلبی، شجاعت و دلریمی نسبت به حیوانات و جهان نقش بسیار پراهمیتی در رشد او دارد. مضافاً وقتی در دوران شتاب‌گیری بلوغ، اگرپسری به دختری رسید که خواب بود یا در شرایطی بود که هشیاری نداشت بی‌اجازه خود را از او برخوردار نکند و از دست‌درازی به حریم او پرهیزد.

دیگر این که متل اصرار ندارد وزن را در آوردن کلمات در همه حال رعایت کند ، اما اهمیت دارد که اوج مطلب حتماً با وزن و قافیه همراه باشد. علاوه بر آن همان ترجیع در همه‌ی متل تکرار شود مثل:

کدو قل قل زن ،

ندیدی یک پیرزن ؟

و پیرزن پاسخ می دهد:

والاه ندیدم ،

بلاه ندیدم ،

به حوض تق تق ندیدم ،

به سنگ لق لق ندیدم ،

هلم بده قلم بده بزار برم.

در متل سعی بر نصیحت کردن یا آموزش مستقیم نیست. پایان قصه خوش است و حق به حقدار می رسد ، اگر کسی هم یک شیطنتی کرده باشد یک گوشمالی مختصر داده می شود. سن مخاطبین متل معمولاً بین دو سال تا شش سال است. در متل جنسیت کودک اهمیتی ندارد هر دو جنس می توانند مخاطب اصلی متل باشند. در نهایت قصه در آخر کار همان جایی است که در آغاز کار بوده است و از این نظر نوعی بازی کودکانه و عهد در جدی نشدن مسائل در متل وجود دارد.

ژانر سومی که در این کتاب به آن مفصلاً پرداخته شد افسانه بود. در فصل پنجم افسانه به لحاظ جنسیت قهرمان قصه به دو گروه و هر گروه به لحاظ خویشکاری قهرمان قصه به دو طبقه‌ی اصلی قهرمان حقیقی و قهرمان دروغی تقسیم شد. سپس هر طبقه بر اساس موضوعات افسانه‌های گذر به دسته‌های متعدد و هر دسته به بخش‌هایی اختصاص پیدا کرد که در آنها ضمن بررسی موضوعات افسانه‌ها به ریخت‌شناسی افسانه‌های هر بخش و توضیحات مربوط به آنها پرداخته شد و در هر بخش روایات شفاهی هر افسانه ذکر شد.

هاجر عروسی داره ،

دمب خروسی داره.

دُمب خروسی در واقع جنبه‌ی بازی با واژگان دارد و هدف آن تشویق کودک به زبان‌گشایی و جمله‌سازی است که در رشد ذهنی کودک و شکل‌گیری ساختمان فکری او اهمیت بسیار دارد.

در فصل چهارم این کتاب متل‌ها معرفی شده‌اند. توضیح کامل در گونه‌شناسی متل و تفاوت آن با ترانه به کمک مثال‌های فراوان و ریخت‌شناسی متل‌ها در این فصل داده شده است. همچنین بحث می‌شود که چرا مخاطب متل کودکان هستند نه بزرگسالان و اینکه متل قصه‌ای است که به زبان کودکان ، برای کودکان به منظور آموزش کودکان به شیوه‌ای شیرین با صبغه‌ی بازی گفته می‌شود. در این نوع قصه‌گویی متل با یک مقدمه‌ی ترانه‌گون که موزون و گاه مقفی است آغاز می‌شود ، سپس به قصه‌ای می‌پردازد که میان یک پیرزن و تعدادی حیوان یا پرنده‌ی کوچک ، یا یک حیوان یا حشره‌ی کوچک و چند حیوان بزرگ یا انسان اتفاق می‌افتد ، اما اهمیت دارد که مشخصا اشاره‌ای به دختر و پسر کوچک به عنوان شخصیت اصلی در متل نشود. در متل دختر و پسر کلاً هیچ ایفای نقشی نمی‌کنند. تنها شخصیت انسانی که نقش اصلی به‌عهده دارد یا سبب حرکت آغازین متل را فراهم می‌کند یک پیرزن یا یک عمو است. اگرچه وقتی مشاغل معرفی می‌شوند گاه حیوانات در حین انجام مشاغل و گاه آدم‌ها ظاهر می‌شوند اما بازیگر اصلی متل نیستند و از این نظر متل با افسانه که قهرمان اصلی آن یک دختر یا پسر نوجوان است کاملاً فرق دارد. کلمات و عبارات در این گونه قصه‌پردازی ساده است و با ادبیات و واژگان کودکانه مطابقت کامل دارد. مثل استفاده از تُخ به جای تخم ، توتو یا جوجو به جای مرغ. از مشخصات دیگر متل تکرار و پیوستگی مطالب به هم است. گاه یک جمله از یک کلمه آغاز می‌شود در هر مرتبه‌ی تکرار ، یک کلمه بر آن افزوده می‌گردد.

۶. نتیجه

تربیت شفاهی کودکان در ایران الگوی خاصی داشته است. این تربیت از تولد تا سه سالگی شامل خواندن، تکرار ترانه‌ها، قافیه‌پردازی‌ها و بازی‌هایی می‌شده تا به رشد کلامی و ذهنی کودک کمک کند. در این قافیه‌پردازی‌ها کودک ضمن آشنایی با تن خود و جهان اطراف، با عمل‌کرد اشیاء، اسامی مشاغل و پاره‌ای اصطلاحات مربوطه، اسامی حیوانات و صداهاى آنها حتى موارد به کارگیری آنها آشنا می‌شده است. از این جمله است مراحل تبدیل دانه‌پنبه به یک قبا یا لباس و از این دست، یا نحوه‌ی کاشت و برداشت گندم تا تبدیل آن به نان. ترانه‌های بسیاری که مخاطبین آن کودکان بوده و هستند گاه به وسیله‌ی بزرگسالان برای کودکان خوانده شده، گاه کودکان در میان خود خوانده و می‌خوانند و جنبه‌ی تفریحی آموزشی - تفریحی آنها غلبه دارد، از این شمارند که سینه به سینه نقل شده تا امروز به ما رسیده است.

این که ترانه‌ها و قافیه‌پردازی‌ها به زبان کودکان سروده شده باشند حائز اهمیت است، در عین حال مهم است که وزن در ترانه حفظ شود و کودک بتواند از وزن در بازآفرینی واژگان، به خاطر سپردن و به یاد آوردن آنها استفاده کند. مثل:

گنجشکک اشی مشی،

روی بوم ما نشی.

یا:

بارون می‌آد جرجر،

توو پشت بوم هاجر،

کنند. افسانه‌ی «سعد و سعید» یکی از این نمونه‌هاست. در این قصه که در افسانه‌های کردی درویشیان به نام سعید و مسعود آمده، مردی یهودی به نام شمعون می‌کوشد مرغی را که مرغ سعادت است و تخمی که می‌گذارد گوهر شب چراغ است، از خانواده‌ی خارکن بدزدد. او زن خارکن را عاشق خود می‌کند. به او سفارش می‌کند مرغ را بکشد و سر و جگرش را برای شمعون نگاه دارد. اما دو پسر سر و جگر مرغ را بی‌منظور می‌خورند. زن تحت تأثیر عشق شمعون می‌خواهد دو پسرش را بکشد اما مردی که مأمور این کار می‌شود، مرغی را می‌کشد و با خونس لباس بچه‌ها را می‌آلاید و به نزد زن می‌برد. دو پسر فرار می‌کنند. سعید و مسعود از هم به ناچار جدا می‌شوند و به دو راه مختلف می‌روند اما بخت با آنها همراه است. سعید با سه دیو ملاقات می‌کند که ارثیه‌ی سلیمان را دارند. این برادر به ثروت بسیار می‌رسد.

برادر دوم که سر مرغ را خورده به پادشاهی می‌رسد. سعید که خبر دلارام چهل کنیز را می‌شنود به قلعه‌ی او می‌رود و هر شب پول فراوان خرج می‌کند. تا این که دلارام جگر مرغ را از گلویش بیرون می‌کشد. چون طلسم به اسم سعید بوده است این قسمت ناروا برای زن نتیجه‌ی خوبی ندارد. سعید روز بعد کلاه سلیمان را سر می‌گذارد و هر چهل و یک زن را تبدیل به الاغ می‌کند. در این افسانه به‌روشنی می‌توان دید که دو پسر فاقد هر گونه خصال قهرمانی هستند. هر دو هدفشان از زندگی خوش‌گذرانی و تن‌آسایی است و به این ترتیب زندگی خود را علیرغم اقبال بلند هدر می‌دهند. علاوه بر آن رفتارشان با زنان خشونت‌آمیز و بهره‌جویانه است. در این افسانه هیچ نشانی از فرشته و برخوردارهای شریف نیست.

نردبان پایین می‌آید، در خانه‌ی مرد می‌رود و پول را برای خودش می‌گیرد و ثروتمند می‌شود. پسر دوم که می‌بیند میراث برای پسر اول کار کرد، طبل را بر می‌دارد دنبال شانس خود وارد خرابه‌ای می‌شود که محل تجمع گرگ‌هاست. پایش به طبل می‌خورد گرگ‌ها می‌ترسند، همان سبب می‌شود تاجری که خیال می‌کرده گرگ‌های پادشاه را که قرار بوده رقص یاد بگیرند فراری داده، به‌عنوان خسارت مبلغ هن‌گفتی به پسر دوم بدهد تا شکایت او را پیش شاه نبرد. به این ترتیب پسر دوم هم با حيله‌گری ثروتمند می‌شود.

پسر سوم گربه را بر می‌دارد به شهری می‌رود که محل زیان‌رسانی موش‌ها شده است. گربه موش‌های فراوانی می‌کشد و شاه موش را از پسر به قیمت خوب می‌خرد. او هم برای هیچ ثروتمند می‌شود. اما گربه که در شهر پُرموش مقام والایی یافته، یک روز به دامن کنیز شاه چنگ می‌زند و همان سبب می‌شود که بخواهند او را به دریا بیندازند. گربه هم که خوب خورده و به اندازه‌ی یک بز شده، به اسب و سوار چنگ می‌زند و خود را نجات می‌دهد و مردم از ترس شهر را ترک می‌کنند. در همه‌ی روایات متفاوت این دسته از افسانه‌ها تأکید بر این است که پسرها اگرچه تنبل و بی‌کاره هستند اما در پایان همه چیز برایشان خوب پیش می‌آید. در بعضی از روایات پسر کوچک با دختر شاه عروسی می‌کند اما در بیشتر موارد سخنی از تشکیل خانواده نیست. فقط به نان و آب رسیدن و توانایی بیرون کشیدن گلیم خود از آب، مطرح است.

۵.۲.۶ نقش بخت در فقدان لیاقت

در این دسته از افسانه‌ها دو برادر هستند که پدرشان مرده و مادرشان مردی غریبه را به زندگی ایشان راه داده است. مرد در جستجوی رسیدن به ثروت و مکنتی است که از پدر پسران به جا مانده و این با نهاد مرغی که تخم طلا می‌کند نشان داده می‌شود. اما پسران با کمک بخت بلند خود می‌توانند توطئه‌ی مردی که می‌خواهد با مادر ایشان وصلت کند را خنثی

می‌کنه. الاغم گشنه‌اش بوده این علف ملفا رو این چیزای کشاورزی ارو می‌خوره و کشاورزه از اون دور می‌آد می‌گه اوهوی. می‌گه چیه؟ می‌گه این الاغتو بگیر همه چیزای منو خورد.

اینم یه چوب دستش بوده همین طور می‌زنه به این الاغه. این مرده از رو الاغه تلی می‌افته پایین. می‌گه اه تو بابا منو کشتی گریه و زاری و داد و بیداد که تو بابا منو کشتی. می‌گه حالا باید خسارت بدی قدری از این مرده پول می‌گیره و دیگه باباهه رو ور می‌داره و می‌ره.

۵.۲. ب. ۵. باارزش کردن میراث «بی‌ارزش» پدر

در این دسته از افسانه‌ها قهرمان دروغی پسری است که پدرش مرده و برای او میراثی که به نظر بی‌ارزش می‌رسد بر جا گذاشته است. پسر باید از میراثی که گاه یک جفجغه یا یک رشته طناب یا تنبک یا کیسه مارگیری است به گونه‌ای استفاده کند که موفق شود با دختر پادشاه عروسی کند، مرد ثروتمندی بشود و به طبقه‌ی بالاتری در اجتماع صعود کند.

«دختر پادشاه و پسر درویش» یکی از این نمونه‌هاست (رک. افسانه‌ها و متل‌های کردی ۶۹-۸۶) که مشابه آن در تمام نقاط ایران یافت می‌شود. مثال دیگر «میراث باارزش» از مجموعه افسانه‌های لری است (۷۲-۷۷). در گل به صنوبر چه کرد جلد اول از بخش اول نیز روایات متفاوت این افسانه آمده است. منتها در پاره‌ای موارد یک پسر میراث‌خوار است و در پاره‌ای موارد سه پسر. همین‌طور گاه پدر، پادشاه است و گاه مردی خارکن یا شکارچی. میراثی که به جا مانده معمولاً اشیاء نمادینی مثل نردبان و طبل و حیواناتی مانند گربه است. وقتی سه پسر وارث هستند به هر کدام یکی از این‌ها می‌رسد و حیوان خانگی سهم کوچک‌ترین پسر است. در میراث سه برادر، پسر بزرگ از نردبان برای دزدی استفاده می‌کند. روز اول از آن بالا می‌رود و می‌شنود مرد همسایه قرار است معامله‌ای کند. به زنش می‌گوید شخصی را می‌فرستم پول را ببرد. پسر از

۵. ب. ۲. ۴. ۲. حسنی

روایت قم

راوی: خانم صفری حمزوی

متولد: قم

سن: هفتاد و یک ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: فروردین ۱۳۹۵

یکی بود یکی نبود غیر از خدای مهربون هیش کس نبود. یه حسنی بود یه زن دائی داشت این زن دائیه با این حسنیه خیلی بد بود. با این دائیش همش می‌رفته صحرا و یه روز دائیه و اینا به هم مشکوک می‌شن. وقتی مشکوک می‌شن هی به دائیه می‌گه دائی، زن دائی اینجور اینجور. می‌گه این حرفا رو نزن. ای زن مه از خروسه رو می‌گیره. از کفتره رو می‌گیره. می‌گه که من که مشکوکم.

یه روز که می‌آد خونه ناهارشو ببره می‌بینه که اینا با هم اینجوری و چن تا اومدن مرد تو خونه و ناجور و اینا. خرما می‌خوره و می‌ره هسه‌هاشه می‌اندازه. می‌آد حسن پلو دائیش می‌گه دائی من رفتم خونه اینجوری بوده. اینقد می‌گی زن دائی رو می‌گیره رو می‌گیره چن تا مرد گنده توو خونه بودن. می‌گه تو چطور به این زودی اومدی می‌گه من میون ببری اومدم و هسه هم ریختم. اگ تو می‌خوای این هسه خرماها را رو بگیر و برو. و خ می‌آد خونه، می‌بینه آره اینجوریه و اینا دیگه چیز می‌کنه می‌آت و دو تا این مردها فرار می‌کنن و یکیشون می‌ره تو تندور و که تندور نمی‌دونسه روشنه می‌سوزه. می‌سوزه و حسنی که می‌آد خونه ببینه چی شده چی نشده. می‌گه زن دائی چی شده؟ می‌گه آره حسنی دَسَم به دومنت. بیا کمکم کن می‌گه چیکار کنم؟ می‌گه این مرده مُرده بیا ببر نابوتش کن. این می‌آت و اینو می‌ذاره رو یه الاغ و اینو می‌بره توو یه بیابون می‌بره توو یه بیابون و الاغه رو ولش

خلاصه اینو می‌ذارن روی زین اسب و (گوینده دوباره اینقدر می‌خندد که نمی‌تواند ادامه دهد و با او همهی شنوندگان می‌خندند) سرپاشو گردن پیچ می‌ذارن روی زین اسب و فقط صورتشو جا می‌ذارن. این اسبه تاخت وِور می‌دارد. می‌بیند می‌افتد یک چناری را می‌گیرد. این چنار از ریشه در می‌آد روی شونه‌ی ای. همین‌طور که اسبه می‌تاخته ، اینا رو می‌کشد و می‌رد.

خلاصه این جنگ شیکس می‌خورد. برای یه مدتی بعد این رو می‌آند می‌برند خونه از روی اسبه برش می‌دارند و همومش می‌کوند و کارهاشو می‌کوند و یک خواهری داشتند می‌آند هفت روز و هفت شب عروسی می‌کوند و خواهرشونو می‌دن به این. بعد فرداش که می‌شه اینا جنگ داشتن. زنش می‌گد بلند شو اینا جنگ دارن. می‌گد تو برو به جای من. من الان حال ندارم. خسته‌امه‌س. می‌گد آخه باید بری اینا می‌فهمند آ. می‌گد تو بیا لباس منو بپوش جا من برو بجنگ. خلاصه خواهره امروزه می‌رد می‌جنگد. دوباره اینا فردا همین کاره می‌کوند.

بعد اینا شك می‌کونن نکوند این پسره توو خونه افتاده باشد ، خواهر ما رو فرستاده باشد. اینا می‌آن یه تیر می‌زنن به پای دختره. خلاصه این فوری می‌آد خونه پاشو درست می‌کوند و می‌بندد و یک چاقو فرو می‌کوند توو پای مرده. می‌گد چرا این کارو کردی می‌گد امروز اینطوری شده اس. وقتی اینا می‌آن می‌گن تو امروز جنگ رفته‌یی؟ می‌گد آره بابا من امروز همه ره شیکس دادم. می‌گن کو علامدش؟ می‌گد ایناهاش پامم زخمی کردید. باور می‌کونن می‌گن یقین درسته‌س.

خلاصه تا یه مدتی خواهره بدبخت می‌رد و می‌آد و اینم تنبل می‌افتد. بعد خلاصه برادرها آخرین بار می‌فهمن که ای کاره کرده. ولی دیگه اینا خوب جنگشان شیکس خورده بوده و دیگه باهم درست شد و صلح کردن و اینا هم دیگه باهم زن و شوهر می‌کوند و باهم خوشحال زندگی می‌کوند.

مُحَمَّد چرخ انداز. سه شیر کشتم و چهار گراز (قصه گو می خندد) بالا سر و سینه به پایین. بعد خلاصه اینو رو شمشیر برای مه بنویسن که

من سه شیر کشتم ،

چهار تا گراز.

ز بالا بریدم ز مگس (گوینده از شدت خنده حرفش بریده می شود) ،

ز دندان برآورده ام آب از انار.

بعد این شمشیرو مادرش می آرت. بعد مُحَمَّد می گد برو حالا يك اسبی برا مَه پیدا کون که من سوار اسب بشم. بعد این مادره می گد حالا آخه چی ، يك دفه شمشیر و اسب برای چی ؟ خلاصه می گد باشد. بعد این مُحَمَّد اسبو سوار می شد می تازوند. می رد برای يك بیابونی. می رد به اون بیابون و می بیند هیش کس اونجا نیست خسته و کوفته اسبه رو ول می کوند خودش هم از این علف های بیابونی می خورد. گیوه داشته گیوه هاشو می ذارد زیر سرش و می خوابد. يك عده ای بودند تووی يك دهی ، با يك عده دیگه ای جنگ داشتند. بعد اینا پی یکی می گشتن که بیاد جنگ کوند و تووی این چیزها شکست بدد. اون طرفو می بینن يك شمشیری زیر سرش اس و روی شمشیرش رو می خونن می بینن ای سه تا شیر کشته اس ، چهار تا گراز کشته اس ، پس ای می تونه جنگ مارو شکست بده. بعد هی صداس می زدن ای مُحَمَّد چرخ انداز پاشو ما کارت داریم. می گد منو چیکار دارید؟ می گند بلند شو ما کارت داریم. بلند می شد. بهش می گند ما يك جنگی داریم اگه تو این جنگِ مارِه شیکس دادی ، ما يك دختر داریم هفت روز و هفت شب جشن می گیریم می دیمش به تو.

بعد می گد خوب این بد کاری نیست. پس يك اسبی زین کنيد. بعد

یه قیر زیادی بریزید روش بعد يك توپ کرباسی هم بیچید به سرو تنم (گوینده آنقدر می خندد که دیگر نمی تواند ادامه بدهد) خلاصه چیکار می کوند (دوباره چنان می خندد که نمی تواند ادامه بدهد).

۵. ب. ۲. ۴. احسن کچل

روایت نجف آباد

راوی: شادروان خانم سلطان صادقی

متولد: نجف آباد

سن: هشتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

روزی بود روزگاری یکی بود یکی نبود غیر خدا هیش کس نبود. یه زنی بود يك پسر داشت. این پسرش يك جوون هیژده ساله شده بود و هنوز از تو رختخواب بیرون نمی اومد. مادره صبح به صبح ، صبونه ، ناهار ، شام جلویش می داشته اس ، می گفته اس: بیا بیرون. می گفته اس: نه مه اینجا خیلی راحتم. يك روز مادره به همسایه می گد: من چیکار کنم این از تووی این رختخواب بیاد بیرون؟ می گد: امروز برای این غذا رو توو رختخوابش نذار. غذا رو دورتر بذار که تا گرسنه اش می شد این بلند شد خودش برد غذا بخورد. این می بینه مادره بر اش صبونه نداشت. ناهار نداشت. می گد: خدایا من گرسنمه. یواش یواش مجبور می شد از تو رختخواب بیاد بیرون. بعد می گد: حالا برم بینم تووی پشت بوم ها چه خبر اس. بنا می گوند چرخ خوردن. می بیند سه تا زنبور سرخی چهار تا زنبور زردی این ها اونجا اند و يك چیزی ور می دارد شروع می کوند این ها رو بگشود.

بعد می بیند يك درخت اناری اونجاست. يك دونه انار می گند و شروع می گوند به خوردن. بعد از ناودان بلانسبت ادرار می کوند از اونجا می ریزد پایین. بعد اناره رو هم دندون می زند ، آبشو می مکد. يك چرخي هم مال مادرش بوده از پشت بوم می ندادد پایین و بعد می گد می دونید چیه؟ می گند هان؟ می گد بگوئید يك شمشیر برا مه بسازند. می رید می گوئید منم

دست پسرش به امان آمده است بالاخره مجبور می‌شود به شیوه‌ای که برای پسر عمل‌کرد دارد او از خانه بیرون بکشاند. پس از آن پسر گرسنه چاره‌ای ندارد مگر اینکه دنبال روزی برود.

پسر تنبل و بیکاره در راه می‌شنود اگر کسی بتواند ستون مقابل خانه را با که با یک ضربت شمشیر دو قسم کند دختر والی را به او خواهند داد. کچل ادعا می‌کند که از پس این کار بر می‌آید. بوسیله‌ی حیواناتی که موضوع مهربانی او بودند بالاخره از پس کار بر می‌آید حوادثی خنده‌دار اتفاق می‌افتد در پایان کار والی چاره‌ای ندارد مگر اینکه دختر خود را به او بدهد.

کچل در این روایت با سخاوت و نسبت به حیوانات مهربان است. به‌همین دلیل حیوانات به کمک او می‌آیند. در مرتبه‌ی بعد باید گوسفندان را به چرا ببرد بی آنکه لاغر یا چاق بشوند. او از بچه‌گرگی کمک می‌گیرد. بعد باید چهل بوقلمون را به چرا ببرد بی آنکه یکی کم یا زیاد بشود. دختر والی که کچل را دوست ندارد تصمیم می‌گیرد به او کلک بزند و بوقلمون را بردارد. اما بازی که کچل به او غذا رسانده، به یاریش می‌آید. شرط چهارم این است که قصه بگوید و تا قصه تمام می‌شود انبار گردو هم خالی شده باشد. کچل قصه‌ی خود را می‌گوید و دختر شاه و دو دختر دیگر ناچار می‌شوند همسر او شوند. «کچل خوش‌شانس» از مجموعه افسانه‌های لری به این دسته تعلق دارد.

تاته حسنلی از مجموعه افسانه‌های لری نیز به این دسته تعلق دارد. حسنلی در این افسانه کچل است و مادری پیر دارد و مردم ده با او نامهربان هستند. اما این کچل که هرچه مهربانی کرده از مردم نامهربانی دیده در پایان کار آنها را به مجازات رفتار بدشان می‌رساند و خود به ثروت می‌رسد (رک. / افسانه‌های لری ۱۴۹-۱۵۳).

تأکید این دسته از افسانه‌ها بر انتخاب جفت مناسب است. این که مرد می‌باید تن خود را بکار بگیرد و اخلاق و کرامت انسانی بیاموزد و بعد از آن بداند که چگونه از تعالیمی که دریافت کرده، در خدمت زندگی خود و دیگران بهره بگیرد. افسانه‌ی احمد لم‌تی روایات گوناگون دارد. از آن جمله که نقش اول و قهرمان اصلی به دختری داده می‌شود که از جایگاه پایین اجتماعی برخاسته است. اما می‌داند چگونه مردی را که نالایق است تربیت کند. در بخش افسانه‌های گذر دختران در افسانه‌ی دختر پینه‌دوز این نکته به روشنی مطرح می‌شود.

۵. ب. ۲. ۴. ترسوی تنبل اما خوش‌شانس

در این مجموعه از افسانه قهرمان‌دروغی پسر پر خور و خواب و تنبل و ترسوی یک زن تنهاست که حاضر نیست از کنار سفره تکان بخورد و مادرش مجبور است برای بیرون کردن او از خانه از جلوی اتاق تا مقابل در را سیب سرخ بگذارد، تا حسن دانه دانه بخورد و به کوچه برود.

حسن در مجموعه *افسانه‌های کردی* به حسن ترسالم معروفست. او پسر تنبلی است که شانس می‌آورد دیوان از او کمک می‌گیرند و همان سبب می‌شود که با دختر پادشاه عروسی کند و سوار بر نره‌دیوی به خانه بازگردد و لقب شجاع بگیرد (رک. *افسانه‌ها و متل‌های کردی ۲۱۴-۲۱۹*). حسن با این که ناتوان و ترسو است اما از خود تصور بزرگی دارد و در پایان همان تصور به‌یاریش می‌آید و او را به جایی می‌رساند که در خیالش پرورانده بوده است.

حسن وقتی مجبور است طبق فرمان دیوان روی اسب بنشیند و اسب بادی را انتخاب کند از آنها می‌خواهد که او را با قیر به روی اسب بچسبانند. در این قصه اقبال هم به یاری او می‌آید.

«یک گردو بینداز بیاید» نمونه‌ای دیگر از این مجموعه است. پیرزنی پسری تنبل و کچل دارد که روزش را به بازی و قمار می‌گذراند. پیرزن که از

قصه نشان می‌دهد که نقش تربیتی زن و نظمی که توأم با تدبیر در زندگی شوهر برقرار می‌کند اثری مثبت در زندگی قهرمان‌دروغی می‌گذارد. احمد لمتی از مجموعه قصه‌های فارس به این دسته تعلق دارد. (رک. *قصه‌های فارسی ۹۲-۹۹*). در این قصه حضور زنی که در کنار مرد می‌ایستد و به او می‌آموزد که چگونه از پس زندگی برآید نقشی تعیین‌کننده دارد. دختر شاه مجبور می‌شود زن احمد لمتی بشود. سپس او را که مردی تنبل و بیکاره است با شلاق وادار به کار می‌کند. به همان شیوه او را در جایی قرار می‌دهد که فنی بیاموزد. در واقع احمد باید اخلاق و آداب معاشرت یاد بگیرد، به‌طور مثال سلام کند. دوم قبل از این که چیزی را به او تعارف نکرده‌اند بر ندارد. سوم در رودخانه‌ی خشک نخواست. چهارم در کاروانسرای قدیمی منزل نکند، وگرنه مجبور است برای هر یک از این‌ها بهایی گزاف بدهد. در قصه‌ی احمد لمتی پسر بیکاره در کنار دختری توانا، لیاقت و مردانگی خود را می‌یابد و علاوه بر آن یاد می‌گیرد از درس‌هایی که گرفته و بهای خوبی برای آنها پرداخته در جای خود استفاده‌ی درست بکند به‌طوری که احمد لمتی تبدیل به مردی قابل اعتماد می‌شود. در واقع قهرمان اصلی در این قصه دختر است که احمد را درست می‌کند.

در مجموعه *قصه‌های ترکستان* افسانه‌ای است به نام «دختر مرد تهی‌دست». در این افسانه پادشاه پسر تنبل و نالایقی دارد که اهل تاس‌بازی است و هیچ‌گونه تعلیم پذیر نیست. دختر مردی تهی‌دست در صدد آموزش او بر می‌آید و درس‌های مهمی به او می‌دهد. اما روایت این قصه به گونه‌ای که در کتاب آمده بسیار خوشونت‌بار است و روایت‌کننده اغراض شخصی بسیاری را در قصه وارد کرده و آن را از ارزش قصه‌گویی خارج کرده است. در این قصه دختر و پسر دائماً در حال انتقام کشیدن از هم هستند و اتفاق مثبتی در قصه نمی‌افتد (رک. *افسانه‌های ترکستان ۱۱۸-۱۳۵*). در قصه‌ی احمد لمتی تأکید بسیار بر نقش مثبت زن در کمال بخشیدن به مردی است که قرار است همسر او بشود.

یکی از اونور می‌آد بیرون ، یکی از اینور می‌آد بیرون. می‌گه باباجون باباجون.

بعد می‌گه خب ما که حالا هیچی نداریم یه دونه گاومون رو ببریم برفوشیم برای این بچه‌ها لباس مباس بخریم. می‌بره گاوشون رو برفوشند یکی از نخودکا می‌گه باباجون منو باهانش ببر برفوش. من همه چیز می‌شم برات. بعد می‌بره گاوه رو برفوشه نخودک هم روش می‌شیننه. هیش کس نخودک رو نمی‌بینه. هیچی ، گاوه رو می‌رفوشه (فروشه). باباهه می‌آد خونه می‌بینه گاوه خونه‌اس. نخودک هم اومده. هیچی دیگه می‌گه باباجون تو هر جا منو برفوشی من دوباره پیشت بر می‌گردم. این جادو جنبل اینطوریه دیگه.

بعد يك چیزای دیگه‌ای می‌فروشه هرچی می‌فروشه نخودک اونو براش بر می‌گردونه. بعد صاحب همه چی می‌شن. دختره برای مادره کار می‌کرده ، پسره برای پدر که اون‌ها رو صاحب همه چی کرده .

۵. ب. ۲. ۳ تن سپردن به شلاق تربیتی زن-همسر

در این دسته افسانه‌ها قهرمان‌دروغی پسری تنبل و بیکاره است ، اما در کنار زنی مدبر قرار می‌گیرد تا کاری که مادر برای او نکرده مانند یک معلم با دیسیپلین برای او انجام دهد. این ادب کردن اگرچه اول به مذاق قهرمان‌دروغی خوش نمی‌آید ، اما بعد متوجهی مزایای کار می‌شود و به آن تن می‌سپارد. در پاره‌ای قصه‌ها پسر قصد انتقام‌گیری از دختر را می‌کند. اما سرانجام رضایت می‌دهد که حق با دختر بوده است. همین‌طور اتفاق می‌افتد که پسر زنی می‌گیرد که جایگاه اجتماعی بالاتری از او دارد مثلاً دختر شاه است و از هر جهت بر او تفوق دارد. زن برای اینکه از شوهر بی‌دست و پایش همسری لایق بسازد چاره‌ای ندارد مگر اینکه برای تربیتش از شلاق استفاده می‌کند.

۵.ب.۲.۱ نخودی

روایت سراب

راوی: شادروان خانم قمر باقری

متولد: اردبیل

سن: شصت و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

یه زن و شوهر بودن که بچه دار نمی شدن. هی زنه می گفته من بچه می خوام مرده می گفته نمی شه دیگه بچمون. من چیکار کنم. بعد یه آخونده بوده ، می رن پیش آخونده ، يك رمالی ، که برایشون دعا بنویسه بچه دار بشن. آخونده می گه که

آی گزدی گل یانمه ،

دردی بلام جانمه ،

سن علیم استمی ،

به من چه .

می گه بیا! یه چیزایی می نویسه ، می گه بیا اینارو بذار زیر سر شوهرت. اینم بذار زیر سر خودت. یه کاسه ام نخود خیس کن بذار تا صُب براتون بچه می شه. زنه یه کاسه نخود خیس می کنه. می ذاره زیر سرشون. صُب بُلن می شه ، می بینه تو افاق پُر بچه اس. یکی می گه مامان لباس می خوام. یکی می گه کلاه می خوام. بعد این بچه ها رو باباه می گه ول کن بابا نخواستم. جَم کن جَم کن همه رو ببرم. می ریزم رودخونه آب ببره. اینارو همه رو جم می کنه تو کیسه ، ببره بریزه تو رودخانه. بعد دو تا شون قایم می شن. دو تا شون قایم می شن ، مرده می بره می ریزه تو رودخانه بر می گرده. بر می گرده می بینه اِه بچه نیست. می گه چقد خوب بود خونه مون شلوغ پلوغ بود.

دسته‌ی دیگری از افسانه‌های قهرمان‌دروغی حکایت پسر معلولی است که از برادران سالم خود دل و جرأت بیشتری دارد. پسر که در بعضی افسانه‌ها یک پا دارد، سوار خروسی می‌شود که نهاد شجاعت و مردانگی حتی خشونت شدید اوست و به جنگ دیو می‌رود. امتحاناتی که این پسر باید پس بدهد، خوردن خامه‌ی فراوان و نان بسیار و باز کردن شترهایی است که به هم بسته شده‌اند. برای این‌که قصه توانایی قهرمان را نشان بدهد و برتری او را بر برادرهای سالمش به نمایش بگذارد می‌گوید که راهی که پرکی می‌رود آنها قبلاً رفته‌اند، اما ناموفق مانده‌اند. زیرا دیوی که با آنها روبرو شده با کمک دخترش برادران را گرفته و به چاه انداخته است. اما پَرکی یا نیم‌کون بدون هراس، چنان می‌آید که پل را می‌شکند و انگورها را خوشه خوشه می‌خورد و همان سبب می‌شود دیو از ترس پنهان شود. پَرکی هم که سُمبهاش پر است تصمیم می‌گیرد برای پی بردن به محل اختفای دیو و باخبر شدن از وضعیت برادرهایش دختر او را شکنجه کند. اما به آنجا نمی‌کشد و دختر به او همه چیز را می‌گوید. پَرکی (نصفه) برادرهایش را نجات می‌دهد و سر دیو را می‌کند. وقتی پرکی خبر می‌شود که جواهرات در چاه است می‌رود آنها را صندوق صندوق بالا می‌دهد. اما برادرها که این برادر نیم‌کون را چندان آدم حساب نمی‌کنند طناب را می‌برند و او را می‌گذارند در چاه باشد و خودش با دارایی بدست آمده نزد پدر می‌روند. وقتی یکی از برادرها نشسته بر روی یکی از صندوق‌ها مشغول لاف و گزاف است می‌بیند چیزی مانند سوزن در ماتحتش فرو رفت. برادران در صندوق را که باز می‌کند پرکی را در آنجا می‌یابد. در این افسانه تأکید بر شجاعت و دلاوری است و امتحاناتی که پرکی پس می‌دهد. دختر دیو و همسر آینده نقشی در زندگی قهرمان ندارد. اصولاً موضوع قصه‌ی پرکی فتح کردن به‌زور است و عشق و محبت یا انتخاب معشوق حتی ازدواج کردن نقشی ندارد. قهرمان در صدد اثبات صفات برجسته‌ی اخلاقی نیست. کارها اگر به‌زور پیش نرود می‌تواند با نیرنگ پیش برود.

که چه جوری؟ می‌گه چه جوری رفتین اونجا. می‌گه که ما نمکِ سنگو گذاشتیم توو آب اومدیم. بیچاره نمک سنگ رو می‌ذاره توو آب می‌بینه نه! نمک سنگ چیز نمی‌کنه. می‌گه نه! ما شمشيرو گذاشتیم اومدیم. شمشيرو می‌ذاره می‌بینه پاشو می‌بره. این چون نمک داشتش می‌ره توو پاش می‌سوزه. پیرزنه رو آب می‌بره این دو تا برادرهام باهم شروع می‌کنن به رفتن.

۵. ب. ۲. ۲ جثه‌ی کوچک اما اعتماد به نفس بسیار

در دسته‌ی دوم از افسانه‌های قهرمان‌دروغی، پسر قصه از یک نخود به دنیا آمده و اتفاقی جان به‌در برده است. قصه‌ی نخود نخودی از افسانه‌های کردی به این دسته تعلق دارد. پسری با همه‌ی ریزی جثه بسیار پر دل و جرأت است. به طوری که وقتی تشنه است می‌تواند یک رودخانه را سر بکشد، یک ببر را ببلعد و این همه نیرو را به خدمت می‌گیرد تا کاسه‌ی مسی پدرش را از پادشاه پس بگیرد. نخودی که با همان بدن کوچکش توانایی جنگیدن یک قهرمان حقیقی را ندارد، در عوض از سرش خوب استفاده می‌کند تا با هر کس که می‌خواهد درگیر و در جنگ با او پیروز شود. در پایان خزانه‌ی پادشاه را می‌بلعد و به خانه می‌آورد و برای اینکه در پاره‌ای روایات نقش قهرمان را بازی کند، آنچه را هم که پادشاه به‌زور از دیگران گرفته به صاحبانشان بر می‌گرداند.

در افسانه‌ی پسر و گرگ، زنی یک پسر دارد که چوپان اوست. پسر سادگی می‌کند و گوسفندان را به گرگ می‌سپارد. گرگ به سفارش مادر پسر را می‌خورد و فقط یک چیز که گویا آلت تناسلی اوست از او باقی می‌ماند. پسر راه می‌افتد برود تا ارث پدرش را از پادشاه بگیرد و بقیه همان است که در قصه‌های دیگر اتفاق افتاده است (رک. گل به صنوبر چه کرد ۳۰۴-۳۲۱). در روایت دیگر که اسمش لَت خروس است، افسانه در مورد ورود پسری کوچک از عالم کودکی به عالم بلوغ و مردانگی است.

می گه آخه دیگه کی خوابه کی بیداره ؟
می گه همه خوابن جورتان بیداره .
می گه آخه جورتان زهرمار بخوره ، درد بخوره چقدر می خواد بخوره
چرا بیداره ؟

می گه آخه جورتان مادرش یه گوساله داشت سر این گوساله رو
می بُره کباب می کنه می ده این می خوره وُ می خوابه .
باز این بیچاره بُلن می شه یه گوساله داشته ، می آد سر اینو می بره کباب
می کنه ، می ده این می خوره . باز نزدیک صُب که می شه زنه خیلی عصبانی
می شه ، بعد بُلن می شه می گه خب ، می گه خب ما چیز کنیم . می آد
براشون صُبونه درست می کنه وُ اینا می خورن وُ می گه خب مادر می خوایم
بریم . مادره خیلی ناراحت بوده این پسره رو ، جورتانو ، می گیره می اندازه
تووی یک گونی . در گونی رو محکم می بنده . می ره دندوناشو تیز کنه بیاد
اینو بخوره . بعد اون دوستش هم چیز می کنه ، می بینه این طوریه هیچی
نمی تونه بگه . وامی سته این زنه می ره دندوناشو تیز کنه یه گاو داشته
پیرزنه ، می گیره می اندازه تو کیسه ، این دو تا با هم فرار می کنن . از
رودخونه می گذرن ، می رن اون طرف رودخونه . بعد این پیرزنه ، می آد هی
این گونی رو گاز می زنه هی صدای گاو در می آره . هر چی گاز می زنه این
صدای گاو در می آره .

می گه زهر مار! مرغ منو خوردی صدای گاو در می آری!

خروس منو خوردی صدای گاو در می آری!

بزغاله ی منو خوردی صدای گاو در می آری!

گوساله ی منو خوردی صدای گاو در می آری!

این هر دفعه اینو گاز می زد این یه صدای گاو می داد . بعد که اینو واز
می کنه می بینه ای داد بیداد گاوشه . می گه آی بر شما لعنت . بلن می شه
می ره دنبال اینا . می بینه اونور رودخونه این دو تا دارن می رن . می گه آی
بچه ها وایسین منم دارم باهاتون می آم . وایسین منم باهاتون می آم . می گه

می گن سلام علیک مادر.

می گه علیکم سلام.

می گه ما شب اومدیم توو راه موندیم جا نداشتیم بریم خواستیم
بیایم اینجا.

می گه خب خوش اومدین.

خیلی به اینا خوش و بش می کنه و اینا می رن توو و می گه بچه ها شام مام
که نخوردین؟ می گن نه. یه مرغ می گه داره می ره مرغه رو سرشو می بره و
براشون کباب می کنه. اینا می خورن، جاشونو می اندازه و اینا می خوابن.
می خوابن و اینا بعد یه خورده که می گذره، یه چن ساعتی که می گذره
پیرزنه می بینه صدا می آد

می گه آی بچه ها کی خوابه کی بیداره؟

یکی از بچه ها می گه مادر همه خوابن، اما جورتان بیداره.

می گه جورتان چرا بیداره؟

می گه جورتان یه مادری داشت این مادرش شبا که این گرسنش می شد
بلن می شد یه دونه خروس داشت، خروسشو می بُرید، کباب می کرد
می داد این می خورد و می خوابید. این بازم می آد و بیچاره یه خروس داشت
اینو سرشو می بره و شبی کباب می کنه و می ده این جورتان می خوره و
می گیره می خوابه. باز یه چن ساعتی می گذره. بالاخره تا صُب این هی
می خورده. بعد یه خورده که می گذره می بینه صدا می آد

می گه آی بچه ها صدا می آد کی خوابه کی بیداره؟

می گه که مادر بزرگ همه خوابن، فقط جورتان بیداره.

می گه آخه جورتان چرا بیداره؟

می گه جورتان مادرش یه بز داشت این سرشو می بره کباب می کنه این
می خوره و می خوابه. بعداً این بیچاره یه بز داشت. می آد سر اینو می بره
کباب می کنه و می ده این می خوره و بعد می گیره و می خوابه. باز یه خورده
که می گذره باز می بینه سر و صدا می آد.

بعد نونو دادم ،
گوسفند گرفتم ،
سازم بزن ، سازم بزن ،
آخرش می‌گه:
گویینی وردی ،
گلین آلدیم ،
سازیم دینگل دینگل دینگل ،
گلینی وردیم ، سازی آلدیم ،
سازیم دینگل دینگل دینگل دینگل دینگل .

۵. ب. ۲. ۱. ۲ متل جورتان و برادرش و پیرزن

روایت تبریز
راوی: خانم رؤیا هاشمی
متولد: تبریز
سن: هفتاد ساله
ساکن: اوپسالا
زمان ضبط: آپریل ۲۰۱۶

یکی بود یکی نبود غیر از خدا هیچ کس نبود. دو تا دوست بودند
می‌خواستند از این ده برن یه ده دیگه. راهشون خیلی دور بود. بعد می‌رن
می‌رن به شب می‌خورن. می‌بینن شبه نمی‌تونن راه برن. بعد اون دوست
به اون یکی می‌گه که دوست من کجا بریم؟ اونجا که چراغ روشنه یا اونجا
که سگ پارس می‌کنه؟

دوستش یه خورده فکر می‌کنه می‌گه بریم اونجا که چراغ روشنه.
می‌رن از رودخونه می‌گذرن می‌رن اونجا که چراغ روشنه. می‌رن اونجا و درو
می‌زنن می‌بینن یه پیرزنی درو واز کرد.

خب یه دونه از این گوسفنداتو بده دیگه! می گه بابا تو یه تیکه نون دادی
حالا یه گوسفند می خوای؟ خلاصه می گه:

این ور می دووم ،

اون ور می دووم ،

یه دونه از بره هاتو ور می دارم ،

وُ می دووم .

خلاصه این ور می دوه ، اون ور می دوه. یك دونه از بره ها رو ور می داره وُ
می دوه. می دوه می ره می ره. می رسه به یه جایی می بینه عروسیه. می بینه
دارن زیر پای عروس گربه می کشن ، گوسفند نیستش. می گه بابا برین کنار
برین کنار. کی دیده تا حالا زیر پای عروس گربه بکشن؟ بزنی کنار
گوسفند آوردم. همه می گن به بارک الله! خدا رسوند گوسفندو قربونی
می کنن وُ اینا تموم می شه.

اینجا بعد می گن جای گوسفندت تو چی می خوای؟ می گه خب عروس
مال منه دیگه! می گن مگه می شه این جوری؟ می گه آره! عروس مال من
دیگه! اونو دادم که عروسو بگیرم. می گن مگه می شه؟ می گه آره!

من این ور می دووم ، اون ور می دووم ،

عروسو ور می دارم وُ می دووم .

عروسو ور می داره ، می دوه. می ره می ره می ره. می رسه به یه جایی می بینه
یه نفر نشسته داره فلوت می زنه. ساز می زنه. تُرکیش می شه:

سازم دینگل دینگل دینگل ،

می گه عروسو بدم سازو می دی به من؟ مَرده نگاه می کنه می بینه عروس
حاضر آماده. می گه چرا ندم؟ عروسو بده ، سازو بهت می دم. بعد سازو
می گیره. این با عروس می ره. جورتان می شینه نوک کوه. بعد می خوونه از
اولش که عاشیقی وردیم ، چُرک یالدم ،

سازیم سازیم دینگل دینگل دینگل ،

خب سازم بزن سازم بزن ،

عجب بدبختی گیر کردیم. پا می شه یک تیکه با دست کوك می زنه. يك چیزی تن این می کنه می خوابه. می شه صبح.

می شه صبح پیره زنه می گه جورتان ننه این چشمه اونجاست. اون کوزه رو برو وردار ، برو اونجا آب گن بیار. من می خوام نون بپزم. آب خوردن ندارم. يك کوزه آب بیار. می گه باشه دو تا از این قاپ دستش بوده می گه این قاپ های منو نیگر دار یه وخت می رم دم چشمه آب بیارم نیفته تو آب. قاپا رو می سپره به پیره زنه. می ره. می ره بازیگوشی. می مونه. پیره زنه نونو می پزه و تموم می کنه و می چینه توی یک طبق و موقعی که می خواسته پیره زنه تنورو روشن کنه هر کاری می کرده تنور روشن نمی شه. این دو تا قاپ اینو می اندازه این توو تنور. روشن می شه. نونو می پزه ، جم می کنه. روی نونو می پوشونه. جورتان تازه از راه می رسه. می گه چرا الان اومدی ؟ می گه آره دیگه دیر شد. يك خورده بازی کردم اومدم. بعد می گه خب قاپامو بده. می گه والله قاپاتو من انداختم نون پختم. عوضش چی می خوامی من به تو بدم که الان دیگه داری می ری خونتون. می گه خب قاپامو انداختی تو تنور عوض چیز این نونا مال منه دیگه. پیرزنه می گه مگه می شه ؟ من زحمت کشیدم. می گه نه

من اینور می دوم ،

اونور می دوم ،

طبق نونتو ور می دارم ،

و می دوم.

پیرزنه می گه مگه می تونی ؟ خلاصه طبق نونو ور می داره می دوه. می دوه می دوه. می ره می ره. می بینه یه چوپونی نشسته داره شیر خالی می خوره. بعد به چوپونه می گه چرا شیر خالی می خوری ؟ مگه نون نداری می گه نه ! امروز زخم آرد نداشته نون نپخته. می گه بیا من بهت نون می دم. نون تلیت گن توی شیرت بخور. نون تلیت می کنه توی شیرش می خوره و تموم می شه و می ره. می گه خب عوض این نونی که به من دادی به تو چی بدم ؟ می گه

بیا با اینا برو. می گه نه بابا من خستَم. می گه بیا با بچه های همساده برو. بُلن می شن می رن جنگل. بعد این پسر بچه ها شروع می کنن هیزم جمع کردن. این جور تان همین جور برا خودش می گرده- بچه تنبل بوده دیگه - بچه های محل می گن بیا بابا هیزم جَم گُن ، بریم. غروب شد دیگه اینا. می خوایم بریم دیگه. می گه به من چه! منو ننه ام به شما سپرده ، خودتون جم کنین واسه من. هیزم من چرا جمع کنم؟

این بیچاره بچه محل ها جمع می کنن. هیزمو آماده می کنن. می گن خب جور تان بیا بذار رو کولت وردار ، بریم. راه بیفت غروب شده. می گه به من چه ، منو ننه ام به شما سپرده. هیزم منم شما بیارید.

این می گن عیب نداره ، تقسیم کنیم اینو. هر کدوم یک تیکه بذاره رو کولش. دیگه هوا می شه تاریک. بعد می گن جور تان از کدوم طرف بریم؟ از روشنایی بریم؟ از تاریکی بریم؟ از تاریکی بریم زودتر می رسیم. اما اگه از روشنایی بریم طولانی تره. یک خورده فاصله پیدا می کنه. بعد می گه من از اون جایی که روشنه می رم. اینا از تاریکی می رن زودتر می رسن خونه هاشون. جور تان- می گم که خود سر بوده- می ره می بینه هیش کی هم نیست. می بینه یه چراغ سوسو می زنه. در می زنه می بینه یه پیه سوزه. یه پیرزنه. در می زنه. در می زنه می گه ننه پیره زن من اجازه دارم بیام اینجا؟ من دوستانم هم رفتن من مونده ام وسط راه. پیرزنه می گه بیا توو. این می آد توو و اینا.

بعد پیره زنه برا این جا می اندازه و می گه بگیر بخواب و اینا. بعد می بینه این آه و اوه و ناله می کنه. پیره زنه می گه چته؟ می گه من مادرم شب وقتی می خواستم بخوابم واسه من گندم بو می داد. من می خوردم. پیرزنه بیچاره می ره یک مشت گندم می ریزه روی مای تابه تاب می ده. این گندمه رو می خوره و می خوابه. می خوابه و باز نصمه شب می بینه داره جَق و جوق می کنه. می گه چیه؟ جور تان می گه ننه من نصمه شب پا می شد واسه من یه پیرن می دوخت نو ، من می پوشیدم ، می خوابیدم. می گه

اما آسانو مثل بیشتر پسر بچه‌ها اهل بازی است و بیشتر از آنکه بخواهد کار کند می‌خواهد بخورد و بازی کند. اول صندوق نان‌های پیرزن را می‌برد. تا پایان که: «رف رف تا رسید سر یه کوهی زُماره انداختش ته دره و عروس‌ام بردش پیش یه چاروادارو گفتش که این عروس با آن نیت عوض می‌کنم اُنم گُف که خیل وُ خب چه از این بیتر او اُم نی‌یی گرفت و رف بالا دیفال خانو پیرزنو زد زد تا پیرزنو آمد بیرون هی دوأم مسخره‌اش کرد وُ گف:

دو تا صندوق نُئته بردُم دودا ،

صندوقه بردُم پیش چوپان دودا ،

دیدم چوپان داره میان شیرا پشکل میرزه دودا...

حالا می‌زنم دودا ،

دودا دودا دودا» (رک. فرهنگ عامیانه مردم ایران ۳۶۶-۳۶۸).

قصه‌ی جورتنان که در نواحی آذربایجان نقل می‌شود، از بسیاری جهات شبیه آسانو و قصه‌ی نمکی است و با آنها در یک ریخت‌شناسی واحد قرار می‌گیرد.

۵. ب. ۱.۱.۲. جورتنان

روایت اردبیل

راوی: خانم سعیده معینی

متولد: اردبیل، بزرگ شده‌ی تهران

سن: شصت و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: اکتبر ۲۰۰۳

اسم پسره جورتنانه، یه پسر تنبلیه. خیلی تنبله. بعد مادری می‌بینه که بچه‌های محل همه جمع شدن بَرَن جنگل هیزم بیارن. مادری می‌گه تو هم

بیرون بفرستد. او هم با کمک یک دیو یا شیطان چند ترفند یاد بگیرد و با همان ترفندها برای خود همسری دست و پا کند، بی آنکه موفق به ربودن قلب همسر آینده‌ی خود یا نگهداشتن او بشود.

یا این که قهرمان دروغی پسری ناتوان است که به خاطر ظاهرش هیچ امیدی به خود در یافتن همسر ندارد. اما به دلیل مهربانی و خوش قلبی همسری نصیبش می‌شود که کارهایش را رتق و فتق می‌کند. قهرمان دروغی در برخی موارد دنبال همسر و تشکیل خانواده نیست بلکه هدفش از سفر دراز بازگشت به خانه و تأمین مخارج پدر و مادر است، در بعضی موارد با حيله و نیرنگ برای خود همسری نیز جور می‌کند و آن همسر همواره در حال فرار از دست اوست. در برخی موارد به دلیل خوش قلبی قهرمان، حیوانی که موضوع خوش قلبی او بوده با این که اصولاً اهل محبت به کسی نیست از خویشکاری خود برای سود رساندن به قهرمان استفاده می‌کند.

۵. ب. ۲. ۱ پرخوری و تنبلی اما زرنگی در طعمه‌ی جنسی نشدن
در این دسته از افسانه‌ها که قهرمان دروغی معرفی می‌شود پسر قصه صفات منفی برخی پسر بچه‌های سن بلوغ را دارد که تنبلی، پرخوری، پرخواهی و بازیگوشی را شامل می‌شود. در افسانه این صفت‌ها مخصوص برادران دیگر شاهزاده‌ی قهرمان حقیقی است و او خود از این صفات بری می‌باشد.

صادق هدایت قصه‌ای به نام آسانو را نقل می‌کند که روایت دامغان است: «یه پیره زنوئی بود و داش ئُن می‌پُخ و هی بلگای می‌رخت میان تندوریه، چاقالویی آمد که رد شووه اینه دید گفتش ننه پیرو چرا با بلگ، تندور می‌سوزانی؟ گفتش ننه جان پسر که ندارم تا از برام هیزم بیاره گفتش خب من پسرت می‌شم»

۵. ب. ۲. قهرمان دروغی

همان‌طور که در بخش مربوط به افسانه‌های گذر دختران آمد، قهرمان دروغی به واسطه‌ی صفاتی که برای یک قهرمان حقیقی در افسانه‌ی گذر ضروری است از مرز کودکی یا مجرد نمی‌گذرد، امتحاناتی را هم که پس می‌دهد بیشتر جنبه‌ی شوخی دارد. علاوه بر آن فردی که خودش نیز مشخصات ضد قهرمان دارد به یاری او بر می‌خیزد. یعنی اگر برای قهرمان واقعی معلم راهنما، حضرت خضر یا حضرت علی است، در قهرمان دروغی معمولاً یک سیاه، یا شیطان یا دیو به کمک او می‌آید و اگر قرار است حیوانی مدد رسان او باشد حیواناتی مانند روباه، شغال، گربه این نقش را به‌عهده می‌گیرند.

قهرمان دروغی پسر در بسیاری موارد هنوز به سن بلوغ نرسیده و شیطنت‌های او در حد بازیگوشی‌های کودکانه‌ی پیش از بلوغ است. از این رو در پایان عروس را واگذار می‌کند و دنبال ساز زدن و بازی می‌رود که در واقع به همین نکته اشاره می‌شود. در پاره‌ای موارد قصه‌هایی که مربوط به این دسته از قهرمان دروغی‌ها می‌شود بین متل و افسانه است. در بسیاری موارد افسانه صورت دگرگون شده‌ی یک متل است که قهرمان آن به جای یک حیوان کوچک یا یک حشره یک پسر یا دختر است. از این شمار است قصه‌ی جورتان که معمولاً در آذربایجان نقل می‌شود و صورت دیگر قصه‌ی گنجشک و تنبک است که در بخش متل آمد، حتی می‌تواند زیر مجموعه‌ی همان متل باشد، اما به دلیل حضور پسر به جای حشره یا حیوان، وجود عنصر جادو و پاره‌ای رفتارهای آئینی، و تفصیلی که قصه می‌یابد، در آن مجموعه نمی‌گنجد.

دیگر اینکه قهرمان دروغی از نظر جثه بسیار کوچک است که از نظر ظاهری هیچ شباهتی به پهلوان ندارد و به همین دلیل در شکم هر حیوانی می‌رود و سالم بیرون می‌آید. یا اینکه قهرمان دروغی پسر تنبل و پرخوری است مثل حسن کچل، که مادرش ناچار می‌شود او را گول بزند و از خانه

رقصی درست می‌کند که پسر در آن می‌رود و می‌رقصد. به این وسیله به نزد دختر پادشاه راه می‌یابد. در این قصه سیاهپوست کسی است که به کمک او کارهای معجزه‌آمیز اتفاق می‌افتد. سیاه به‌عنوان غلام یا کنیز در قصه‌های افسانه‌های گذر آئینی نقشی مهم بر عهده دارد. سیاه‌ها به اسامی دده، برزنگی، سیاه یا کنیز هم ظاهر می‌شود و عموماً در رابطه با دختران کنیز نقش خیانت‌کننده و آسیب‌رساننده را بازی می‌کند. اما در مورد پسرها مواردی هست که سیاه جادو می‌داند و می‌تواند کارهای شگفت‌کننده در این افسانه سیاه هر چه پدر دختر در بهای دخترش می‌خواهد را فراهم می‌کند و سبب فراهم آمدن امکان عروسی دختر و پسر می‌شود. اما همانطور که در بسیاری از افسانه‌ها رخ می‌دهد، سیاه سهم خود را از آنچه پسر بدست آورده می‌خواهد. به این معنا که همه چیز از جمله دختر باید به طور مساوی نصف شود. این دختر را که لاغر است و پریده رنگ سخت می‌ترسند و همان سبب می‌شود گرمی که باعث زردی او شده از گلپوش بیرون بیاید. در این قصه سیاه نقشی مثبت بازی می‌کند و توضیح می‌دهد که پسر نهنگ است و آنچه برای پسر کرده به دلیل خدمتی است که پدر او در حق ماهیان انجام داده است. (رک. قصه‌های فارس ۱۲۹-۱۳۸).

در افسانه‌ی «پسر دل‌رحم» پسری دلش رحم می‌آید و مرده‌ای را از کتک خوردن نجات می‌دهد، مرده زنده می‌شود و به او خدمت می‌کند. پسر از خانه با نوکر بیرون می‌رود. در شهری می‌بایست دختر پادشاه را که زبانش بسته است گویا کند. مرده که زنده شده کمکش می‌کند تا بتواند دختر پادشاه را به همسری خود در آورد. سپس از او خداحافظی می‌کند و دوباره می‌میرد.

«نبی لنگ» در مجموعه افسانه‌های فارس و «گر به چکمه پوش» در مجموعه افسانه‌های برادران گریم نیز موضوعش همین است. فردی به حیوانی که معمولاً مورد محبت قرار نمی‌گیرد مهربانی بی‌توقع می‌کند و آن حیوان در موقع لزوم محبت او را جبران می‌کند.

دریا روزی می‌رسانند. در واقع این ایشان هستند که سرچشمه‌ی مهربانی هستند.

وقتی پسر به سن بلوغ می‌رسد، مادرش قاب نقره و سرپوش طلا می‌برد، ماهی را با احترام و عزت بسیار می‌گیرد به خانه می‌آورد. ماهی شب عروسی بدل به دختری زیبا می‌شود که همه‌ی کارها را می‌کند. پسر پادشاه عاشق او می‌شود و می‌خواهد که اکبر او را طلاق بدهد. اما اکبر رضایت نمی‌دهد.

اکبر با حسن و دیگر قهرمانان دروغی که می‌خواهند همسرشان را به خاطر موقعیت و مسائل دیگر تصاحب کنند فرق دارد. او همسرش را دوست دارد و قدر او را می‌داند. به همین دلیل همسر به او کمک می‌کند تا به جایگاه خود برسد. پادشاه برای اکبر سه شرط می‌گذارد که اگر نتواند آن شروط را عملی کند ناچار است زنش را طلاق دهد. شرائط از این قرار است: یک قالی بزرگ بیاورد که لشکر شاه با همه‌ی وسعت و تعداد در گوشه‌ای از آن جای بگیرد، در عین حال قالی باید در یک قوطی کوچک جای بگیرد. شرط دوم این است که شاخه‌ی خرمايي بیاورد که تمامی لشکر و اهل کاخ از آن بخورند و خرما تمام نشود. شرط سوم این است که بچه‌ای بیاورد که سه روزه باشد اما بتواند سه جمله‌ی کامل بگوید. اکبر از پس هیچ یک از این شروط بر نمی‌آید. بنابراین توان رسیدن به مرحله‌ی قهرمانی را نمی‌یابد. اما همسر اکبر و مادر او در تحقق آن خواست‌ها به او کمک می‌کنند.

قصه‌ی «چوب برقص» از پسری یکدانه و نازپروریده مثل اکبر می‌گوید که اگرچه توانایی مردانه‌ی چندانی ندارد اما قلبی بزرگ و مهربان دارد و همان نیکدلی او نسبت به حیوانات سبب خوشبختی او در زندگی می‌شود. در قصه‌ی چوب برقص پدری هر روز با پسرش لب دریا می‌رود و برای ماهیان نان می‌ریزد. پسر روزی بر کنار آب لنگه کفشی می‌یابد. به دنبال آن می‌رود مرد سیاهی بر سرراهش قرار می‌گیرد. مرد سیاه چوب

می‌گیرد، در این موقع ملابارز جان به صورت اصلی خود ظاهر می‌شود. پسر هم همان پسر خارکن می‌شود.

به این ترتیب پسر در برابر پادشاه نشان می‌دهد که از پس تعهد خود بر آمده است و بر ملابارزجان برتری یافته است. هفت شبانه روز جشن می‌گیرند و دختر پادشاه را به پسر خارکن می‌دهند.

نکته‌ی جالب این است که پسر که در ابتدا گوسفند است در آخر کار روباه می‌شود و در واقع به مفهومی می‌پیوندند که با قهرمان‌دروغی همخوانی دارد، اما به دلیل دگرپرسی و رسیدن به جایگاه شایسته‌ی همسری دختر پادشاه، از او یک قهرمان حقیقی می‌سازد. یعنی می‌تواند با توسل به نیرنگ، بدون بهره‌وری از شجاعت یا سایر صفات و خصال برجسته‌ای که در سایر افسانه‌های گذر برای نوجوانان ضروری است تا به آستانه‌ی مردی برسند، به جایگاه دلخواه خود برسد، جایگاهی که مناسب با حرفه‌ی اوست. اما در پایان با توسل به شیوه‌ای که ملابارز جان هم از آن بهره می‌گیرد، نه تنها جان خود را نجات می‌دهد که به دختر مورد علاقه‌ی خویش هم می‌رسد. در این قصه دختر ملا که قرار است یگانه وارث ملا در آموختن رمز باشد معلم و ناجی پسر می‌شود و به او در آموختن آن راز کمک می‌کند و پسر قدر کار او را می‌شناسد.

۵. ب. ۱. ۱۰. مهربانی به حیوانات

در این دسته از افسانه‌ها قهرمان پاداش نیکوکاری والدینش را در قبال حیوانات دریافت می‌کند و آن برخورداری از زنی است که خردمندی و شعور دارد و همان معلم پسر در زندگی می‌شود. در قصه‌ی «اکبر و دختر ماهی» کارهای اکبر به واسطه‌ی همسری که برای او انتخاب شده است پیش می‌رود. به این معنا که زن و مردی در آرزوی داشتن بچه هر روز به لب آب می‌روند و آه می‌کشند. تا روزی که زن نذر می‌کند اگر صاحب فرزندی شد برای او همسر ماهی بگیرد. در موارد دیگر والدین به ماهیان

می‌شود و به کمک دختر او که دل‌باخته‌ی پسر شده ، جان سالم به در می‌برد.

در این قصه پسر به نزد پدر بر می‌گردد و همان نقشی را بازی می‌کند که نخودو در روایات مشابه بازی می‌کند ، یعنی خود را به صورت حیوانی در می‌آورد و از پدر می‌خواهد او را به بازار ببرد و بفروشد ، اما ریسمان و دهنه را نگاه دارد. پدر به این ترتیب عمل می‌کند تا گذر ملامبارز جان به آنها می‌افتد و ماجرا را می‌فهمد. هر قیمتی که پدر پیشنهاد می‌کند ملا می‌پردازد تا گوسفند را بخرد. اما اشتباه پدر این است که تطمیع می‌شود و افسار گوسفند را هم که قرار نبوده بفروشد ، می‌فروشد. به عبارت دیگر اختیار پسرش را به ملا می‌دهد.

دختر ملا که نقش فرشته را در زندگی پسر بازی می‌کند نه تنها مانع کشته شدن گوسفند می‌شود که به گوسفند یاد می‌دهد چطور فرار کند. ملا خود را تبدیل به گرگی می‌کند و سر در پی گوسفند می‌گذارد. پسر خود را سوزن می‌کند و در زمین فرو می‌رود. ملا یک غربال می‌شود و شروع به سرند کردن خاک می‌کند. پسر خارکن خود را به صورت کبوتر در می‌آورد ، ملا هم یک باز شکاری می‌شود. وقتی ملا باز شکاری می‌شود پسر به انار بدل می‌گردد و خود را از درخت آویزان می‌کند. باغبان هم که مشغول درختکاری بوده ، از دیدن چنین اناری ذوق‌زده شده ، تصمیم می‌گیرد آن را برای پادشاه ببرد. پادشاه از دیدن انار بسیار خوشحال می‌شود می‌خواهد باغبان را پاداش بدهد ، که ملا خود را به صورت درویشی در می‌آورد ، دم قصر می‌آید و شروع به خواندن می‌کند. وقتی شاه می‌خواهد به درویش انعام بدهد ، او فقط انار را می‌خواهد.

شاه عصبانی شده انار را به زمین می‌کوبد. ملا هم خود را به صورت خروسی در می‌آورد و مشغول ورچیدن دانه‌های انار می‌شود. وقتی می‌خواهد آخرین دانه‌ی انار را که جان پسر خارکن در آن بوده ، بخورد دانه‌ی انار تبدیل به روباه می‌شود و دنبال خروس می‌کند. گلوی خروس را

قهرمان دروغی نزدیک می‌شود اما چون قصه فاقد عنصر طنز است و صفات دیگر قهرمان به او در رسیدن به سعادت کمک می‌کند و در پایان به مردی می‌رسد و همسری شایسته می‌یابد به طبقه‌ی قهرمان حقیقی تعلق می‌گیرد.

۵. ب. ۱. ۹. یادگرفتن رموز جادوگری و رسیدن به پادشاهی

افسانه‌ی پسر خارکن با ملابارزجان به دلیل مشخصات ظاهری قهرمان و پاره‌ای عناصر نمادین در قصه می‌توانست به طبقه‌ی قهرمان دروغی تعلق داشته باشد اما فقدان عنصر طنز، پایان سعادت‌مند، گذر از کودکی به نوجوانی، یافتن همسر و تبدیل شدن به انسانی نو و عاقبتی خوش باعث می‌شود که این افسانه در طبقه‌ی قهرمان حقیقی بگنجد. در روایات متفاوت و متعددی که از این افسانه آمده، پسر خارکن بعد از اینکه پدرش اعلام بازنشستگی می‌کند، برای یافتن روزی، یک طناب و تبر بر می‌دارد و روانه‌ی صحرا می‌شود. این پسر با اینکه پدرش خارکن بوده تا قبل از آن دست به سیاه و سفید نزده بوده و در کار خارکنی هم ناتوان بوده است، در آن روز هر چه می‌کند کاری از دستش بر نمی‌آید خسته و تشنه قدمی چند می‌رود تا قصری می‌بیند. دختر پادشاه در ایوان قصر بوده. پسر خارکن تصمیم می‌گیرد با او عروسی کند. از مادرش می‌خواهد به خواستگاری برود. پادشاه عصبانی می‌شود و جواب رد می‌دهد. اما پسر، پیرزن را مجبور می‌کند چندین بار دیگر به خواستگاری برود.

در شهر ملایی به نام بارزجان بوده که رمز مخصوصی داشته است و همان او را شکست ناپذیر کرده بوده است. ملا نمی‌گذاشته هیچ کس راز او را بیاموزد و اگر کسی یاد می‌گرفته، حتماً به وسیله‌ی او کشته می‌شده است. پادشاه هم برای اینکه از شر پسر خارکن راحت شود به او می‌گوید شرط عروسی یافتن رمز ملابارزجان است. پسر، شاگرد ملابارزجان

سوار شوی و فرار کنی. شاهزاده نیمه شب با اسب فرار می‌کند. وقتی به رودخانه‌ی آتش می‌رسد دستمال را سه بار تکان می‌دهد. پلی درست می‌شود. از روی آن گذرد. صبح روز بعد پیرزن دنبال شاهزاده می‌آید اما در دریای آتش می‌افتد.

از آن طرف شاهزاده ایوان اسب گر را در مزرعه‌ی سبز خوب چرا می‌دهد و می‌گذارد تا به قدر کافی رشد کند. بعد می‌رود نزد ماریا مارونا و با هم فرار می‌کنند. کاشای که به دنبال آنها آمده با لگد اسب شاهزاده کشته می‌شود. اسب کاشای به ماریا مارونا سوار اسب کاشای می‌رسد و شاهزاده هم سوار اسب خودش می‌شود. به این ترتیب هر دو برای میهمانی به نزد خواهران شاهزاده ایوان رفتند و تا پایان عمر با هم خوشبخت بودند.

در روایت روسی این افسانه تفاوت عمده‌ای با روایت لری آن وجود ندارد منتها یکی می‌گوید سوار سه پا و دیگری از کاشای جاودان می‌گوید. در یکی پیرزنی مادیان‌ها را پرورش می‌دهد در روایت ایرانی مادیان چل کره خود تلفیقی از اسب و زن است. اما نه در ساختار تفاوتی است و نه در روند قرار گیری نمادها و بن‌مایه‌ها. در هر دو افسانه می‌توان دید که شاهزاده اگرچه کم زهره، دل نازک و اندکی بی‌جر بزه است اما اهل زور گفتن نیست، در عشق ثابت قدم است و با شوهران خواهر رابطه‌ای مهربان و صمیمی دارد.

علاوه بر آن سرانجام عشقی که به ماریا یا چل گیسو دارد او را بزرگ می‌کند و این بزرگ شدن با پرهیزکاری و مهربانی که با حیوانات دارد نشان داده می‌شود. از آسیب رساندن به پرنده در عین گرسنگی پرهیز می‌کند. با شیر کنار می‌آید حتی می‌تواند از خوردن عسل بگذرد. در پایان وقتی موفق می‌شود یک اسب گر و ناتوان را به اسبی توانا بدل کند معلوم می‌شود که از آب و گل در آمده و لایق همسر داری هست. صفات قهرمان این دسته از افسانه‌ها به خصوص که با عنوان شاهزاده معرفی نشود به دلیل ضعف جسمانی، یا کودک‌صفتی، ترس و استفاده از نیرنگ شخصیتش به

مادیانی دارد که سوار بر آن گرد زمین می‌گردد و از این مادیان مادیان‌های دیگری پرورش داده است. کاشای می‌گوید که سه روز اسب‌های او را چرانده و به پاداش کار خوب او پیرزن این کره اسب را به او بخشیده است. دختر می‌پرسد که چطور کاشای از دریای آتشین گذشته می‌گوید با سه بار تکان دادن دستمالش.

شاهزاده ایوان نازک‌دل که کوچک‌ترین ناموفقیت اشک او را در می‌آورد، در راه بدست آوردن همسرش چنان مصمم است که از هیچ خطری نمی‌هراسد. به همین دلیل تصمیم می‌گیرد از هفت دریا و دریای آتش بگذرد و به نزد پیرزن برود. او در راه به پرنده‌ای بر می‌خورد که ایوان می‌خواهد یکی از جوجه‌هایش را بخورد. مرغ مادر مانع می‌شود و می‌گوید اگر پرنده را نخورد در وقت لزوم بدردتش خواهد خورد.

ایوان به انبوهی زنبور می‌رسد و می‌خواهد عسل بخورد زنبور می‌گوید دست نگه دارد زنبورها به کارش می‌آیند. به شیری ماده می‌رسد می‌خواهد یکی از بچه‌های او را بخورد شیر نصیحتی مشابه می‌کند. ایوان گرسنه و تشنه به خانه‌ی پیرزن می‌رسد، می‌بیند دور خانه دوازده چوب زده‌اند، روی یازده تا از آنها کله‌ای گذاشته‌اند.

شاهزاده ایوان به پیرزن می‌گوید آمده تا اسب قهرمان او را نصیب خود کند. پیرزن به او سه روز فرصت می‌دهد و شرط می‌کند که هیچ کدام از اسب‌ها فرار نکنند. روز اول که اسب‌ها را برای چرا می‌برد با یک چشم بهم زدن فرار می‌کنند. شاهزاده ایوان شروع به گریه می‌کند و در آن میان خوابش می‌برد یکی از پرنده‌ها او را بیدار می‌کند می‌گوید بلند شو اسب‌ها را در اصطبل جمع کردیم. روز دوم شیرها این کار را انجام می‌دهند. روز سوم اسب‌ها همه در دریا فرو می‌روند و شاهزاده ایوان از همیشه بیشتر گریه و زاری می‌کند و در همان حال خوابش می‌برد. شب یک زنبور بیدارش می‌کند و می‌گوید بلند شو همه را جمع کردیم در اصطبل هستند منتها یادت باشد نصفه شب آن اسبی که در پهن غلت می‌زند و گر است را

برای سیراب شدن نیاز به سه سطل آب دارد. شاهزاده او را سیراب می‌کند و کاشای که قوت لازم را یافته در جستجوی ملکه بر می‌آید و او را می‌دزدد. شاهزاده ایوان دنبال ماریا مارونا می‌رود سر راه به قلعه‌ی خواهرانش می‌رسد. نزد هر یک، یک یادگاری که از جمله قاشق نقره، چنگال نقره و جاسیگاری نقره است می‌گذارد، تا با دیدن آنها یاد او بیفتند. بعد همسرش را می‌بیند، او را پشت اسب می‌گذارد تا به خانه باز گرداند. کاشای جاودان به خانه می‌آید و می‌بیند اسبش پا به زمین می‌کوبد، او شرح می‌دهد که ملکه چگونه با ایوان رفته است. کاشای کوچک‌ترین نگرانی به دل راه نمی‌دهد زیرا مطمئن است هر چقدر هم دور بروند او می‌تواند آنها را بگیرد و چنین هم می‌کند و به شاهزاده می‌گوید چون به من آب دادی این بار ترا بخشیدم و ماریا را پس می‌گیرد و می‌برد. اما ایوان پس از گریه و زاری دوباره عزمش را جزم می‌کند تا همسرش را برگرداند. دختر به او می‌گوید که کاشای جاودان او را تکه تکه خواهد کرد.

اما ایوان مصمم است که زنش را برگرداند. کاشای باز هم به آنها می‌رسد. ایوان را تکه تکه می‌کند در صندوقی آهنی و حلقه‌دار می‌گذارد و در دریا می‌اندازد. در این موقع شوهرخواهرها می‌بینند که نقره‌ها سیاه شده‌اند، می‌فهمند بلایی بر سر او آمده است. عقاب به دریا می‌رود صندوق را بیرون می‌آورد، شاهین دنبال آب زندگی می‌رود و کلاغ آب مرگ. کلاغ آب را روی ایوان می‌ریزد همه‌ی اعضایش به هم می‌چسبند. بعد شاهین آب زندگی را روی او می‌ریزد تا زنده می‌شود. اما ایوان تا زنده می‌شود می‌گوید می‌خواهد به دنبال همسرش برود و هر چه سعی می‌کنند او را بازدارند بی‌فایده است.

ایوان همسرش ماریا مارونا را دوباره پیدا می‌کند و این بار قبل از این‌که با هم فرار کنند از ماریا می‌خواهد که از کاشای جاودان بپرسد که چگونه به چنین اسبی دست پیدا کرده است. کاشای می‌گوید که در پشت هفت دریا و بیست و هفت کشور، آن سوی دریای آتشین پیرزنی است که

در این افسانه‌ها گاه قهرمانی معرفی می‌شود که پس از مرگ پدر برای خود هنوز همسری نیافته است اما برای خواهرانش خواستگاران آمده و خواهران را بدون قید و شرط، به‌صرف احترام به وصیت پدر، به همسری مردانی در آورده که این مردان در افسانه‌های ایرانی گاه دیو هستند، گاه حیوانات وحشی و گاه پرنندگان عجیب. در افسانه‌ی روسی این موجودات شاهین، عقاب و کلاغ هستند. وقتی این پسر به دختری علاقه‌مند می‌شود مشکلاتی برایش پیش می‌آید که در بسیاری موارد به دلیل بلوغ دیرهنگام پسر است.

در افسانه‌های لری دختری که شاهزاده به‌دنبال اوست دختری است که به همسریش درآمده و یکدیگر را دوست دارند اما دیوی که معروف به یک پاست به کمک اسبی که معروف به سه پاست او را دزدیده است. مرد جوان با همه‌ی سختی‌هایی که برایش پیش می‌آید حتی با وجود کشته شدن، دوباره به زندگی بر می‌گردد تا سرانجام موفق به پس گرفتن زنش می‌شود.

این افسانه موضوعش پسری است که به نظر می‌رسد کوچک‌ترین فرزند است، دل و جرأت زیادی ندارد اما عشق بزرگی دارد. وقتی که نامزد یا همسر مورد علاقه‌اش را می‌یابد بارها از دستش می‌دهد اما از پای نمی‌نشیند بالاخره با کمک شوهران خواهرانش که از توانایی جادوگری برخوردارند یا زودتر از او بلوغ را تجربه کرده‌اند می‌آموزد که چگونه یکی از کره‌های مادیان چل کره را پرورش بدهد و تبدیل به اسبی قهرمان کند و همان اسب در پس گرفتن همسرش به او یاورش شود.

در افسانه‌های روسی نام ملکه‌ای که به همسری کوچک‌ترین شاهزاده در می‌آید ماریا ماروناست. این دو مدتی با هم زندگی می‌کنند بعد ملکه تصمیم به شرکت در یک جنگ می‌گیرد. اما از شوهرش می‌خواهد که از رفتن به انبار پرهیز کند. شاهزاده در آن جا کاشای جاودانه را می‌بیند که

هستند در جهت رهایی آنها و ترفیع خود بهترین استفاده را می‌کند. به این ترتیب هر کس به سهم خود می‌رسد. عاقبت پسر بی آنکه بر شاه و وزیر رحمی بیاورد بلایی که آنها می‌کوشند به سر او بیاورند به خودشان باز می‌گرداند. موضوع اصلی این قصه‌ی به‌خصوص، به ثروت و مکنت رسیدن پسر فقیری است که برای خود خواب بزرگی دیده و نمی‌گذارد هیچ مانعی او را از رسیدن به رؤیایش باز دارد. ترتیب حوادث در قصه به این ترتیب است: پسر با مادرش زندگی می‌کند و تأمین‌کننده مخارج اوست. به دلیلی نمی‌تواند در ده بماند باید به‌دنبال روزی خود در جهان بزرگ بگردد. اقبال بلندش او را به نزد زنی که شاهزاده خانمی است، می‌آورد. سنگ‌هایی می‌یابد که خون دختری است و او نمی‌داند. دیوی بر دختر دسترسی دارد از دیو استفاده می‌کند تا به خواست خود برسد و سپس شیشه‌ی عمر دیو را می‌شکند. در مرتبه‌ی بعد دختر دیگری را می‌یابد که در صندوق خوابیده و از خورش گل‌سرخ می‌چکد، در مرتبه‌ی سوم مادیان چل‌کره را می‌یابد و مرکب خود کند. این مادیان نخست خود را پیر می‌پندارد و پس از برخورد با پسر جوان دوباره احساس زیبایی و جوانی می‌کند. در مرتبه‌ی آخر پسر می‌باید بمیرد، اما با کمک دختران زنده می‌ماند و پادشاه و وزیر در آتش سوخته می‌شوند. پسر فقیر به هرچه آرزویش است می‌رسد. در این قصه نیز اثری از جنگ و ستیز نیست تنها درست عمل کردن، اقبال بلند، فراموش نکردن خواست، است که راه‌گشاست و این‌که بیاموزد قدر زن را بداند و با او برخوردی درخور شأن زن کند. او در واقع پس از گذر از آزمون مادیان چل‌کره می‌آموزد که چگونه مرد باشد و با زن برخوردی مردانه داشته باشد. در این دسته از افسانه‌ها پیرمرد یا پیرزن آموزش‌دهنده حضور ندارد. جنگی اتفاق نمی‌افتد و گذشتن از جوانی وجود ندارد. دختران پری‌زاد هستند و اسیر دیوند که قهرمان قصه به دلیل اقبال بلند می‌تواند طلسمی که آنها را جادو کرده بشکند.

تا با بچه‌ها بازی کند. اتفاق می‌افتد که سنگ‌ها به دست پادشاه می‌افتد و او از آن سنگ‌ها مقداری بیشتر طلب می‌کند. مرحله‌ی بعد سفر پسر در جستجوی این سنگ‌هاست.

در افسانه‌ی مُحَمَّد شَبان و دختر شاه پریان که از افسانه‌های ایرانیان به گردآوری کریستینسن است، پسر می‌بیند که این سنگ‌ها خون دختری پری‌زاد است که از بالای یک درخت در آب فرو می‌چکد. وقتی او موفق به تهیه‌ی سنگ‌ها می‌شود نوبت به آزمونی تازه می‌رسد و آن یافتن گل سرخ است. به هنگام دسترسی به گل سرخ در می‌یابد که آن حاصل رویش از خونی است که از دست دختر پری‌زاد دیگری می‌چکد و محل حبس این دختر صندوق سفیدی است. در این افسانه راهنمای پسر نوجوان پیرمردی است. پسر چوپان به سرزمین دیوان آدمخوار می‌رود. در آنجا دختر را می‌یابد اما می‌بایست مادیان چل کره را رام کرده و بر اسب بنشیند. دختر که به پسر چوپان متمایل است به او یاد می‌دهد چگونه سوار اسب شود و بر آن زین و برگ بگذارد. پس از آن مادیان مرکب قهرمان قصه می‌شود و این در مرتبه‌ای اتفاق می‌افتد که پسر آموخته است چگونه با زنی که توانایی فراوانی در باروری و دانش جنسی دارد همراهی کند.

در مرتبه‌ی نهایی شاه و وزیر می‌خواهند پسر را به سینه‌ی قبرستان بفرستند، اما پسر با هشیاری و کمک دخترانی که او را از میان آتش نجات می‌دهند موفق می‌شود به شاه و وزیرش کلک بزند و به جای خود، آنها را به دنیای دیگر روانه کند و خودش وارث پادشاهی بشود. در این دسته از افسانه‌ها پسر با وجود کودکی بخت بلندی دارد، نخست دیو را با پیدا کردن شیشه‌ی عمرش - مقهور خود می‌کند تا فرامینش را انجام دهد و او را از جزیره به خشکی برساند. سپس وقتی به او نیازی ندارد شیشه را می‌شکند و دیو دود می‌شود به هوا می‌رود. در این راه پسر از زور بدنی استفاده نمی‌کند بلکه با زیرکی کار خود را پیش می‌برد و از زنانی که با او

می‌کنی. سومیش خاکسَر و پِباش تو سر معلمه تو صورتش تا می‌آد چشاشو بهالونه تو بیا.

این هم این کارو می‌کنه و می‌آد. می‌آد خونه می‌بینه قصاب اومده و همه جمع شدن و که سر اینو بپرن سر این کره اسب دریایی رو. اینم می‌آد. می‌گن چرا زود اومدی می‌گه اومدم کره اسبمو ببینم. می‌گن خوب ببین. می‌گه نه من باید سه دور سوار بشم دور این خونه بچرخم. این کره اسبو از وقتی خریدم سوارش نشدم آرزو دارم سه دور دور خونه بچرخم. اونوقت هر کاری می‌خواین بکنینش بکنین. می‌گن باشه این می‌آت و سه دور که دور خونه می‌گرده، دفه سوم این و یه جور می‌کنه که معجزه بشه. معجزه که می‌شه می‌ره تووی یه بحر بیابون. دیگه برا خودشون زندگی می‌کنن از گیر این زن بابا راحت می‌شن و از گیر این کارها که می‌خواستنه بکنه.

قصه‌ی ما به سر رسید کلاغه به خونه‌اش نرسید

رفتیم بالا ماست بود

پایین اومدیم دوغ بود

قصه‌ی ما دروغ بود

۵. ب. ۸.۱ نوجوان و آموختن رموز مردی از زنی باتجربه

در این دسته از افسانه‌ها قهرمان پسری بزرگ‌زاده با خاستگاه والای اجتماعی که قرار است جانشین پدر خود، یا جانشین پدر همسر خود شود و مُلک هفت کشور زیر نگینش باشد، نیست. بلکه سخن از نوجوانی است که مادری پیر دارد. این مادر با درستکاری زندگی می‌کند و هزینه‌ی زندگی فرزندش را می‌پردازد تا او مردی شایسته و لایق بار بیاید. پسر نوجوان به دلایلی می‌بایست مادر و روستایش را بگذارد و به دنبال بختش برود. در بعضی روایات از این افسانه پسر خوانی می‌بیند و بر اساس این خواب از خانه بیرون می‌آید. در سر راه تحقق رؤیا در چشمه‌ای سنگ‌هایی می‌یابد. او که هنوز کودک است سنگ‌های قیمتی را با گردو عوض می‌کند

می خره که سرش به این کره اسبه گرم بشه. کره اسبه هم خوراکش نقل و نبات بوده هیچی دیگه نمی خورده. این می رفته مکتب پسره، وقتی از مکتب می اومده اول می اومده پهلوی این کره اسبه یه ذره نقل و نبات دهن این کره اسبه می کرده و بعد هم می اومده همه اش ناراحت بوده.

زن باباهه خیلی بدش می اومده که این هر چی می شده کره اسبه به این اطلاع می داده. می آت و می گه چیکار کنم چیکار نکنم می ره به یه دکتری می گه آقا دکتر هر چی پول بخوای من به تو می دم من می آم پلوت این دروغو از جانب من بگو. بگو این باید کره اسب بخوره خوب بشه.

این می آت و زردچوبه به صورتش می ماله رنگش زرد می شه و به این پهلوهاشم یه خده نون خُش می بنده و می آت. می آت می خوابه شوهرش که از در می آد هی می غلطه هی دور اتاق می غلطه، می گه چی شده چرا این قدر رنگت زرده می گه رفتم دکتر دکتر گفته که باید کره اسب دریایی بخوری. می گه چرا کمرت صدا می ده می گه اینا همه استخوونامه. استخوونامه داره خورد می شه، تا این کره اسبو نخورم این استخوونام خوب نمی شه. می گه خب باشه کره اسبو می کشیم برات، کره اسب همه از غیب اینا رو می دُئسه و ناراحت می شه گریه می کنه. بعدش پسره هم که از راه می مده می رفته پهلوی کره اسبه تو طویلله. یه دسی به سر این می کشیده یه خده نقل و نبات به این می داده و می اومده. می بینه خیلی ناراحته می گه چرا این قد ناراحتی؟

می گه امروز یه نقشه دیگه برات کشیدن. می گه چی کشیدن؟ می گه آره رفته دکتر دکتراه اینطوری بهش گفته. می گه نگران نباش می گه حالا بشینیم باهم صحبت کنیم که چیکار کنیم اگه اینا نجات پیدا کنن. می گه من یه کار خوب بلدم. می گه که چی؟ می گه فردا که می ری مُلا یه جیبِتو بکن نُخچی یه جیبتم بکن خاکیسَر. من سه تا شیبه می کشم. اولی که کشیدم اجازه بگیر از ملا. دومیش اگه اجازه نداد نخچی رو بیاش جلو بچه ها. بچه ها می آن نُخچی ها رو بخورن جلو تو رو نمی گیرن، تو فرار

هنگامی که زمان انتخاب همسر برای دختران پادشاه می‌رسد، هر یک از دختران پادشاه برای خود شوهری انتخاب می‌کنند، اما دختر کوچک پادشاه ملک مُجَد را که در جامه‌ی چوپانی مفلوک است انتخاب می‌کند و از پسر می‌خواهد از جلدش بیرون بیاید. پسر می‌گوید به موقع خواهد کرد. این دسته از افسانه‌ها با عمل‌کرد شاهزاده خانم و چوپان، از آن دسته که دختر لباس مبدل پسر را می‌سوزاند متفاوت می‌شوند. در اینجا دختر به رأی همسرش احترام می‌گذارد و اصراری به سوزاندن این جلد ندارد. پسر چوپان نیز وقت پیدا می‌کند تا خود را در آزمون‌های گوناگون به دلیل لیاقت شخصی پیروز و سربلند بگرداند. در این دسته از افسانه‌ها پادشاه معمولاً فرزند پسر ندارد و یکی از دامادها می‌بایست جانشین او شوند. در *شاه‌نامه* گشتاسب نیز که از دربار پدرش لهراسب رانده شده به کشور روم می‌رود و کتایون دختر پادشاه همین‌گونه او را انتخاب می‌کند. در افسانه ملک مُجَد اسب جادویی و عمل آئینی آتش زدن موی یال اسب نقشی پراهمیت در تحقق وقایع افسانه دارد.

۵. ب. ۱. ۷. ۱ کره اسب دریایی

روایت قم

راوی: خانم صغری حمزوی

متولد: قم

سن: هفتاد و یک سال

ساکن: تهران

زمان ضبط: فروردین ۱۳۹۵

یکی بود یکی نبود غیر خدای مهربون هیش که نبود. یه بچه پسر بود گیر دست زن بابا، زن بابا خیلی اذیتش می‌کرد. هیچی نمی‌خوره باباه ناراحت بوده می‌گه این بچه من هیچی نمی‌خوره و اینا. می‌ره برانش کره اسب

در قصه‌ی کیقباد و بحری از مجموعه افسانه‌ها و متل‌های کردی ، بحری که اسب کیقباد است هاتف و خبرگزار او نیز می‌باشد. در این قصه زن پدر می‌خواهد پسر را بکشد و هر بار حیوان او را خبر می‌کند. در مرتبه‌ی سوم کیقباد با اسب فرار می‌کند ، بعد از مدتی به پیشنهاد اسب از او نیز می‌بایست جدا شود. اسب دسته‌ای از موی خود را به کیقباد می‌دهد و ناپدید می‌شود ، پس از آن کیقباد به صورت چوپانی در می‌آید. طولی نمی‌کشد پیرزنی به یاری او می‌آید. سپس دختر پادشاه او را بدون لباس چوپانی می‌بیند. کیقباد امتحان خود را در لباس چوپانی به کمال پس می‌دهد. سپس اصل خود را آشکار می‌کند. حتی پای را از آنهم فراتر می‌گذارد در آزمون‌های مختلف ، دامادهای دیگر پادشاه را که باجناق او محسوب می‌شوند و او را به دلیل درجه‌ی پایین اجتماعی تحقیر می‌کنند ، غلام خود می‌کند. در پایان این اوست که جانشین پادشاه می‌شود.

در قصه‌ی کره اسب سیاه همسر جوان و زیبای پادشاه عاشق نوجوان زیبای افسانه می‌شود. وقتی زن از جوان شرافت اخلاقی و عدم تمایل به خیانت می‌بیند ، در صدد انتقام بر می‌آید. ملک مُجَّد در این قصه کره اسب زیبایی دارد که پری‌زاد است و زبان ملک مُجَّد را می‌فهمد. در مرحله‌ی اول زن بر سر راه او چاهی می‌کند و اسب به او خبر می‌دهد. سپس به او می‌گوید که در آبش زهر ریخته‌اند تا او را بکشند. روز سوم خبر می‌دهد که غذای او را مسموم کرده‌اند. وقتی زن متوجه می‌شود که کره اسب به او خبر می‌دهد تظاهر به بیماری می‌کند و چاره‌اش را به تشخیص پزشک ، خون کره اسب می‌دانند. اسب مرگ خود را پیش‌بینی می‌کند و از پسر می‌خواهد که خود را به او برساند. پسر با شنیدن شیبه‌ی سوم اسب می‌رسد. سوار اسب می‌شود و فرار می‌کند. ملک مُجَّد در سرزمینی بیگانه خود را به صورت چوپانی در می‌آورد. دختر کوچک پادشاهی او را به هنگام شستشو در آب می‌بیند. همان سرآغاز دلداگی می‌شود.

۵. ب. ۱. ۷ اثبات لیاقت بدون بهره‌گیری از نام پدر

قهرمان دسته‌ی هفتم پسر است که به دلیل خیانت نامادری از نزد پدر با خفت رانده شده است، حتی پدر در صدد کشتن او بر آمده است. طرد پسر سبب شده که او شرایط بسیار سختی در زندگی داشته باشد و به پایین‌ترین طبقات اجتماعی سقوط کند. او که ناچار از انجام کارهایی است که هرگز در خاطرش نمی‌گنجیده، در همان شرایط بی‌هویتی با شاهزاده خانمی ملاقات می‌کند که همسر آینده اوست. شاهزاده مرد جوان را علیرغم خواستگارهای بسیار در همان شرایط می‌پذیرد و با او تشکیل زندگی می‌دهد. در این افسانه شاهزاده خانم دوست دارد به خواهرانش بگوید که همسر او یک شاهزاده است اما مرد جوان تا زمانی که وقتش نرسیده تن به این کار نمی‌دهد. دختر نیز به این خواسته احترام می‌گذارد. مرد جوان از پس کارهایی بر می‌آید که دیگران را مبهوت می‌کند و به او به واسطه‌ی توانایی‌های فردیش ارج و مقام والا داده می‌شود. وقتی از پس همه‌ی آزمون‌ها بر می‌آید دیگر آشکار کردن هویت چیز زیادی بر او نمی‌افزاید. بلکه این دیگران هستند که بواسطه‌ی نزدیک شدن به او می‌کوشند کسب موقعیت اجتماعی بکنند.

یکی دیگر از نمونه‌های این دسته از افسانه‌ها علی‌میش‌زا و دیگری کیقباد و بحری است. قهرمان افسانه‌های مورد نظر پسر جوانی است که مادرش به هنگام کودکی او مرده و پدرش همسری تازه گرفته است. زن که موجودی شیطانی است، می‌کوشد به هر شکلی شده، وسایل نابودی نوجوان را فراهم کند. اما گاوی که او را شیر داده یا اسبی که مرکب و رفیقش بوده، توطئه‌ها را به موقع خنثی می‌کند. در بسیاری موارد هم گاو و دایه یک نفر می‌شوند و اسب و مهتر یا میرآخور شاهزاده نیز یک نفر می‌شوند. نامادری اقدام به کشتن حیوان می‌کند که در بسیاری موارد حیوانی ماده است. صورتی از این افسانه در حماسه‌ی فریدون و گاو برمایه یا پرمایه در شاه‌نامه نیز دیده می‌شود.

باید آماده باشد همه چیز را حفظ منافع شاهزاده فدا کند، حتی از عزیزترین فرد زندگی یا از معشوقش بگذرد؛ یعنی همان موردی که مردان را به ستیزه و دشمنی باهم وا می‌دارد. برای اثبات این نکته پسر نوجوان باید از آزمون‌های گوناگون بگذرد. مهم‌ترین آزمون این است که دختری که دلدادگی خود اوست، اما با خطر انداختن جانش برای شاهزاده بدست آورده را، علیرغم میل خود و دختر به پسر پادشاه واگذار کند. در حالی که دختر برای او همه‌ی زندگیش است و برای شاهزاده هیچ ارزش ویژه‌ای ندارد. در این دسته از افسانه‌ها قهرمان اصلی پسر وزیر یا پسری است که باید مانند برادر، همنشین و همصحبت شاهزاده شود. در این افسانه پسر شاه در پایان پسر وزیر را علیرغم همه‌ی فداکاری‌هایش به اتهامی واهی که از حسادت پسر شاه ناشی شده، به ناحق می‌کشد و اگر فداکاری زنی که پسر پادشاه او را از آن خود کرده نباشد، پسر وزیر هرگز نمی‌تواند به زندگی بازگردد. در واقع مرگ پسر وزیر دوران برزخی او محسوب می‌شود که می‌بایست با کمک دختر پایان گیرد. در اینجا زن شاهزاده بزرگ‌ترین فداکاری و عجیب‌ترین کار را برای معشوق کشته شده انجام می‌دهد؛ او پسری را که از شاهزاده دارد روی سنگی برای پسر وزیر قربانی می‌کند، تا به این ترتیب به خود و جهان نشان دهد که مرتبه‌ی عشق او تا چه پایه است.

خسرو به گل چه کرد و گل به خسرو چه کرد زیر مجموعه‌ی این دسته است. روزی پسر وزیر خواب می‌بیند که افعی زیر تخت پسر پادشاه است. افعی را می‌کشد وقتی با شمشیر خونی بیرون می‌آید، پسر پادشاه فکر می‌کند قصد جان او را داشته است. پسر وزیر همانجا سنگ می‌شود و برای این‌که از طلسم آزاد شود باید چل‌گیس فرزندی که از پسر پادشاه دارد را برای پسر وزیر قربانی کند تا او زنده شود (رک). *باغ‌های بلورین خیال* (۹-۱۵). قصه‌ی دختر پری‌زاد از مجموعه افسانه‌های خراسان نیز به این دسته تعلق دارد (رک). *افسانه‌های خراسان*، جلد سوم (۱۱-۴۲).

دختری زیبا بدل می‌شود. شرط وصال این دختر یافتن رازی است که در آن معلوم شود گل به صنوبر چه کرد. این دختر که دست‌یافتنش محال است به عاشق خود سر کشته‌گان بسیاری را نشان می‌دهد که موفق به یافتن این راز نشده‌اند.

پسر به کمک سه کبوتر به شهر مرد قصابی به نام گل که سگی با قلاده‌ی طلا دارد، می‌رود. پیرمردی به یاری پسر می‌آید به او پری می‌دهد. بعد به خانه‌ی قصاب دعوت می‌شود. قصاب بعد از این‌که غذایش را در کنار سگ می‌خورد، پس مانده‌ی غذا را به زنی که در قفسی زندانی است می‌دهد. راز گل از این قرار است که او دختر عموی خود، صنوبر، را دوست دارد. با او وفاداری و نیکی می‌کند اما زن به او خیانت می‌کند و به خدمت دیوان در می‌آید. علاوه بر آن قصد کشتن گل را می‌کند. گل دیوان را می‌کشد. سگ را که در جنگ با دیوان به کمکش آمده قلاده‌ی طلا می‌بندد، اما زن را به جای سگ در قفس می‌گذارد و شکنجه می‌دهد. مرد جوان که راز گل به صنوبر چه کرد، را آموخته قصد رفتن می‌کند، اما گل تصمیم به کشتن او می‌گیرد؛ زیرا هیچ کس نباید آن راز را بداند. مرد از پیرمرد و پری یاری می‌گیرد و به شهر خود باز می‌گردد. پس از آن هرگز به فکر ازدواج نمی‌افتد.^{۴۶} در پاره‌ای روایات نیز به جای پیرمرد سیمرغ به یاری نوجوان می‌آید.

۵. ب. ۶.۱. آزمون وفاداری تا حد مرگ

قهرمان اصلی دسته‌ی ششم از افسانه‌ها پسر نوجوانی است که هم‌زمان با شاهزاده‌ای به دنیا آمده است و قرار است محافظ و آجودان او در همه‌ی زندگی باشد. این پسر برای این‌که در جای خود تثبیت شود می‌بایست نشان دهد که از جانب او هیچ خطری شاهزاده را تهدید نمی‌کند. از این رو

^{۴۶} مشابه این روایت را به گونه‌ای دیگر برای دختران نیز تعریف می‌کردند تا در ایشان وحشی از نزدیکی به مسائل جنسی ایجاد کنند.

در قصه‌ی ملک مُجَدِّ تجار از مجموعه قصه‌های فارس ، همین روند دنبال می‌شود منتها به جای پیرزن دختر پیرزن که جادوگر است ملک مُجَدِّ را به دختری که دوست دارد راهنمایی می‌کند. درویشی هم که در ابتدای قصه هست شوهرخواهر ملک مُجَدِّ می‌شود که دیوی است زیر فرمان ملک مُجَدِّ. در این قصه او نقش مرکب ملک مُجَدِّ را از جایی به جایی دیگر بازی می‌کند. کسانی که به مرد جوان کمک می‌کنند عبارتند از یک پیرمرد که دختر را به او معرفی می‌کند ، یک پیرزن که در شهر دختر زندگی می‌کند و به وسیله‌ی جادوگری وصل پسر به دختر را ممکن می‌کند. منتها پسر باید نشان دهد که از نظر وفاداری به زن ، با مردان دیگر که دختر به ایشان بدبین است فرق دارد و می‌خواهد دختر یگانه جفت او باشد. در پایان پسر هم به پادشاهی کشور خود می‌رسد و هم ملک شاهزاده خانم را به حدود اختیارات خود الصاق می‌کند. افسانه‌ی شاهزاده ابراهیم و فتنه‌ی خونریز از مجموعه‌ی گل به صنوبر چه کرد نیز به این دسته تعلق دارد.

۵. ب. ۱. ۵ پرهیز از زنان و مقاومت در برابر ایشان

در دسته‌ی پنجم از افسانه‌ها که به نظر می‌رسد نوعی نگاه دینی در آنها غلبه داشته باشد ، ستیز با زن و مقاومت در برابر جاذبه‌ی زنانه تشویق می‌شود ، قهرمان باید بیاموزد که به زن اعتماد نکند و در مقابل وسوسه‌ی زن مقاومت کند. به همین دلیل پسر نوجوان باید بیاموزد که در برابر زنان با قدرت رفتار کند ، از آمیختن با ایشان بپرهیزد و در صورت لزوم رفتاری خشونت‌آمیز داشته باشد. قصه‌ی گل به صنوبر چه کرد از این دسته است. این افسانه درباره‌ی پسری است که سخت محبوب پدر است و پدر به خاطر خود فرزند او را از رفتن به باغی که در واقع باغ جوانی و ملاقات با زنان و لذات جوانی است پرهیز می‌دهد. اما پسر وقتی بزرگ می‌شود با اصرار خود را به آن باغ می‌اندازد. در آنجا آهوپی می‌یابد. آهو را دنبال می‌کند. آهو به قلعه‌ای می‌رود و همانطور که در روایات دیگر آمده به

دختر که شاهزاده خانمی مقتدر است و زنان بسیاری را تحت اختیار خود دارد کمک می‌کند، رفتارهای همسر آینده‌ی خود را بهتر بفهمد.

یکی از مثال‌های قصه‌ی دختر شاه سمرقند است. در این قصه پادشاهی در روزگار پیری صاحب پسری می‌شود. پسر وقتی دوران درس و مدرسه‌اش تمام می‌شود، به شکار می‌رود و آهوپی می‌بیند. وقتی به آهو می‌رسد، آهو غیب می‌شود، اما به جای آن یک توبره گاه و یک کله‌قند می‌ماند. در این قصه به جای پیرمرد کچلی که همه‌ی درس‌های جادوگری را آموخته وارد قصه می‌شود. او راهنمای وزیر در پیدا کردن آهو است. همان او خبر می‌دهد که دختر پادشاه سمرقند زنی یگانه و استثنایی است که علم طب و جادوگری می‌داند. ضمناً خبر می‌دهد که او هم عاشق ملک ابراهیم است. کچل و ملک ابراهیم راه می‌افتند. پیرزنی در شهر سمرقند در یافتن دختر مورد نظر به ایشان کمک می‌کند. پیرزن نخست یک مرغ طلایی به نزد دختر می‌برد، سپس کچل وظیفه‌ی راهنمایی شاهزاده را به‌عهده می‌گیرد. در مرتبه‌ی نخست می‌بایست دختر و پسر باید در باغ زنجفیل ملاقات کنند که پسر خوابش می‌برد، دختر در جیبش گردو می‌گذارد. در این قصه پیرزن چیزی از دختر و روانشناسی او نمی‌داند این کچل است که فرمان قضیه در دستش است. بعد خروسی طلایی برای او می‌فرستد و ملاقات در باغ دارچین صورت می‌گیرد. باز هم ملک ابراهیم خوابش می‌برد و دختر برای او قاپ می‌گذارد. در مرتبه‌ی سوم کچل به انگشت شاهزاده خراشی می‌زند و روی زخم او نمک می‌پاشد تا او بیدار بماند. در باغ هل دختر و پسر می‌خوابند و شمشیری برهنه میان خود می‌گذارند. این نشان می‌دهد که در دوران نامزدی پسر حق خوابیدن با نامزد و همسر آینده‌ی خود را ندارد. پسر عموی دختر که نامزد اوست بوسیله‌ی داروغه می‌آید آنها را می‌بندد تا برود و به شاه خبر بدهد. اما کچل با زنش به آنجا می‌رود و آنها را آزاد می‌کنند. در پایان دختر پادشاه و ملک ابراهیم باهم ازدواج می‌کنند (رک. قصه‌های فارس ۲۷-۳۹).

لابلای عکس یک خروس سفید پنهان است. خروس سفید در اساطیری ایرانی نماینده‌ی سروش و پیام‌رسان غیب و پرنده‌ی مقدس است. در عین حال گواه آنکه این پسر پس از اتحاد با دختر به مقامی والاتر از آنچه برای او تعیین شده قرار است برسد. اما قبل از رسیدن به دختر در نقش اژدهاکش و منجی مردم ظاهر می‌شود.

در افسانه پری چل‌گیسو، ملک ابراهیم در شهری که مردم لاغر دارد ساکن می‌شود و در می‌یابد که او طلسم شکن شهر است. ملک ابراهیم پس از شکستن طلسم دنبال آن خروس سفید می‌رود. بعد از این آزمون از آزمون‌های دیگر نیز می‌گذرد. سپس اموال جادویی حضرت سلیمان که در دست دیوان است به دست او می‌افتد. در پایان پری که بخت شاهزاده‌ی جوان به حساب می‌آید، بیدار می‌شود به دنبال ملک ابراهیم می‌آید و از نشانه‌ها در می‌یابد که چه کسی خروس سفید را برده است. (رک. قصه‌های فارس ۸۴-۹۱).

۵. ب. ۱. ۴ یافتن همسری توانا و برابر

در دسته‌ی چهارم افسانه‌ها پدری پیر پس از سالیان انتظار به‌طور معجزه‌آسایی از همسرش صاحب پسری می‌شود. در این دسته از افسانه‌ها موضوع انتخاب جانشین نیست زیرا پسر یگانه جانشین پدر است. بلکه اثبات شجاعت پسر در بدست آوردن همسری پهلوان و برابر است. نقش پیرزن و پیرمرد در این دسته از قصه‌ها بسیار بااهمیت است، به طوری که بدون آنها هیچ اتفاق مهمی در قصه نمی‌افتد. دعای پیرمرد سبب وجود پسر می‌شود. همان اوست که پسر را با افاق ممنوعه یا زن آینده و خطرات آن آشنا می‌کند- در واقع پیرمرد لکه یا معلمی سرخانه است که نقش تربیت نیروی جنسی و اخلاقی پسر را به‌عهده دارد. پیرزن نیز معلم دختر است. به قهرمان قصه کمک می‌کند که درک درستی از دختر داشته باشد و به

طلایی در یک سینی طلایی است ؛ نمادهایی برای باروری کامل جنسی و سفیدبختی هر دو طرف و تشکیل یک خانواده‌ی موفق. در اتاق دیگر یک دست لباس سفید و یک اسب سفید است که ملک جمشید به آنها دست نمی‌زند زیرا در پایان قصه به دردش می‌خورد (رک. گل به صنوبر چه کرد ۲۲۵). اما مفاهیم سمبل‌ها و موتیف‌ها در جهت یک معنا که همان رسیدن نوجوان به بلوغ جنسی و توانایی همسررداری و وفاداری و نجابت است به ردیف کشیده می‌شوند. به طوری که هر پسری متوجه‌ی منظور افسانه می‌شود. نکته‌ی تعیین‌کننده این است که شاهزاده فقط نامزد خود را می‌خواهد و باید او را به دست بیاورد و ثابت کند که لایق همسری اوست و در راه تحقق این امر ، جهیزیه جادویی اهمیت بسیار دارد.

۵. ب. ۱. ۳ خطر کردن و سفر برای یافتن دختری دست نیافتنی
در دسته‌ی سوم از افسانه‌های گذر پسران موضوع اثبات لیاقت در مقایسه با برادران دیگر نیست زیرا قهرمان تک‌فرزندی است که تولدی معجزه‌گون داشته است و پدرش ، یا مرد پیری که معلم اوست ، یا خضر او را از سر زدن به اتاق چهل‌م پرهیز داده است. در این دسته از افسانه‌ها راهنمای پسر می‌کوشد زمان بزرگ شدن و مرد شدن او را به تعویق بیندازد. اما پسر خطر می‌کند ، دور جهان می‌گردد و نمی‌ترسد از این‌که همسری را برای خود انتخاب کند که دست‌نیافتنی است. پری چل‌گیسو از مجموعه قصه‌های فارس موضوع سفر و خطر کردن قهرمان در راه رسیدن به چنین دختری است. به عبارت دیگر قهرمان نوجوان به دنبال دخترانی که برایش خواستگاری کرده‌اند یا در حرم پدرش یافت می‌شود نمی‌رود ، بلکه دختری را می‌جوید که برایش ممنوع کرده‌اند و او شجاعت گذشتن از قراردادهای موجود را که بر سر راه او سد می‌سازند باید داشته باشد.
در این افسانه پادشاه از پسر می‌خواهد برای سلامت ماندن به اتاق چهل‌م سر نزند. اما شاهزاده در اتاق چهل‌م عکس دختری را می‌یابد که

سیمرغ آن را نمی خورد و به موقع به او باز می گرداند. علاوه بر آن پر خویش را هم به او می سپارد تا به اقتضای نیاز به یاریش بشتابد.

در مرتبه‌ی پنجم ملک مُجَد در شهر خود در می یابد که هنگام عروسی برادرانش است و می خواهند دختر کوچک را که نامزد او بوده به عقد شاه در آورند. در اینجا نیز مانند سایر روایاتی که به جانشینی پادشاه مربوط می شود دختر به یاری قهرمان می آید و می گوید به شرطی ازدواج می کند که دستاس و خروس را برای او فراهم کنند. کسی نمی تواند آن را آماده کند مگر ملک مُجَد که در نزد زرگری کار گرفته است. با یاری سیمرغ جهیز جادویی را می یابد و با نامزد خود ازدواج می کند. در روایاتی دیگر دختر را از راه حمام به خواست خود دختر می دزد.

در این دسته از افسانه‌ها که قهرمان در جستجوی دزد سیب بر می آید غیر از نامزد خود عروسی نمی خواهد. تنها در این دسته از قصه‌هاست که به انگشت بریدن یا ختنه کردن یا حتی تغذیه سیمرغ از پای قهرمان که می تواند نماد قربانی کردن نیروی جنسی در خدمت نیروی روحانی باشد و با نماد پرنده نشان داده می شود، اشاره می شود. در این دسته از افسانه‌ها دختر پیش از قهرمان به وسیله‌ی برادران به نزد پادشاه آمده است و قرار است به جای این که پسر کوچک با دختر عروسی کند شاه دختر را به همسری خود درآورد. دختر سفارش چیزی را می دهد که پادشاه از پس تهیه‌ی آن بر نمی آید. تنها این همسر آینده‌ی او یعنی پسر کوچک پادشاه است که در تهیه‌ی آن موفق می شود.

ریخت‌شناسی این دسته افسانه‌ها یکی و ساختار آنها عموماً واحد است. منتها دزد گاه مرغ آتش است، گاه دیو و درخت گاه سیب است گاه انار. جهیزیه گاه طشت طلاست و گاه آسیاب دستی. در قصه‌ی ملک جمشید، به‌طور مثال، اگر کسی از سیب‌ها بخورد همیشه جوان می ماند. طلسمی که در چاه است و در پایان قصه قهرمان باید برای نامزدش بیاورد تا با او ازدواج کند یک مرغ طلایی، یک خروس طلایی و دوازده جوجه

پسر بزرگ‌تر در آید. دختر به او پیشنهاد می‌کند که دیو را در خواب بکشد اما ملک مُجَدِّ مخالف می‌کند و نمی‌پذیرد که با نامردی بر حریف غلبه کند. به همین ترتیب نامزد برادر دیگر را هم نجات می‌دهد و در چاه سوم دختری را که قرار بوده نامزد خودش باشد می‌یابد. او به ملک مُجَدِّ از اموال دیو یک دستاس طلا می‌دهد که از آن یاقوت و مروارید می‌ریزد. یک صندوقچه‌ی طلا که از آن خروسی بیرون می‌آید و از نوکش زمرد می‌ریزد. این‌ها جهیزیه دختر هستند. دختر که همدل و همراه نوجوان است به او یاد می‌دهد که این دو طلسم یا اشیاء جادویی، رمز زناشویی آنها باشد و این دو را به پسر می‌دهد. در عین حال او را از عواقب رفتار برادرانش باخبر می‌کند. اما ملک مُجَدِّ که نیک‌اندیش است دختران را نخست بالا می‌فرستد و نمی‌خواهد باور کند که برادرانش به او خیانت می‌کنند. اما برادران که هیچ اخلاقیات شایسته‌ای ندارند همان کاری را می‌کنند که دختر پیش‌بینی کرده بوده است. ملک مُجَدِّ در دوران برزخی در ته چاه می‌ماند. همان‌طور که مشخصه‌ی یک قهرمان است به‌جای ناامید شدن، در جستجوی روزن‌امیدی بر می‌آید، همان سبب می‌شود در ته همان چاه به جهان دیگری راه می‌یابد. او که طالب زندگی شرافتمندانه است برای گذران زندگی گاوپاری می‌کند، زمین شخم می‌زند و به جای گاو دو شیر را به خیش می‌بندد؛ بن‌مایه‌ای که می‌تواند تعبیر به رام کردن نیروی جنسی و برخورداری از توان بالای بدنی و شجاعت بسیار بشود. او در این مرتبه نخست شیر را رام می‌کند، تا زمین را برای او آماده کند؛ اشاره‌ای به آغاز باروری جنسی مردانه توأم با بلوغ و شجاعت.

کار دیگر قهرمان جنگیدن با اژدهایی است که بر سر آب خانه کرده است. او اژدها را می‌کشد و دختری را که در اسارت اوست نجات می‌دهد و آب را به روی مردم می‌گشاید. در مرتبه‌ی چهارم سیمرغ به ملک مُجَدِّ کمک می‌کند. ملک مُجَدِّ همان‌طور که در مرتبه‌ی نخست انگشتش را بریده در مرتبه‌ی بعد پایش را می‌برد تا از گوشت خود پرنده را تغذیه کند. اما

می‌کرده‌اند. در باغ پادشاهان بسیار معمول بوده که میوه‌های نایاب یافت می‌شده است. همانطور که زیباترین زنان و دوشیزگان به سلاطین تعلق داشته‌اند. از این رو بسیاری در صدد شکار یا دزدیدن یا چیدن این میوه‌ها بر می‌آمدند. در افسانه‌ها این بانوان حرم با نماد میوه‌هایی مانند سیب طلا یا اناری با دانه‌های یاقوت یا سیبی که به‌هنگام رسیدن بدل به دختری زیبا می‌شود، نشان داده می‌شود.

احتمالاً برای شاهزادگان جوان قبل از رسیدن به سن بلوغ و برگزاری مراسم عقد مراسم گذر برگزار می‌شده است تا اندازه‌ی بلوغ ایشان در زندگی با دختر نوجوانی که قرار است به همسری‌شان در آید سنجیده شود. طبعاً چنین انتظاری از کوچک‌ترین پسر نمی‌رفته چون هنوز به آستانه‌ی بلوغ نرسیده بوده است. در افسانه اما نشان داده می‌شود او که از تن‌پروری رها شده و آماده‌ی قبول مسئولیت است همان کوچک‌ترین پسر است. نرسیدن و نازپروردگی و عدم قبول مسئولیت در دو پسر دیگر با بن‌مایه‌ی خواب رفتن ترسیم می‌شود. در حالی که کوچک‌ترین پسر با بریدن انگشت و عزم به یافتن دزد سیب داوطلبانه مشتاق به قدم گذاشتن در راه می‌شود. البته این احتمال نیز وجود دارد که این افسانه را برای پسران به‌هنگام ختنه کردن ایشان تعریف می‌کرده‌اند و پسر ختنه شده به گونه‌ای آئینی به قهرمان افسانه بدل می‌شده است.

پسر نوجوان افسانه که در قصه‌های ایرانی نامش ملک‌مُحَد یا ملک‌جمشید است، پس از داوطلب شدن، برای بیدار ماندن، بریدن انگشت، نمک پاشیدن بر زخم و رویاروشدن با دزد، رد خون را می‌گیرد به چاهی می‌رسد که محل اختفای دیو و دخترانی است که او دزدیده است. برادران بزرگ‌تر از رفتن به ته چاه پرهیز واهمه دارند، ترجیحاً کوچک‌ترین برادر پیش می‌فرستند. برادر کوچک که خردسال و بی‌تجربه است پیش‌قدم می‌شود. او در ته چاه دختری را می‌یابد که یکی از سه سیب گمشده و در واقع یکی از نامزدهایی است که قرار است به همسری

درستکار بوده با کمک کبوتری شفای چشمش را می‌یابد. در این افسانه می‌توان دید مانند سایر افسانه‌ها کبوتران نهاد فرشتگان و نیروهای قدسی هستند که از عالم حقایق خبر دارند و وقتی به یاری قهرمان می‌آیند پیروزی او قابل ضمانت است. این پسر هم بر پدر پیروز می‌شود و در پایان همسرش را بدست می‌آورد. در اینجا سخن از زنان متعدد نیست. در این قصه برادران قبل از رسیدن به مقصود مرده‌اند. در پایان تنها پادشاه مانده و پسر کوچکش. روایت چین و ماچین از مجموعه افسانه‌های لری نیز به این دسته تعلق دارد. منتها در پایان ملک جمشید با هر سه دختر عروسی می‌کند و به پادشاهی می‌رسد (رک. *افسانه‌های لری ۸-۱۸*).

در این دسته از افسانه‌های گذر، پیرزن و پیرمرد نقش بااهمیتی در هدایت و یاری قهرمان ندارند. نقش اصلی را شجاعت قهرمان بازی می‌کند و این که می‌تواند دیوی را رام کند تا خدمت‌گزار او شود. یا این که دختری پری‌زاد یا پهلوان که عاشق اوست را در یاری همراه خود کند. این دختر هم مرکب قهرمان در سفرش می‌شود، هم به او حیل‌های جادوگرانه می‌آموزد، و هم مویش را به مرد قهرمان می‌دهد تا به موقع آتش بزند و از او یاری بگیرد. در واقع نقش اصلی را بعد از قهرمان، همین موجود جادویی که در بسیاری موارد سیمرغ است، بازی می‌کند. اما دختر سوم که دختر شاه پریان است، صاحب طوطی و قدرت است و حلقه‌ی نهایی زنجیر افسانه به دست او جوش می‌خورد.

۵. ب. ۱. ۲. آزمون وفاداری در عشق

در دسته‌ی دوم از افسانه‌های گذر کوچک‌ترین پسر پادشاه داوطلب یافتن دزدی می‌شود که از باغ پادشاه میوه دزدیده است. پسران پادشاه سه تن، در مواردی نادر هفت تن هستند. مکان اصلی یا خاستگاه قصه یک باغ میوه است که می‌تواند نمادی از حرم پادشاه باشد. زیرا باغ مکانی است محصور با درخت‌های میوه که گاه در آن حیوانات وحشی نیز رها

می‌دهد و پری که در افسانه‌ی قبل شاهزاده را به سوزن تبدیل می‌کند در این روایت به صورت جارو در می‌آورد (رک. گل به صنوبر چه کرد ۱۳۳). در اینجا دختر شاه پریان سوار قالیچه‌ی حضرت سلیمان می‌شود. در این قصه هم ملک مُجَد مانند قصه‌ی قبلی زنان متعدد می‌گیرد و آخرین آنها همان دختر شاه پریان است.

در روایت شاه زنان، نماد چشم درد پادشاه به جای نابینایی مطرح می‌شود اما دوایش نه در باغ مروارید است، نه در یافتن مرغ طوطی، بلکه در شهر زنان است. ممکن است منظور قصه این باشد که پادشاه با همه‌ی پیری در جستجوی دختری است که می‌خواهد او را همسر خود کند، و پسران پادشاه برای اثبات لیاقت و مردانگی باید این دختری را که دست نیافتنی است برای پدرشان دست یافتنی کنند. اما در پایان به دلیل لیاقتی که کوچک‌ترین شاهزاده از خود نشان می‌دهد همان دختر همسر آینده‌ی او می‌شود. در این قصه هم، پسر نوجوان با دیوی و دختری ملاقات می‌کند. در دوران برزخی قهرمان افسانه، در ته چاه به دنبال مکان روشنی می‌رود. در آنجا که شهری یافته، خود را به صورت کچلی در می‌آورد و شغل ناچیزی بر می‌گزیند. تا این‌که در پایان حق به حقدار می‌رسد و حقیقت آشکار می‌شود.

در روایت دیگر علاج نابینایی شاه خاک پای دختر پادشاه روم است. پسر کوچک پادشاه موفق می‌شود دیوی را شکست بدهد و او دسته‌ای از مویش را به پسر می‌دهد. تا پایان ساختار همان است که در روایات قبلی آمده اما نمادها با مفهوم مشابه تغییر می‌کنند. در این قصه پادشاه وقتی چشمش خوب می‌شود طمع در همسر پسرش می‌کند-در افسانه‌ها نابینایی پدر نماد عدم توانایی او در باروری جنسی است که در پادشاهی بسیار اهمیت داشته است به همین دلیل هم پادشاهان همسران متعدد می‌گرفتند تا باروری را در کشور تضمین کنند. این پادشاه پسر خود را کور می‌کند. به این ترتیب دوران برزخی پسر شروع می‌شود. اما پسر

ملک مُجَد که با ثروتی عظیم رهسپار کاخ پدر است هیچ گواهی در دست ندارد تا به پدرش ثابت کند که او طوطی و قفس طلا را آورده است نه برادرانش. در این جا نوبت دختر شاه پریان است که نقش خود را به صورتی فعال بازی کند و با حلقه‌ی خود زنجیر حوادث قبلی را به هم متصل گرداند. در این افسانه وقتی دختر شاه پریان بیدار می‌شود و در جستجوی مردی که مرغ را ربوده بر می‌آید، به او نشانی ملک مُجَد را می‌دهند. دختر شاه پریان خود را به موقع به قصر می‌رساند و به نشانه‌هایی گواهی می‌دهد که تنها او از آن باخبر است. به این ترتیب برادران شاهزاده رسوا می‌شوند و ملک مُجَد صاحب اموال جادویی سلیمان، هفت خم خسروی و سه همسر که یکی شاهزاده خانم است، دیگری پری‌زادی دلاور و سومی یک پری صاحب قلعه پیدا می‌کند.

در این قصه آنچه برای قهرمان شدن اهمیت بسیار دارد علاوه بر شجاعت و مهربانی، کفّ نفس و نجابت شاهزاده در برخورد با زنان است. به عبارت دیگر قهرمان در هیچ زمینه‌ای سست‌عنصر، و سوء استفاده کن نیست. این قدر برای خود و جهان اطراف احترام قائل است که بتواند در نهایت بردباری و خویش‌نمایی با خواست‌های نوجوانی، که تیزرو هستند روبرو شود. در افسانه‌ی ملک مُجَد به دختری که از دست دیو نجات داده می‌گوید: «ای دختر تو حالا خواهر من هستی بیا تا بخواهیم، آنوقت شمشیر را بین خودشان گذاشتند و خوابیدند» (گل به صنوبر چه کرد ۱۱۵). در این افسانه تمام آن صفاتی که یک قهرمان باید به آن آراسته باشد اعم از جنگجویی، پرهیزگاری، توان بخشندگی برادران و نجابت و شایستگی در رفتار با زنان وجود دارد.

در قصه‌ی برگ مروارید، علت بیرون آمدن پسر از خانه‌ی پدری، نایب‌نایی پادشاه است که دلالت بر ناتوانی یا پیری او دارد. مرد روحانی که در افسانه ظاهر می‌شود یک درویش است. نبرد میان نیروهای تباه یا دیوان و نیروهای سازنده، بخش بزرگ دوران سفر شاهزاده را تشکیل

مقصود به اثبات برساند. به همین دلیل بی آنکه خلاف میل دختر خفته کاری انجام دهد، یا تعرضی نماید، تنها جای لاله‌ها را عوض می‌کند و از گونه‌ی دختر بوسه‌ای بر می‌دارد. برای این‌که نشان دهد که می‌توانسته کاری انجام دهد اما نداده است، تنها بندهای زیر جامه‌ی هفت‌گانه‌ی دختر را می‌گشاید و مرغ و قفس را با خود می‌برد. باز هم دختری که او را به قصر آورده به صورت مرکب او در می‌آید.

دوران برزخی ملک مُجَّد وقتی آغاز می‌شود که دو دختر را با خود دارد و در راه بازگشت به قصر پدر است بی‌آنکه به میزان حسادت برداران نسبت به خود واقف باشد. این دوران با به چاه افتادن شاهزاده‌ی جوان آغاز می‌شود؛ شرایطی که او می‌بایست همه چیز را از صفر آغاز کند. شاهزاده مدتی در ته چاه می‌ماند. اما «حضرت علی» است که در پاره‌ای روایات جایش را با خضر عوض می‌کند، به یاریش می‌آید. در این دسته افسانه‌ها حوادث را حلقه‌های متفاوتی به هم پیوند می‌زنند. اما این حلقه‌ها در روایات متفاوت تبدیل به نمادهای دیگری می‌شوند که در نهایت همان معنی از آن متبادر می‌شود و قابل ترجمه به یک مفهوم واحد است.

در این افسانه شاهزاده به وسیله‌ی تاجری از چاه در می‌آید. و در مسیر رسیدن به جایگاه قهرمانی آنچه را که به دلیل جوانی، بی‌تجربگی، ساده‌لوحی و مهربانی از دست داده دوباره پس می‌گیرد. در این مورد وسایل جادویی که میراث سلیمان بوده و از دیوان گرفته بوده، برای تحقق مقامش بسیار اهمیت پیدا می‌کند. سپس دو کبوتر او را راهنمایی می‌کنند، تا از پوست درخت برای شفای چشم بهره بگیرد. از همان پوست به پایش نیز می‌بندد و از هفت دریا می‌گذرد. این دو توانایی شفا بخشی و پیامبری، او را در مرتبه‌ای بالاتر از یک شاه معمولی قرار می‌دهد. علاوه بر این‌ها چون در کار خود صداقت داشته و در صدد کینه‌جویی بر نیامده، گنجینه‌های زمین خود را به او عرضه می‌کنند. او در زیر یک درخت هفت خم خسروی می‌یابد.

شود. اما ملک مُجَدِّ همانطور که رسم افسانه‌هاست در این دختر خود را اسیر نمی‌کند، با احترام به دوران نامزدی به دنبال آوردن طوطی و قفس طلا می‌رود. در مسیر یافتن طوطی، برادرانش را می‌یابد و علیرغم رفتار ناروایی که ایشان در حق او کرده‌اند، به آنها محبت می‌کند. سپس برادرها با هفت خواهر پری‌زاد ملاقات می‌کنند که کوچک‌ترین آنها به ملک مُجَدِّ دل می‌بندد. این دختر دوم در افسانه‌های گذر پسران دختر قهرمان یا دلاوری است که به کمک دلاوری او قهرمان به سوی مقصد نهایی خود رهسپار می‌شود. در این افسانه دختر دسته‌ای از موی خود را به ملک مُجَدِّ می‌دهد، تا در صورت نیاز وسیله‌ی یاری او شود. در بسیاری روایات این نقش را سیمرغ هم بازی می‌کند. سپس ملک مُجَدِّ اموال جادویی سلیمان را که در دست دیوان بوده، باهوشیاری بدست می‌آورد. این اموال شامل کشکول، سفره و شاخ نفیر می‌شود؛ سه شیء جادویی که در هنگام پادشاهی به کار پادشاه جوان خواهند آمد.

دختری را که ملک مُجَدِّ در آخر کار می‌بایست ملاقات کند، همان کسی است که قرار است همسر اصلی او شود و آن دختر شاه پریان است، که مرغ طوطی و قفس طلا در نزد اوست. راه رسیدن به دختر راه پلنگ و شیر و عفریت دیو است. شهر دختر شاه پریان هم هفت دربند دارد و در دربند آخر یک دیو هفت سر پاسداری می‌کند. دختری که همراه ملک مُجَدِّ است تبدیل به پرنده می‌شود و او را بر پشت خود می‌نشانند. در بیست فرسخ آخر دختر به شکل اصلی خود باز می‌گردد و ملک مُجَدِّ را به سوزنی بدل می‌کند و زیر گلویش می‌زند. سپس در قالب کبوتر شاهد کارهای ملک مُجَدِّ می‌شود. در این میانه ملک مُجَدِّ به دیوی که اول داستان دیده بر می‌خورد. به او باج می‌دهد و دیو با او همراه می‌شود تا این که ملک مُجَدِّ به سر منزل نهایی که بارگاه دختر است می‌رسد. در آنجا همانطور که به او گفته شده، دختر را خفته می‌یابد. در این جا ملک مُجَدِّ باید کفّ نفس و نجابت خود را با رفتار سلامت جنسی و عدم شتاب در رسیدن به

موضوع خروج از باغ پدری به منظور یافتن دزدی است که به میوه‌های باغ دست‌برد زده است، یا این‌که وقت نزدیکی بلوغ، پسر به اتاق چهل‌م سرزده و عکس دختری را دیده و خواستار او شده و برای یافتن او سفرش به گرد جهان را داوطلبانه آغاز کرده است، یا این‌که شاهزاده‌ی تک‌فرزند، مورد بی‌مهری نامادری قرار گرفته است. به این دلیل به‌دسیسه‌ی زن، شاهزاده‌ی نوجوان از سرزمین پدری بیرون رانده می‌شود. این‌که چه عاملی سبب بیرون کشیدن شاهزاده از خانه‌ی پدری شده در نحوه‌ی چیدمان بن‌مایه‌ها و نمادهای افسانه مؤثر است.

در افسانه‌ی ملک مُجَّد و دیو یک لنگو. پادشاه هفت پسر دارد. شش تا از یک مادر و آخرین که ملک مُجَّد باشد از مادری دیگر. پادشاه خواب می‌بیند که مرغ طوطی و قفس طلا بالای سر اوست. بعد در قصه به صراحت می‌آید که پادشاه مدتی است که می‌خواهد پادشاهی را به یکی از پسرانش واگذار کند. در این قصه کسی جانشین پادشاه خواهد شد که مرغ طوطی و قفس طلا را بیاورد.

در قصه‌ی ملک مُجَّد شش برادر به عزم آوردن طوطی و قفس طلا می‌روند و دست خالی باز می‌گردند، تا نوبت ملک مُجَّد می‌شود. برادرها از ترس این‌که مبادا او موفق شود از پشش می‌روند. در این قصه ملک مُجَّد وقتی از برادرانش آسیب و خیانت می‌بیند با حضرت علی یا حضرت خضر ملاقات می‌کند که کمر شاهزاده را می‌بندد. ملک مُجَّد در یک شهر دیگر برادرانش را می‌یابد که همه به مشاغل ناچیز مشغولند. ملک مُجَّد به خانه‌ی پیرزنی می‌رود و همان‌طور که در گذشته اتفاق می‌افتاده که پاره‌ای پیرزنان در دروازه شهر زندگی می‌کردند و در خدمت حکام برای جاسوسی بودند و در عین حال دخترانی را نیز در خدمت داشتند، ملک مُجَّد نیز به‌وسیله‌ی پیرزن از دختر پادشاه خبر می‌گیرد.

وقتی ملک مُجَّد خبر می‌شود که دیوی قصد کشتن دختر را دارد، وقت هنرنمایی او فرا می‌رسد. نخست دختر را نجات می‌دهد تا نامزدش

جدی به صفات برجسته و شایسته‌ی یک پسر جوان می‌پردازند که قرار است از کودکی یا نوجوانی پای در مرحله‌ی مرد شدن بگذارد. طبقه‌ی دوم جنبه‌ی شوخی و آموزش غیر مستقیم دارد.

۵. ب. ۱ افسانه‌های گذر قهرمان حقیقی

۵. ب. ۱. ۱ یافتن درمان برای پادشاه

جانشین پادشاه شدن و همسری زیبا یافتن مهم‌ترین موضوعی است که در افسانه‌های گذر پسران وجود دارد. نمادها و بن‌مایه‌ها در این افسانه‌ها همان کار را می‌کنند که کلمات در یک داستان یا روایت واقعی. این نمادها و بن‌مایه‌ها به شکلی که در یک ساختار فراهم می‌آیند معنای افسانه را رقم می‌زنند. به عبارت دیگر در افسانه‌های گذر دست‌مایه‌ی ساخت افسانه، نحوه‌ی چیدمان نمادها و بن‌مایه‌ها در کنار هم است. از آن رو که موضوع رسیدن به بلوغ و برخورداری از میوه‌ی جنسی و رسیدن به جایگاه پدر و برخورداری از خانواده است، معمولاً نمادهایی مانند درخت و میوه‌ی آن به خصوص میوه‌هایی مانند انار و سیب اهمیت پیدا می‌کنند، خانه‌ی پدری و جایی که قهرمان باید به آن بازگردد و جانشین پدر شود با نماد باغ نشان داده می‌شود.

قهرمان اصلی در افسانه‌های گذر یا کوچک‌ترین پسر از سه برادر است، که هیچ کس او را به حساب نمی‌آورد، یا تک فرزندی است که به‌گونه‌ای معجزه‌آمیز به دنیا آمده است و در هر حال یگانه جانشین پدر است، یا یگانه فرزند خانواده. برای این‌که قهرمان از کودکی به جوانی برسد افسانه ابتداء کودکی را معرفی می‌کند، که در حین آزمون‌هایی که پیش می‌آید به نوجوانی و جوانی می‌رسد. موضوعی که پسر را از خانه بیرون می‌کشد گاه یافتن دارویی برای سلامتی پدر است که نشان می‌دهد قهرمان به پدر وفادار است و او را از مقام پادشاهی بیشتر دوست دارد، یا

ایشان گاه گل اُخرا که نماد خون و زندگی بوده، گاه خاکستر به نشانه‌ی روح و مرگ می‌مالیدند. در بسیاری موارد هم بر تن ایشان پوشاکی می‌کرده‌اند که یادآور لباس زنان یا حیوانات بوده است. این پسران علاوه بر گذر از بوته‌ی امتحانات سخت جسمانی و تحمل آسیب‌های سخت که گاه سبب مرگ نوآموز می‌شده، می‌بایست غذای مخصوصی که عموماً گیاهی بوده بخورند و در بسیاری موارد به هیچ چیز دست نزنند، همچنین مجبور بودند در دوران احرام به زبانی نامفهوم سخن بگویند. علاوه بر آن اتفاق می‌افتاده که در پاره‌ای از مراسم مجبور بودند بالای درخت زندگی کنند و مادران‌شان به صورتی آئینی برای‌شان مراسم عزاداری برپا کنند.

در مدت احرام پسران نوجوان به‌وسیله‌ی مرد پیر یا بزرگ‌تر قبیله تعلیم می‌دیدند، افسانه‌ای که به تاریخ قدسی مراسم اشاره داشته را می‌آموختند. پس از آن در اصطلاح «رازآموخته» شده، به هیئت مردی جوان با هویتی نو، یا لقبی تازه به زندگی اجتماعی قبیله خود باز می‌گشته‌اند (رک. آئین‌ها و نمادهای آشنا سازی ۲۳-۹۰). شاهد مثال آنچه الیاد بر آن تأکید دارد را نه تنها در افسانه‌های بسیاری می‌توان یافت که آثار و بقایای آن مناسک را هنوز می‌توان در میان اقوام و ملل یافت. به عبارت دیگر هم مدارک تاریخی و نشانه‌های آئینی دلالت بر وجود آن مراسم آئینی می‌کند و هم افسانه‌های فراوانی در رابطه با آن مراسم وجود دارد.

اگر این فرضیه قابل اثبات باشد که افسانه‌ها بخشی از مراسم آئینی بوده که برای نوآموزان به هنگام گذر از یک مرحله و ورود در مرحله‌ای دیگر نقل می‌کرده‌اند و هدف افسانه‌ها هم شرح تاریخ آن مراسم می‌توانسته باشد.

همان‌طور که پیش از این آمد در این کتاب افسانه‌هایی که شامل گذر پسران می‌شود مانند افسانه‌های دختران به دو طبقه‌ی قهرمان حقیقی و قهرمان دروغی تقسیم شده‌اند؛ یک طبقه افسانه‌هایی هستند که به‌طور

اس که چیکار کوند که بالاخره مردش باور کوند که این آپسن اس. هی یک چیزی می داشتند تو شیکمش و شیکمش هی می اومده اس بالا روز به روز. بعد خلاصه نه ماه طول می کشید زنه دردش می گیرد حالا بچه می زاد مثلاً بعد یک خمیر بزرگی درست می کوند مثلاً اندازه یک بچه کوچیک. بعد یک گهواره یا نئیی درست می کوند بچه رو این توو می دارد و خودش مثلاً می رد حموم زایمون دهم. بعد می رد حموم. و بعد یک دفعه اتفاقاً یک سگی می آد و این بچه رو ور می دارد و یک بچه جایش می دارد حالا خود اون سگ می زاد نیم دونم.

خلاصه یک وقت بر می گردد می بیند که به جای اون خمیر یک بچه اس. بعد این هرچی بهش می گفتند می گفت: خدا کریم اس. بچه خمیر اس. پس کی تو می زای می گفت: خدا کریم اس بچه خمیر اس. خلاصه شوهرش می آد برای زنش طلا و گردن بند می خرد و مرده خیلی خوشحال می شد. بعد بچه یواش یواش بزرگ می شد بزرگ می شد و دیگه خب شوهره می خواسته زنه رو طلاق بده چون بچه دار نمی شده، بعد دیگه بچه دار می شد و چقد دوستش می داشته و چقد برایش زندگی تهیه می کرده. خلاصه اینکه می گن خدا کریمه بچه خمیره داستان اینه دیگه.

۵. ب. افسانه های گذر پسران

در گذشته در میان پاره ای قبائل بدوی، مراسم آئینی ورود برای پسران- بین سنین هفت تا دوازده سال- دارای اهمیت فراوان بوده است. در این مراسم پسران دسته جمعی گاه با زور از خانواده، به خصوص مادر، جدا می شدند، در محلی دور از چشم دیگران به ویژه زنان ختنه می شدند. پس از ختنه یا کشیدن دندان جلویی در مکان هایی که گور را تداعی می کرده- در نقاط متروک یک جنگل برای مدتی بسر می برده اند. در این ایام بر

همین‌طور که زن داشته کوزه‌ی شیره را لیف می‌زده و می‌شسته است ، کوزه از دستش می‌افتاد و می‌شکند. یک «برزنگی» که می‌توانسته جادوگری کند و خود را به هر صورتی در آورد ، همان‌طور که در گذشته اتفاق می‌افتاده ، از نورگیر حمام مشغول تماشای درون حمام بوده است ، با تماشای این صحنه چنان به خنده می‌افتد که استخوانی که چند روز بوده در گلویش گیر کرده بوده ، بیرون می‌پرد. همین باعث می‌شود که بخواهد برای پیرزن کاری بکند. پیرزن هم آرزویی ندارد مگر این‌که خود برزنگی همان دختر دلخواسته‌ی او شود. «برزنگی» از سوراخ نورگیر حمام به داخل می‌آید ، دور خود چرخ می‌زند و به یک دختر زیبا مانند قرص ماه بدل می‌شود.

پیرزن که چنین چیزی را از خدا خواسته است ، دختر زیبا را کمی می‌شوید ، سپس جیغ و فریاد راه می‌اندازد که به کمک احتیاج دارد. زن اوستا و سایر دلاک‌ها به داخل حمام می‌آیند و کار شستشو را برای او تمام می‌کنند. در پایان دختر عروس پادشاه می‌شود و هفت شبانه روز جشن می‌گیرند.

۵. الف. ۲. ۲. بچه‌خمیری

روایت نجف آباد

راوی: شادروان خانم سلطان صادقی

متولد: نجف‌آباد

سن: هشتاد و پنج ساله

ساکن: اوپسالا

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

یکی بود یکی نبود غیر از خدا هیش کس نبود. يك زنه بوده که آيسَن نمی‌شده ، شوهرش می‌خواستّه‌س طلاقش بَدَد. زنه همه‌اش فکر می‌کرده

بین دو زن وجود دارد در تمام لهجه‌های بختیاری با تفاوت قافیه‌پردازی موجود است.

قافیه‌پردازی بالا در شوشتری چنین است:
بی بی نا دیاری په افتی طلا قزقن دراری ،
و زن دیگر جواب می‌دهد:
چته چته بلر سواری ،
هنی نه اُمی زونی دراری ؟
مو حسنکُم چو باز ،
حُسینکُم غوباز ،
جان بابام شاه چراغ ،
هنی په مِرُم نه اومم آواز.

در مشهد روایتی دیگر از همین افسانه وجود دارد به نام «اوسنه‌ی پیر برزنگی و کوزه‌ی شیر» در این افسانه پیرزنی که آرزومند فرزند است ، یک کوزه‌ی شیر را برداشت چارقد سرش کرد ، صورتش را هم نقاشی کرد ، برایش چشم و ابرو کشید و گذاشت پشت پنجره. یک روز پسر پادشاه از در خانه‌ی این‌ها رد می‌شد عاشق این دختر شد. مادرش را فرستاد خواستگاری.

پیرزن از ترس این‌که مبادا آبرویش برود می‌گوید دخترهای ما رسم ندارند که پیش خواستگار ظاهر بشوند. خلاصه این‌که پرده را پس می‌زند و می‌گذارد زن پادشاه یک نظر دختر را ببیند و سپس پرده را می‌بندد. زن شاه دختر را پسندید. اسباب عروسی را فراهم کردند و خواستند دختر را ببرند حمام. پیرزن از ترس این‌که مبادا آبرویش برود گفت: ما رسم نداریم که عروس با قوم و خویش داماد به حمام برود. خانواده پادشاه هم قبول کردند که پیرزن و دخترش باهم به حمام بروند. پیرزن که از غصه دیوانه شده بود جواب پادشاه و خانواده‌اش را چه بدهد.

به یک روسری بزرگ گیر می‌کند. وقتی روسری را از آب بیرون می‌کشد دختر زیبایی می‌بیند که از دختر اولی هم که خمیری بود بهتر است.

گفت: تو کی هستی؟

گفت: من دختر بی‌گل هزاری‌ام.

همان او دختر پیرزن می‌شود. پیرزن دست او را می‌گیرد به قصر می‌برد. اما دختر هیچ حرف نمی‌زند. پسر پادشاه اول که فکر کرد او خجالتی است چیزی نگفت: اما بعد تهدیدش کرد که اگر حرف نزند با همان نامزد سابقش که دختر عمویش است ازدواج می‌کند. باز هم دختر حرف نمی‌زد. دختر دو تا پسر به اسم حسن و حسین می‌آورد باز هم حرفی نمی‌زند. پسر شاه زن دیگری می‌گیرد که برخلاف اولی زبان دراز و حاضر جواب است و نمی‌خواهد بالای کوه زندگی کند و سختی بکشد. پسر شاه برای او پایین کوه خانه‌ای می‌سازد. یک روز که زن زبان‌دراز غذا پخته بود از پایین ده خطاب به زن بی‌زبان فریاد می‌زند:

هی بی‌گل هزاری سر دست طلایی ،

یه قزقن ائم یکی اِ درارم.

بی‌گل هزاری هم حرصش می‌گیرد در پاسخ می‌گوید:

آل برده بی‌لر ،

سواری هنی ،

نَوَیده زُن اِدراری ؟

مُنِه اگن حسن گوباز ،

حسین بغل واز ،

هنی وامرُم ،

نکردمه آواز

یعنی سوار هنوز نیامده زبان در می‌آوری؟ من را که حسین بغل‌واز و حسن گوباز می‌گویند هنوز صحبت نکرده‌ام. وقتی همسرش این را می‌شنود زن دیگر را طلاق می‌دهد. این گفت و شنود که با قافیه‌پردازی

افسانه‌هایی مانند دخترخمیری که خود دختر هیچ حضور و شخصیتی ندارد از این موارد است. این افسانه در نقاط مختلف ایران با روایات گوناگون نقل می‌شود که یکی از این روایات متعلق به لرستان است. در این روایت پیرزنی که بچه ندارد با یک مشت خمیر برای خود دختری درست می‌کند به این امید که خدا او را برایش تبدیل به یک دختر کند، مثل پدرژپتو در قصه‌ی پینوکیو که از یک چوب یک پسر درست می‌کند و آرزو می‌کند یک پسر واقعی بشود.

اما دخترخمیری با افسانه‌ای مثل پینوکیو فرق اساسی دارد. پینوکیو در قصه تبدیل به یک پسر می‌شود اما برای اینکه آدم بشود فقط دعای پدرژپتو کافی نیست باید خود او هم تلاش کند تا از مراحل مختلف آزمونی بگذرد.

بنابراین قصه‌ی پینوکیو می‌تواند قابل مقایسه با افسانه‌ی دختر زنبوری باشد که پیش از این آمد. در قصه‌ی دخترخمیری پیرزن خمیر را در آفتاب می‌گذارد تا خشک شود. همین که خشک شد به شکل معجزه‌آسایی دختر جان می‌گیرد.

پیرزن بر تن دختر لباس زیبا می‌کند و او را با خود به بازار می‌برد. پسر پادشاه که نامزد هم داشته او را می‌بیند و عاشقش می‌شود. هر چه پیرزن می‌کند که پسر پادشاه را منصرف کند نمی‌شود. ناچار قبول می‌کند که دخترش عروس پادشاه بشود اما به کنیزهای شاه می‌گوید شما جلو بروید و من با دختر از عقب خواهم آمد.

پیرزن تن دختر لباس زیبا می‌کند او را روی مادیان می‌نشانند و خودش هم پشت دختر سوار می‌شود. وسط راه که می‌رسند پیرزن می‌گوید که دختر تشنه است. پیاده می‌شود به او آب بدهد از ترس این که مبادا راز دختر خمیری برملا شود دختر را در آب پرت می‌کند و دختر هم در آب وا می‌رود. پیرزن داد و فریاد به راه می‌اندازد و می‌گوید که دخترش را آب برد. وقتی همه به کاخ بر می‌گردند پیرزن تنها کنار آب می‌ماند. ناگهان دستش

اعتقادی که داشته پا می‌شه يك تیکه چوب ، یه تیکه نمک و یه چاقوی کوچیک بر می‌داره و با اینا فرار می‌کنه.

يك مقداری که راه می‌رن آقا دیوه می‌آد ، می‌بینه زیرزمین رو هم خالی کرده‌ان و رفتن. پا می‌شه ، می‌افته دنبالشون. دخترها می‌بینن از اون دور گرت و خاک شد. می‌گن نمکی آقا دیوه داره می‌آد. می‌گه شوماها کارتون نباشه ، اینا همین‌طور که می‌رفتن نمکی نون رو می‌اندازه و می‌گه خدایا به حق بزرگی خودت این یه کوه بلندی بشه. اون نتونه مارو بگیره. این يك کوه بلند می‌شه. اما آقا دیوه از اونم بالا می‌ره. دخترا دوباره می‌گن نمکی خاک و خُل شد آقا دیوه داره می‌آد. نمکی می‌گه خدایا چکار کنم چکار نکنم این دفعه اون چاقو رو می‌اندازه. می‌گه خدایا يك کوهی از تیغ درست کن که پاهای این همه‌اش جر و ور بشه نتونه بیاد طرف ما. این يك کوهی می‌شه پاهای آقا دیوه زخم می‌شه ، پاره می‌شه. باز هم ادامه می‌ده. دخترا می‌گن نمکی باز خاک و خُل شد این دفعه نمکی نمکشو می‌اندازه و می‌گه خدایا يك کوهی از نمک بشه. این يك کوهی از نمک می‌شه پاهاش می‌سوزه و دیگه نمی‌تونه بیاد. نمکی هم با جُل و جهازش بر می‌گرده خونه‌اش ، مادرش می‌گه نمکی بعد از این در هشتمو ببند.

۵. الف. ۲. ۲ دگردیسی با کمک جادو

در افسانه‌های ایرانی ، به‌خصوص وقتی درباره‌ی قهرمان‌دروغی دختر است ، مواردی یافت می‌شود که در آن‌ها دختر هیچ زحمتی برای یک دگردیسی نمی‌کشد. به‌نوعی ماجرای تبدیل دختر زشت به یک دختر زیبا خود به خود یا به کمک جادوگری به‌وقوع می‌پیوندد. به همین دلیل افسانه‌های از این دست را می‌توان در طبقه‌ی افسانه‌های قهرمان‌دروغی قرار داد.

خلاصه قول قدیمیا تنوره می کشه می ره. نمکی می ره ، می بینه یه خونه خیلی بزرگیه ، خدمت آقا دیوه رو می کنه. آقا دیوه می گه باشی اینجا کار منو باید بکنی نمکی. سر من رو بجوری ، آب بیاری ، نظافت بکنی. تا یه روز که آقا دیوه می رفته بیرون ببینه دختر موختر گیر می آره یا نه ، نمکی می ره می بینه خیلی سرصدا می آد. می ره سرشو می ذاره تووی سولاخی می بینه اون تو یه خروار دختر موختر جَمَن. می گه شما اینجا چیکار می کنین؟ می گن که مارو آقا دیوه آورده اینجا که چاق و چله بشیم بخورتمون. نمکی می گه لابد نوبت منم می شه که حالا منم می اندازه اینجا چاق و چله بشم بخوره. می گه نه من از این حرفها زرنگترم تازه حق این دختر موخترها رو هم می گیرم.

خلاصه یه چند روزی می گذره و آقا دیوه می گه نمکی تو دیگه باید زن من بشی خوب خوردی و پروار شدی ، دیگه باید زن من بشی. نمکی می گه من که همین طوری زن تو نمی شم من بالاخره برای اینکه زن تو بشم آداب و رسوم و چیزی وجود دارد. اولاً که من یه دست لباس خیلی شیک مخمل و زردوزی می خوام. آقا دیوه می ره برایش تهیه می کنه ، می آره. بعد می گه من زینت آلات می خوام ، گردن بند می خوام. آقا دیوه می ره ، اونا رم فراهم می کنه.

خلاصه هر شب يك بهانه ای می گیره. آقا دیوه می ره ، اونو پیدا می کنه و می آره. اینم دیگه خودش یواش یواش فکر فرار بوده ، بالاخره یه شب می گه دیگه امشب وقتشه باید زن من بشی. نمکی می گه من اگه الان خونمون بودم اگر می خواستم عروسی بکنم با آب کش می رفتن آب می آوردن. آقا دیوه می گه خُب منم می رم می آرم. آقا دیوه ور می داره ، می ره تا آب بیاره. حالا نمکی کلیدو از آقا دیوه در آورده بوده. تا آقا دیوه می ره اون دور دورا آب بیاره ، نمکی هم همه دخترارو آزاد می کنه. می گه پاشیم فرار کنیم ، که آقا دیوه رفته راه دور ، حالا حالا هم نمی آد. خودشم به اون

خونت چکیده نمکی ،
هفت درو بستی نمکی ،
یه درو نبستی نمکی ،
برو برا آقا دیوه چای بیار.

نمکی می ره اسباب پذیرایی می آره و پذیرایی می کنه و آقا دیوه باز ی ذره
می شینه. دوباره می گه:

چنون چنونه بر شما ،
مهمون می آد خونهی شما ،
شام نمی دید مهمون بخوره ؟
مادر نمکی باز دوباره می گه:
گیست بریده نمکی ،
خونت چکیده نمکی ،
هفت درو بستی نمکی ،
یه درو نبستی نمکی ،
برو واسه آقا دیوه شام بیار.

دیگه تا اونجا می رسه رختخواب بایست بندازن برای آقا دیوه. نمکی
رختخواب هم می اندازه کسی نمی آد پیش آقا دیوه بخوابه. مادره می گه:

گیست بریده نمکی ،
خونت چکیده نمکی ،
هفت درو بستی نمکی ،
یه درو نبستی نمکی ،
برو بغل آقا دیوه بخواب.

یکی دو ساعتی که آقا دیوه دراز کشیده بود نمکی رو می اندازه رو کولش و
می بره.

۵. الف. ۲. ۱. ۲ نمکی

روایت تهران

راوی: خانم پری گاران سرشت

متولد: تهران

سن: هفتاد و پنج ساله

ساکن: اوپسال

زمان ضبط: اکتبر ۲۰۰۳

يك خانواده‌ای بودن دوازده سیزده تا دختر داشتن. همه هم دختر بودن. بعد اینا چون عیالوار بودن یه خونه خیلی بزرگی هم داشتن. بعد خونه اینا هشتام در داشته. هر شب که می‌شده مادر نمکی کارهای شام بیار و سفره ببر ، رختخواب بنداز و جم کن ، هر شب با یه دختری بوده. درهای کوچه رو کنترل می‌کردن می‌بستن. پنجره رو نگاه می‌کردن که گربه‌ای نیاد. تا یه شب نوبت نمکی می‌شه. نمکی هم همین کارو می‌کنه ، سفره رو می‌اندازه ، رختخوابو می‌اندازه ، جم و جور می‌کنه. در رو می‌بنده. منتها یه دونه از این در رو یادش می‌ره ببنده. موقعی که می‌آن دراز بکشن بخوابن یه دیوی هم بوده کارش این بوده که دختر بچه‌ها رو می‌دزدیده ، می‌برده. حالا یه قصر داشته برای خودش. هر چی داشته می‌برده اونجا. مادر نمکی زن شجاعی هم بوده. می‌بینه ای وای دیوه اومد توو. دیگه هیچی نمی‌گه سلام و احوالپرسی می‌کنه. دیوه هم یه خُرده می‌شینه می‌بینه خبری نیست چیزی هم نیاوردن ازش پذیرایی کنن. بعد می‌گه:

چون چون بر شما ،

مهمون می‌آد خونه شما ،

یه چایی میوه‌ای چیزی نمی‌آرید؟

مادر نمکی هم می‌گه:

گیست بریده نمکی ،

این هی می رد آب کشو پر آب می کوند هو می بیند بازم آب تووش نیست. بر
می گردد می گد که این آب کشو نشد آب کونم آب کش خالی رو آوردم.
دوباره فردا شب می آد می گد کی خوابس کی بیدار؟
می گد همه خوابن همه خواب ،
شهوونی بیدار.

می گد ای شمون چی چی به سر داری؟ می گد تو یک شیشه عمری
داری ، می تونی اینو برای من بیاری؟ بعد یک فکری می کوند و می گد اگه
من این شیشه عمرمو بیارم تو بزنی من دود می شم می رم به هوا. می گد نه
من این کارو نیمی کونم. قول می دم! بله می رد شیشه عمر خودشو می آرد و
می دد دست شمون. این ول می کوند ، می افتد از دستش می شکند. دیوه
بیچاره دود می شد می رد به هوا.

خلاصه هرچی این دیوه برانش آورده بود ، آبکش ، طشت طلا ، همه
چیز ، شتره رو می آرد بار می کوند. حالا دیوه می رد دوباره برا خودش درست
می شد.

اینم همه چیزها رو بار شتر می کوند می آد مادرش می بیند دختره
بزرگ شده وسیله زندگی همه چیز داره. می گد کجا بودی می گد هیچی بابا
منو گذاشت و اومد منم با یک دیوی زندگی کردم. بعد خلاصه یک خونه ای
داشتن هفت تا در داشت. این مادرش هر شب می گفت: بابا همه این در
را ببند که دیوه دوباره نیاد سراغت. می گد باشد.

یک شب مادره می رد بیرون همه درها رو می بندد یک در واز
می موند. دیوه می آد سراغ این دختره. وقتی می آد سراغ این دیگه این دفعه
کلک نمی خورد دیگه شیشه عمرشو نمی دد دست این. دختره رو ور می دارد
و می رد. وقتی مادره می آد می بیند دختره نیست. دست می ذارد به گریه
می گد ننه هفت درو بسی نمکی! یک درو نبسی نمکی! حالا دیدی چی به
سرد شد؟ دیوه تورو برد. هیچی تموم شد رفت پی کارش.

می گد ای شمون چی چی به سر داری ؟
می گد که يك سَبَت میوه .

این می رِد يك سَبَت میوه می آرد . خلاصه این هر شب می اومده :

ای شمون چی زیر سر داری ؟

می گد يك اسباب بازی خیلی قشنگ .

حالا برایش يك چیزایی جور می کوند . دوباره فردا شب دیبه می آد ،

می گد کی خوابس کی بیدار ؟

می گد همه خوابند ،

شمونی بیدار .

می گد ای شمون چی چی زیر سر داری ؟

می گد خورشِتِ قرمه سبزی .

خلاصه هی می دد شمونی می خورد ، تا خوب چاق و چله بَشِد . می گد خوب

چاق و چله اش کونم که بَشِد زودتر خوردش . خلاصه مرتب این هی می رِد

وُ می آد برای این يك چیزی می آرد . بعد يك دُفه می بیند همه چیز مرتب

براش جمع و جور شده ، خودش هم بزرگ شده . بعد فکر می کوند چه

جوری سر اینو کلاه بذارِد که دیگه نیاد سراغش . می گد من يك شتر خیلی

بزرگی می خوام . می گد خیلی خوب . بعد می رِد يك شتری هم برای این

می آرد . بعد دیبه دوباره می آد که

کی خوابس کی بیدار

می گد همه خوابند وُ همه خواب ،

شمونی بیدارس !

می گد ای شمون چی به سر داری ؟

می گد يك آب کش پُر آب .

گفت: بابا ااا مگه ننه نگفت منو بغل کون. مگه نگفت منو بذار رو پشتت.
گفت: حالا بیا.

خلاصه خسه می رسن به باغ. وقتی مرده خواس برِد دختره می گد
نه! مگه ننه نگفت منو بغل کون ، تو منو بغل نکردی. حالا می خوای منو
پیاده ببری من نمی یام.

می گد شب دیب می آید سراغِ اااا.

می گد باشد من همی جو می مونم. مادره می گد بچه کوش؟
می گد بچه هه گم شد. مادره می گد مگه تو بغلش نکریدی؟ می گد نه.
می گد خُب تو خسه اش کردیی بچه هه یک جای افتاده. خُب مادره
ناراحت می شد.

بعد خلاصه ای وَختی اونجو تنها می موند. می بیند دیبه می آد

می گد کی اِس کی اِس اینجو؟

می گد منم منم شَمونی.

می گد خوابی یا بیدار اااا؟

می گد نه خوابم نه بیدار!

می گد چی چی می خوای براد بیارم؟

می گد طشت طلا.

دیبه می رد یک طشت طلا می آرد.

بعد دیبه دوباره می آد

می گد کی خوابس کی بیدار؟

می گد همه بیدارن شَمونی خواب ،

می گد شَمونی چی می خوای براد بیارم؟

می گد یه دیگ پلو.

بعد خلاصه ای می رد و برای این یک دیگ پلو حاضر می کوند. خلاصه

شب بعد می آد می گد کی خوابس کی بیدار؟

می گد همه خوابند همه خواب ، شَمونی بیدارِس ،

همه به خوابند تمتی بیدار.

دیو گفت:

تمتی چته که نمی خوابی؟

تمتی گفت:

ای بابا ولم کن ترا به خدا. ما آن وقت‌ها که خانه بابامان بودیم هفت تا اسب با زین و برگ داشتیم. دیو هم رفت هفت تا اسب با زین و برگ آورد (افسانه‌های لری ۱۲۷).

به این ترتیب هر شب از دیو برای خودش و خواهرهایش چیزی می‌خواهد تا بتواند بخوابد و دیو برای او فراهم می‌کند. و در پایان تمتی همه را بر می‌دارد و با خواهرهایش به نزد خانواده‌ی خود می‌رود.^{۴۵}

۵. الف. ۲. ۱. شمونی

روایت نجف آباد

راوی: شادروان خانم سلطان صادقی

متولد: نجف آباد

سن: هشتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

يك روزی بود يك روزگاری ، یکی بود یکی نبود غیر از خدا هیش کس نبود يك پدر و مادری بودند یه دختر چار ساله‌ای داشتند. این پدرش می‌خواس پرد باغ. این بچه می‌گد منم می‌آم. مادره به پدره می‌گد آخه این بچه کوچیکس. اگه آمد پهلوی تو ، تو باید رو پشتت ببری. هی بچه راه رفت

^{۴۵} صورت پسرانه‌ی این قصه در بخش مربوط به افسانه‌های گذر پسران در بخش قهرمان دروغی تحت عنوان جورتان خواهد آمد.

دیو بیفتد. یا اینکه به خانه‌ی پدری باز گردد و زندگی را در همان شرایطی که آغاز کرده ادامه دهد.

دیگر اینکه در قصه‌های مربوط به قهرمان‌دروغی همواره عنصر شوخی غلبه دارد و شنونده می‌داند که نباید وقایع را جدی بگیرد و از این نظر برخلاف افسانه‌های گذر است که قصد است اثر تربیتی عمیق داشته باشد.

۵. الف. ۲. ۱. زرنگی و نیرنگ زدن به دیو

بخشی از قصه‌های مربوط به قهرمان‌دروغی را به خصوص که زبان کودکانه و ریتم در آن غلبه داشته باشد می‌توان حدفاصل بین متل و افسانه دانست. از این شمار است قصه‌ی نمکی یا شمونی با روایت‌های متفاوت آن.

قصه‌ی شمونی با روایات گوناگون در همه‌ی ایران یافت می‌شود. در لرستان این متل را به نام تمّتی هم تعریف می‌کنند. تمّتی به معنای ته‌تغاری است. ظاهراً در میان بختیاری‌ها شهرت فراوان دارد. در این روایات دختران گرسنه که در بیابان جا مانده‌اند نزد پیرزنی که مادر دیو است می‌آیند. پیرزن به آنها غذای بچه‌های تازه دندان درآورده را می‌دهد. دیو که پسر او باشد ردّ دخترها را به زور از مادرش می‌گیرد و هر هفت دختر را اسیر می‌کند. اما آنها را چون لاغر هستند نمی‌خورد. می‌گذارد تا اندکی چاق و چله شوند بعد بخورد. خواهرهای بزرگ‌تر هم گریه و زاری راه می‌اندازند اما تمّتی از همه شجاع‌تر است.

تمّتی گفت:

ای دَدُیل غمون نباشید که یک کاری می‌کنم برایتان.

و دیو هر شب می‌گفت:

که به خواب است که به بیدار،

تمّتی جواب می‌داد:

یادگاری‌ها رم زد به لباسشون و بهشون گفت: برن دور و بر پسر شاه خوب شلوغ کنن. اگر هم پسر شاه پرسید اونجا چکار می‌کنن بگن عروسی باباشونه، مامانشون ناراحته.

پسر شاه این حرفا رو که شنید تعجب کرد، حالا منتظره عروسو بیارن. به بچه‌ها گفت: مادرتون کوش. گفتند: اوناها. پسر شاه نگاه کرد دید بله خودشه. دختر شاه زرستان. تازه فهمید که قضیه از چه قراره. بعد از اون با هم یک جا زندگی کردن و خیلی هم قدر همو دونستن. ایشالا همه خوشبخت بشن.

قصه‌ی ما به سر رسید
کلاغه به خونه‌اش نرسید.

۵. الف ۲. قهرمان دروغی

طبقه‌ی دوم افسانه‌های گذر در مبحث دختران به قهرمان دروغی می‌پردازد. همان‌طور که پیش از این ذکر شد، علت انتخاب این اصطلاح فقدان خصال برجسته‌ی اخلاقی معمول برای قهرمان است و این‌که او به سن بلوغ و آمادگی برای قبول مسئولیت هنوز نرسیده است. دختر در نقش قهرمان دروغی به کارهایی که در افسانه از قهرمان انتظار می‌رود دست نمی‌زند، بلکه در صورت لزوم کلک می‌زند، دزدی و غیره هم می‌کند. علاوه بر آن او می‌تواند با شوخی، مسخره‌بازی کارهای خود را پیش ببرد و از کارهای سنگین که محتاج خصال برجسته‌ی قهرمانی است به دور باشد. قهرمان دروغی معمولاً کسی است که در مراسم گذر، به دلیل کودکی، نازپروردگی یا ناتوانی شرکت نکرده است. اما در هر حال می‌تواند سرانجام گلیم زندگی خود را از آب بیرون بکشد.

در قصه‌های مربوط به قهرمان دروغی همین‌طور می‌توان دید که قهرمان در پاره‌ای موارد پاره‌ای خصال یک قهرمان حقیقی را دارد مثلاً هموعان را کمک می‌کند، نترس است اما در نهایت ممکن است به دست

دختر جفت کنی. اینم جفت کرد. رفت توو سلام و علیک ، دید بله دختر به ماه می‌گه تو در نیا که من در آم. گفت: شما کی هستی چی هستی از کجا اومدی به کجا می‌ری؟

گفت: من دختر پادشاه زَرستانم می‌رم با پسر پادشاه زَرستان عروسی کنم. اینم التماس و خواهش که راهو نزدیک کن زن من بشو. گفت: به این آسونی که نیست باید از پدرم اجازه بگیرم حالا تا اون موقع اینجا یک دو سه روزی هستیم. پسر پادشاه هم از خدا خواسته. یک بار سفره انداختند توو چادر پسر شاه یک بار توو چادر دختره ، هر دفعه هم پسر شاه کفش‌های دختره رو جفت می‌کرد ، آفتابه لگن هم می‌آورد دستشو می‌شست. وقت خداحافظی هم که شد یک یادگاری به دختره داد. دختره هم مثلاً رفت از باباش که به اصطلاح یک پادشاهیه اجازه بگیره پسر پادشاهم که با دمبش گردو می‌شکست ، اومد سر چاه همه رو گفت: تا دل زنشو بسوزونه. گفت: خب پس من کفش تو دختر پینه‌دوزو جفت کنم؟ دختره هم جواب داد کردی. پسر شاهم نفهمید منظورش چی بود. دوباره گفت: پس من آب دست تو بریزم؟ گفت: ریختی. باز هم پسر شاه نفهمید. اما همین‌طور عاشق و بیقرار موند که اون دختره دوباره ببینه.

سال بعد سر وقت قبلی دوباره رفت همونجا شیکار ، دختره یک چادر زد از دفعه‌ی قبل با جلال و جبروت تر. باز هم سه روز با هم بودند و همون حرف‌ها باز هم یک یادگاری دیگه داد. این هم هی می‌اومد سر چاه که دل این دختره رو بسوزونه. تا دفعه‌ی سوم. این دفعه دیگه قول و قرار عروسی گذاشتند.

پسره اومد لب چاه وُ به دختره گفت: می‌خوام روت زن بگیرم. دختره گفت: مبارکه ایشالاه. حالا نگو دختره توی این مدت صاحب یک دختر و پسر شده مثل دسته‌ی گل. پسر پادشاه بریز و پیاپی کرد که نگو و نپرس که دیگه عروسو بیارن. از اون طرف هم دختره خودشو درست کرد مثل ماه ، لباس‌های شاهونه پوشید. تن بچه‌ها هم لباس شاهونه کرد این

می‌دوزم قباى گل. اگه گفت: اینو کی یاد داده بگو: دخترم. بعد هم که خواستن بیان خواستگاری بگو: شرط و شروط با خود دختره.

پیرمرد همون کارو کرد. پسر شاه خیلی خوشش اومد ندیده عاشق دختر شد. قرار و مدار گذاشتن برا خواستگاری. روز خواستگاری هم پیرمرده گفت: ما نقد و قباله نمی‌خوایم، اهل شیربها و مهر و این حرفا هم نیستیم، اما دخترم می‌گه: یکی این که باهاس به ما یک مدتی وقت بدین که خودمونو آماده کنیم. بعد هم دوماه باید کفش عروسو سه بار جفت کنه، سه بار هم براش آفتابه لگن بیره دستشو بشوره. پسر شاه اینو که شنید هیچ خوشش نیومد گفت: دختر گدا و این همه ادا. یک آفتابه لگن و کفش جفت کردنی نشونش بدم که خودش حظ کنه. از اون طرف دختره به باباش گفت: بده دو تا کارگر یواشکی از زیر خونه‌ما بگنن تا زیر خونه‌ی شاه. شب عروسى شد و دختر پینه‌دوز دستی دستی خودشو کرد مثل یک لولو. حالا پسر شاهم تصمیم گرفته بود اینو سیاه‌بختش کنه. خودشو خوشگل هم می‌کرد فایده نداشت. وقتی دید زشته، ازش دقِ دلی هم داشت، تا چشمش افتاد به دختره گفت: میمون هر چی زشت‌تر بازیش بیشتر. از پیش داده بود یک چاه تو اتاقش کنده بودند دختره رو انداخت تو چاه. دختره هم که پیش‌بینی همه‌چیزو کرده بود رفت خونه‌ی باباش. فقط روزی یک بار که وقت اومدن پسر شاه بود می‌رفت دم سوراخ اونم یک نونی می‌انداخت تو سرش و می‌گفت: که من کفش تو رو جفت کنم. دختر هم می‌گفت: ایشالله می‌کنی. می‌گفت: برات با آفتابه آب می‌کشم می‌گفت: می‌کشی ایشالله.

تا این که پسر شاه تصمیم گرفت بره شیکار. ساز و دهل و نقاره که بله وقت شیکاره. دختره هم زودتر از اون رفت تو شیکارگاه یک چادری زد که هیچ شاهى همچین چادری نداشت. خودش هم مثل ماه تابون خودشو درست کرد نشست تو چادر. پسر شاه اومد دید اوه چه جاه و جلالی خواست بره توو چادر به دختر سلام کنه جلوشو گرفتن که اول باید کفش

۵. الف. ۱. ۸. ۱ دختر پینه‌دوز و قبای گل

روایت تهران

راوی: شادروان خانم معصومه دادمرزی

متولد: تفرش

سن: هفتاد ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تابستان ۱۳۸۳

یک پینه‌دوزی بود که از دار دنیا یک دختر داشت و این دختری خیلی دوست داشت. دختر هم الحق خانم، قشنگ، زرنگ، خلاصه همه چی تموم بود. یک روز پینه‌دوزه این کفش و اُرسی‌ها رو جلو دکونش ریخته بود که درز و دورزی کنه پسر پادشاه از اونجا رد می‌شه، پاش می‌گیره به یک لنگه کفش می‌خوره زمین. حالا خیلی هم گندِ دماغ و از خودراضی بوده. اونقدر که اگه به لنگه کفشش می‌گفتنتو دیگه خرو بیار و باقلی رو بار کن. پسر شاه بوده دیگه. به پینه‌دوزه می‌گه همین الان در دکونتو گل می‌گیرم. پینه‌دوزه به التماس افتاده که بابا بابات خوب ننه‌ات خوب دستم به دامنت شب عیدی ما رو از نون خوردن نداز. پسر پادشاه می‌گه این دفه می‌بخشمت اما به شرطی که برام قبای گل بدوزی. یک هفته هم بیشتر وقت نداری. وگرنه هم در دکونتو گل می‌گیرم هم خودتو می‌کشم. پینه‌دوزه گفت: بله قربان. اومد خونه حالا این هر چی تو چنتایی ش بود به دخترش می‌گفت. ولی اون روز صم بکم نشست و هیچی نگفت و رفت تو فکر. دخترش دید باباهه خیلی پکره، مثل هر روز سردماغ نیست. یک گوشه کز کرده، سگرمه‌ها تو هم جیکش در نمی‌آد. شستش خبردار شد یک چیزی شده. به‌زور زیر زبون باباشو کشید. باباهه هم قصه رو گفت. دختره جوون بود اما خیلی عاقل بود. گفت: غصه نخور باباجون می‌رم فردا یک گونی گل می‌چینم ببر بریز جلوش بگو شما ببر قبای گل من

هوشمندی و ظرافتش دل پسر پادشاه را ندیده برده ، ازدواجش سرآغاز دوران برزخی زندگی او می شود ، به گونه ای که شاهزاده از معاشرت با او پرهیز می کند. اما راز بی اعتنایی یا بیزاری از دختر هم نزد کسی برملا نمی سازد. دختر متوجه دشواری شرایط می شود اما به جای طغیان و درشتی با صبوری و ظرافت آن تصویری که شاهزاده از او داشته را به واقعیت بدل می کند. به این ترتیب که از مادر داماد کمک می گیرد تا در سه باغ بین زن جوان که لباس مبدل پوشیده و شاهزاده ملاقاتی صورت بگیرد. دختر در هر ملاقات نشانه ای به جا می گذارد و همان سبب می شود دختر خیاط که در ابتدا توانسته بود معمای لباس گل شاهزاده را حل کند ، در پایان با ظرافت تمام موفق به بیدار کردن عشق در دل همسرش بشود. قصه ی «حکایت دختر خیاط» ، قبا سنگی و «باغ گل زرد» روایات متفاوت یک افسانه است که در آن ظرافت و زیبایی دختر به همراه صبوری و هوشمندی کمک می کند که از دوران برزخی بگذرد و خود را در شرایط بهشتی بیابد.

در این افسانه که به حکایت یا داستان شبیه است دو عنصر دیو و فرشته در قالب کنیز و مادرشوهر ظاهر می شوند. تغییر لباس دختر بسیار ملایم صورت می گیرد و زندگی در دوران مادون اجتماعی یا تاریک که با نماد چاه نشان داده می شود ملایم تر از افسانه های دیگر است.

به عبارت دیگر شرایط نمادین در این افسانه بیش از هر افسانه ای بیان واقع گرایانه یافته است و نمادها به مفاهیم درونی خود تبدیل شده اند. مع الوصف می توان آن را در شمار افسانه های آئینی گذر دختران به شمار آورد. زیرا عنصر جادو می تواند عشق را بدل به نفرت کند و کنیز در رفتار خود موفق به تحقق چنین امری می شود و عشق و درایت دختر و مادرشوهر نفرت را مجدداً به عشق بدل می کند و سبب می شود دوران برزخی به پایان برسد

در پایان پسر موفق می‌شود مادر را که به هنگام زایمان شرایط زبردستی یافته بود و به تعبیر افسانه در ته چاه افتاده ، به جایگاه اصلیش یا از آن بالاتر باز گرداند و زنان خیانتکار را از صحنه حذف کند.

افسانه می‌کوشد نشان دهد با به قدرت رسیدن پسر ، زن که در مرتبه‌ی همسری نزول درجه یافته بود در مقام مادر پسر به قدرت می‌رسد و هویت اجتماعی تازه‌ای می‌یابد ، هویتی که دختر نمی‌توانسته برای مادر بیاورد (رک. گل به صنوبر چه کرد ۱۰۶-۱۲۷).

در این قصه به جای سیمرغ یا پیرمرد نورانی پیرزن جادوگر که مادر هفت دیو است یاری رسان پسر می‌شود. بسیار احتمال دارد که این دسته از افسانه‌ها نیز از کهن‌ترین افسانه‌های آئینی گذر باشد که همراه اجرای آئین و مناسک برای کودکان نقل می‌کرده‌اند تا کودکان به صورت نمادین به قهرمانان افسانه بدل شوند و در ضمن انجام حرکات نمادین روح و معنای افسانه بر آنها نوشته شود. به این ترتیب بوده که اصول و قوانین اخلاقی و قبیله‌ای بر ایشان حک می‌شده است.

۵. الف. ۱. ۸ زیرکی و آینده نگری

قهرمان دسته‌ی هشتم افسانه‌ها دختری باهوش و زیرک است ، که از طبقه‌ی پائین اجتماع می‌آید اما با تدبیر و درایت می‌تواند در شرایطی که دیو بر علیه او مشغول توطئه است ، با برخورد درست توطئه را خنثی کند ، دل همسرش را بدست بیاورد و به جایگاهی بالاتر راه پیدا کند.

در این دسته افسانه‌ها بسیار اتفاق می‌افتد که نقش منفی را کنیز شاهزاده بازی می‌کند. او که قرار است واسطه‌ی دوران نامزدی بین شاهزاده و دختر باشد رفتارهایی به اسم نامزد شاهزاده می‌کند که نتیجه در دلزدگی پسر پادشاه نسبت به نامزد خود می‌دهد ، مثلاً سیب را طوری گاز می‌زند که بیان جنسی نامناسبی دارد. یا کفشی که برای نامزد فرستاده شده را گل‌آلود و شکافته می‌کند. به همین دلیل وقتی دختر که با

در روایت دیگری پسر باید برای دختر گل هفت‌رنگ و هفت‌بو بیاورد ، در مرتبه‌ی بعد سیب طلا و سپس مرغ سخنگو. در این قصه به جای پیرمرد سیم‌رغ به کمک پسرک می‌آید.

در روایتی دیگر تنها یک پسر است که وقتی می‌گرید مروارید از چشمش می‌ریزد. حمای او را پیدا می‌کند و خاله‌اش که همسر پدر اوست پسر را وقتی که بزرگ شده می‌شناسد و او را به دنبال «شیرشیر» که در پوست شیر باشد و شیر آن را بیاورد ، می‌فرستد. در این قصه پیرزنی به جای پیرمرد به پسر کمک می‌کند. پیرزن پسر را جادو می‌کند نخست به صورت حلقه در می‌آورد ، در دستش می‌کند. سپس پسرانش که هفت تن دیو هستند راز این‌که چگونه می‌تواند چنین چیزی را بیابد ، برای او فاش می‌سازند.

کار دیگری که پسر باید انجام دهد آوردن مادیون چل‌کره است. این بار پیرزن پسر را به صورت النگو در می‌آورد. اما پسرهای پیرزن راز را برای قهرمان افسانه می‌گویند. راز از این قرار است که چون چشمه آبش کثیف است ، مادیون مدت‌هاست که آب نخورده است. حال اگر آدمیزادی چشمه را تمیز کند تا مادیون و چل‌کره‌اش از آب تمیز بنوشند و سیراب شوند پسر می‌تواند از روی آن بپرد و او را با خود ببرد.

دفعه‌ی سوم زن شاه دستور می‌دهد که پسر گهواره‌ی «خود برو و خود بیا» را بیاورد. این بار پیرزن جادوگر او را گوشواره می‌کند. پسرانش می‌گویند که باید دو دختر پری‌زادی را که در یک چشمه ، عریان شنا می‌کنند بیابد ، روی لباسشان بنشیند و آنها را به گل و گیسویشان قسم بدهد که راز را فاش نکنند. پسر همان کار را می‌کند و آنها به پسر می‌گویند که یک مرغ سفید روی درختی است. او باید سنگی به سوی مرغ بیندازد. از بخت بلند پسر اولین سنگ به هدف اصابت می‌کند و گهواره پایین می‌آید. پسر سوار می‌شود و به شهر خود باز می‌گردد.

دیگر از خانه‌ی پدری خود رانده می‌شوند. دو کودک را خاله‌ها به هنگام حمام کردن مادر به آب می‌اندازند و جرم را بر گردن مادر کودکان می‌گذارند. اما مادر در برابر این اتهام سکوت می‌کند، شاه او را به چاه می‌اندازد. زن و مردی کودکان را از آب می‌گیرد و مادر و پدر خوانده‌ی آنان می‌شوند تا سن سیزده سالگی.

سپس همانطور که رسم افسانه است، والدین می‌میرند، یا برای کودکان مرده محسوب می‌شوند. معمولاً در این سن کودکان به قصر پادشاه باز می‌گردند و زندگی تازه‌ای را آغاز می‌کنند. اما این قصه نشان می‌دهد با مرگ والدین کودکان، یکی از خاله‌ها این دو کودک را که دیگر سرپرستی ندارند دوباره می‌یابد و می‌کوشد بوسیله‌ی نابود کردن یکی، دیگری را هم از سر راه بردارد. از دختر که سخت محبوب برادر است می‌خواهد که برادر را به دنبال آب نقره و سپس درخت طلا و مرغ سخنگو بفرستد. پسر با کمک مردی روحانی خواست‌های خواهرش را در دو مورد اول و دوم برآورده می‌کند. به هنگام گرفتن مرغ سخنگو گول می‌خورد سنگ می‌شود. دختر که نامش گیسو مروارید است به دنبال برادر می‌رود و با مرد روحانی که در روایت دیگر نامش خضر است ملاقات می‌کند. با یافتن راه چاره آب نقره را روی برادر و دیگر سنگ‌ها می‌پاشد، طلسم باطل و همه بیدار می‌شوند. روزی که شاه به خانه‌ی آنها می‌آید مرغ سخنگو قصه‌ی خواهر و برادر را به شاه می‌گوید. در اینجاست که شاه متوجه حقیقت می‌شود و دستور می‌دهد مادر را از چاه بیرون بیاورند و خاله‌ها را به مجازات برسانند. در این افسانه اشاره به بلوغ دختر و پسر می‌شود و نماد بلوغ آب نقره، درخت طلا و مرغی سخن گوشت. در این افسانه نیز به نظر می‌رسد که دختر و پسر با هم به دنیا آمده‌اند و برای هم نامزد شده‌اند. در این افسانه پسر در رسیدن به مرحله‌ی بلوغ و برآورد خواست‌های خواهر که بوسیله‌ی پیرزن به او القاء می‌شود نقشی اساسی و تعیین کننده دارد (رک. گل به صنوبر چه کرد ۸۶-۹۸).

و پسر ناچار به فرار می‌شوند. پسر دختر را بالای درختی می‌نشانند تا برود برای او روزی فراهم کند. برادر از چشمه‌ای می‌خورد و آهو می‌شود. خواهر در بیابان به قلعه‌ای می‌رسد که دیوی عظیم‌الجثه صاحب آن است. دختر زن دیو می‌شود. پس از مدتی از او باردار می‌شود. اسم فرزندی که دنیا می‌آید را خسرو دیوزاد می‌گذارند.

آهو به کمک همین پسر موفق می‌شود از طلسم آزاد شود. در افسانه وقتی برادر به صورت اولیه‌ی خود بر می‌گردد، می‌آید خواهر خود را می‌یابد. خواهر عاشق دیو است و قصد کشتن برادر را می‌کند. دیو و زنش برادر را به چاه می‌اندازند. اما خسرو دیوزاد که خواهر زاده‌ی اوست، او را می‌یابد. پدر و مادرش را به انتقام رفتاری که با دائی داشتند می‌کشد و با اموالی که بدستشان می‌آید به شهر باز می‌گردند. در پایان پسر جانشین پدر می‌شود. این قصه اشکالش این است. در ابتدا دختر و پسر اصلاً خواهر و برادر نیستند اما در میانه‌ی قصه گویا قصه‌گو اصل ماجرا را فراموش می‌کند، دیگر این که خسرو دیوزاد به دائی هم‌خون خود همانطور که در میان عشایر و بسیاری اقوام ایرانی رسم است بیش از پدرش که نسبت به قبیله‌ی او غریبه و بیگانه است علاقه دارد و احترام می‌گذارد (رک. باغ‌های بلورین خیال ۶۱-۷۰).

۵. الف. ۱. ۷. ۱ افسانه‌ی مرغ سخنگو

افسانه‌ی مرغ سخنگو که در شمار افسانه‌های دسته‌ی هفتم است در مکانی آئینی آغاز می‌شود. به این ترتیب که سه خواهر در یک جنگل دور از چشم دیگران نشسته‌اند و همانطور که رسم این گروه جمع شدن‌ها بوده، هر یک از دختران می‌بایست از همسر آینده‌ی خود بگویند و این که آرزو دارند این مرد چه کسی باشد. پادشاهی اتفاقاً قصه‌ی هر سه را می‌شنود و هر سه را به همسری خود در می‌آورد. دختر کوچک برای پادشاه دو فرزند یک دختر و یک پسر می‌آورد. بچه‌ها به دسیسه‌ی زنان

چگونه صندوق را که در بالای درخت چنار است بدست آورد ، سوار خر سفیدی کند و خود به خانه بازگردد. در پایان به کمک کلجه از دست خاله و کنیز سیاه نجات می یابد و با دختری که در صندوق است ازدواج می کند (رک. باغ های بلورین خیال ۱۶-۲۳).

در قصه ی فوق به نظر می رسد که دختر و پسر بیش از آنکه خواهر و برادر باشند نامزد یکدیگرند ، که می بایست مدتی باهم بدون داشتن ارتباط جنسی زندگی کنند. در این قصه دختر کاری انجام نمی دهد فقط تقاضا می کند و این تقاضا به وسیله ی پیرزنی که دایه و تعلیم دهنده ی اوست به او القاء می شود. پسر هم باید خواست های دختر را که هر سه اشاره به بلوغ جنسی دارند ، برآورده کند. از این شمار است نماد اناری در باغ دیوان که باید با چوب کنده شود ، و دست با آن تماسی پیدا نکند. دیگری سیب خندان و سومی صندوقی که در شب عروسی دیوان می بایست دزدیده شود و محلش در مکانی دست نیافتنی یعنی بالای درخت چنار است. پسر برای رسیدن به این صندوق که در آن دختری زیبا محبوس است می بایست چهل دیو را خواب کند ، از آبی بگذرد و سپس بر خری سفید سوار شود ، که خر سفید در شب عروسی مرکب عروس برای رسیدن به خانه ی بخت بوده است. بعد از آنکه با چیدمان به خصوصی نمادها و بن مایه هایی که بیان رسیدن بلوغ شاهزاده است کنار هم قرار می گیرند ، در پایان پسر به دربار پادشاه باز می گردد ، با دختری که در صندوق است و تا قبل از آن او را ندیده است عروسی می کند. از آنجا که حرفی از خواهر نیست معلوم می شود جای خواهر را عروسی صندوق نشین می گیرد.

قصه ی خسرو دیوزاد که در همین مجموعه می گنجد درباره ی پادشاهی است که سیزده دختر دارد و فرزند چهاردهم نیز دختر می شود و قابله به ناچار او را با پسر همسایه که همزمان متولد شده عوض می کند. پادشاه عاشق دختر همسایه که در واقع دختر خود اوست می شود. دختر

و دختری می‌شود. این دو طفل به دسیسه‌ی خاله، از خانه‌ی خود رانده می‌شوند و در نزد پیرزن و پیرمردی بزرگ می‌شوند تا روزی که می‌باید به جستجوی پدر و مادر خود بروند. پسر روزها به شکار می‌رود و با خواهر زندگی می‌کند. پادشاه در شکار با پسر ملاقات می‌کند و مهر او را به دل می‌گیرد. پیرزنی به سفارش خاله دختر را و او می‌دارد تا برادر را به دنبال چیزی بفرستد که جستجویش هلاک پسر را در پی داشته باشد.

به همین دلیل پیرزن به دختر می‌گوید که اگر برادرش او را دوست دارد باید برایش انار شاخ شاخکن بیاورد. پیرمردی با پسر ملاقات می‌کند که حضرت خضر است. پیرمرد او را از رفتن منع می‌کند. اما پسر اصرار می‌ورزد که خواست خواهرش را محقق کند. پیرمرد روحانی وقتی اصرار پسر را می‌بیند به او سفارش می‌کند با چوبی دو شاخ انار را بچیند. این موتیف چیدن میوه با چوب دو شاخ در همه‌ی افسانه‌های گذر تکرار می‌شود. به احتمال قوی اشاره به این نکته دارد که در دوران احرام فرد مُحَرَّم نباید از دست خود استفاده کند.

دفعه‌ی بعد پیرزن به دختر سفارش می‌کند که از برادرش سیب خندان بخواهد. در مرتبه‌ی سوم کلجه‌ی بزن و برقص را سفارش می‌دهد. همانطور که پیرزن به دختر تعلیم می‌دهد تا پسر را دنبال چیزی که آوردنش محال است بفرستد، پیرمرد نیز پسر را راهنمایی می‌کند تا از طریق درست به خواستش نزدیک شود. در این مرتبه پیرمرد به او می‌گوید باید کفش آهنی بپوشد و عصای آهنی بردارد. پسر از هفت دریا می‌گذرد تا این‌که موفق می‌شود صندوق مورد نظر را در نزد دیوان بیابد. اگرچه دست یافتن به آن نیز مشکلات خود را دارد به این دلیل که چهل دیو از صندوق مراقبت می‌کنند، مضافاً به این‌که شب عروسی دیوان است. اما پسر که به‌نوعی توانایی و شعور راهنمایی خضر همراه اوست، در همه حال توفیق یافتن راه‌حل‌های درست و کارساز را پیدا می‌کند. در این مورد هم یکی از دیوها ناچار از اطاعت می‌کند و او پسر را راهنمایی می‌کند که

می‌رود. در قصه نمی‌آید که دختر و پسر با هم ازدواج کردند اما از چشم‌های حیرت زده مادرشوهر و شوهر، یا نماد پرتقال و تأکید قصه در ابتداء می‌توان دید که در پایان خواهر و برادر باهم پیوند می‌خورند (افسانه‌های یونانی ۷-۱۸). در نمونه‌های بعدی که از این افسانه موجود است مناسب با روح زمان و مکانی که قصه در آن نقل شده است، صورت علاقه جنسی بین خواهر و برادر حذف شده است.

در افسانه‌ی بلبل سرگشته، نیز علاقه‌ی فراوانی بین خواهر و برادر وجود دارد و به‌نظر می‌رسد که همان علاقه دلیل برانگیختن حسادت نامادری و جنگ او با پسر جوان شده باشد.

در افسانه‌ی «درخت بادام» که روایتی از بلبل سرگشته است، پرنده برای خواهرش یک جفت کفش می‌آورد که با آن هر کجا خواست برود. بعد شعله‌ای از آسمان بر سر نامادری می‌افتد که سبب سوختن او را فراهم می‌کند سپس از میان شعله همان پسر بیرون می‌آید.

علاوه بر اهمیتی که قوانین عشیره به برادر و اطاعت خواهر از قانون او می‌دهد، در تاریخ ایران بسیار اتفاق افتاده است که کودکانی از طبقه‌ی اشراف را به دایه‌ای می‌دادند تا در محیطی به دور از هیاهو در دل کوهستان یا مکانی امن بزرگ شوند. همچنین اتفاق می‌افتد که اگر این دو کودک توأمان بودند یا تولدی نزدیک به هم داشتند یکی را به یک دایه و دیگری را به دایه‌ای دیگر می‌دادند. در ویس و رامین مشابه این قصه را می‌خوانیم که خواهر و برادر را در دو شهر متفاوت بزرگ می‌کنند. به طوری که تا قبل از بلوغ هم را نمی‌بینند. وقتی به سن بلوغ می‌رسند مادرشان شهرو آنها را به عقد هم در می‌آورد.

همچنین اتفاق می‌افتاده که به دسیسه‌ی سایر زنان حرم کودکان را با هم عوض می‌کردند. در هر صورت بزرگ شدن کودک یا کودکانی نزد دایه معمول بوده است. در افسانه‌ی گلج‌هی بزن و برقص از مجموعه باغ‌های بلورین خیال، پادشاهی با کمک درویش و نذر و نیاز بسیار، صاحب پسر

افتاده است. از آن جمله مجازاتی بوده که برای دختران «خطاکار» در نظر می‌گرفتند. به طور مثال تا همین اواخر در کاشان اگر دختری کاری می‌کرد که در مظان اتهام جنسی قرار می‌گرفت اگر پدر یا برادران او را نمی‌کشتند به بیابانی بی آب و علف می‌بردند و در آن جا رها می‌کردند. همین‌طور در قرون وسطی در اروپا وقتی سرداری به جنگ می‌رفت و نمی‌دانست زمان برگشتش چه وقت خواهد بود همسرش را به‌خصوص که زنی زیبا و مورد توجه مردان بود به خانه‌ی کوچکی در جنگل می‌برد که از چشم اغیار پنهان باشد و زن در این ایام در کنار خواهری روحانی مانند یک راهبه زندگی می‌کرد. شاهد مثالش قصه‌ی السید است.

در دسته‌ی دیگر این از افسانه‌ها خواهر و برادر با وجود ناتنی بودن عشقی مفرط به هم دارند. در پایان قصه این دو به طرزی جادویی علی‌رغم وجود همسر و زناشویی باهم می‌گریزند. افسانه‌ی یونانی «پروین و ستاره بامدادی» که به نظر می‌رسد از قدیمی‌ترین نمونه‌ی این دسته از افسانه‌ها باشد موضوعش عشق و ازدواج خواهر و برادر ناتنی است به منعی در این باره اشاره ندارد. در این قصه نامادری می‌خواهد دختر را در بفروشد که دختر با برادرش فرار می‌کند. برادر تشنه می‌شود علی‌رغم سفارش خواهر از آبی می‌خورد که سبب گوساله شدن او می‌شود. نمادهای درخت و شاه همچنین بن‌مایه‌های رفتن به قصر و عروسی با پادشاه، در این افسانه نیز وجود دارد. مادرشوهر بدنهاد عروس را به استخری که روی آن با نی پوشیده شده، می‌اندازد. به دستور مادرشوهر گوساله را می‌کشند. وقتی دختر از استخر بیرون می‌آید گیسوان طلایش سیاه شده است و این مصادف با زمانی است که همه مشغول خوردن گوساله‌ی کباب شده هستند. دختر تنها کسی است که از خوردن پرهیز می‌کند. استخوان‌های گوساله را که برادر خود اوست جمع می‌کند و در خاک می‌گذارد. از خاک گوساله درخت پرتقالی می‌روید. دختر به سفارش صدایی که از درون میوه می‌آید پرتقال را می‌گیرد و به طرزی جادویی با شاخه‌ی درخت به آسمان

تا این باور القاء شود که زن بچه‌ی خود را خورده است. تا سه بار همین کار را با ملکه می‌کند. تا بالاخره شاه در شرایطی قرار می‌گیرد که به اصرار دیگران می‌بایست ملکه را به اتهام جادوگری بسوزاند. تنها در آخرین لحظات است که مهلت سکوت به آخر می‌رسد و برادرها در مقام یاری دختر ظاهر می‌شوند.

افسانه‌ی «هفت برار و یک دَدو» از مجموعه افسانه‌های لُری نیز متعلق به این دسته است. در این قصه برادران مناسب با شرایط منطقه‌ای افسانه با هم به یک آبادی متروک می‌روند. در این قصه کلاغ به دختر که مشغول تمیز کردن روده‌ی مرغ است خبر می‌دهد که هفت برادر دارد. با وجودی که مادر، دختر را از رفتن به دنبال برادران نهی می‌کند او به جستجوی آن‌ها می‌رود و برادران شکارچی خود را می‌یابد. در آغاز دختر خود را مخفی می‌سازد و پنهانی به آن‌ها خدمت می‌کند. بالاخره یکی از آن‌ها بیدار می‌ماند و دختر را می‌یابد. دو تن از برادران زن می‌گیرند و زنان که به رابطه‌ی خوب برادران با خواهرشان رشک می‌برند به خواهرشوهر تهمت رفتار غلط جنسی می‌زنند. مجازات چنین عملی بردن دختر به یک آبادی گمنام و دورافتاده است. در این قصه دختر پس از این‌که با مردی عروسی می‌کند و صاحب فرزند می‌شود به فرزندانش می‌آموزد تا قصه‌ی او را به آواز بخوانند. این زن هم در پایان قصه با برادرانش می‌رود. در این دسته از افسانه‌ها کودک نوزاد یا یک آلت موسیقی شهادت به درست‌کاری زن قصه می‌دهد، که از این نظر شبیه داستان مریم است.^{۴۴}

اگرچه مدارکی وجود ندارد تا نشان دهد آن‌چه در افسانه‌ها آمده به تمامی از واقعیت تاریخی هم برخوردار بوده، در بسیاری موارد می‌توان دید که بسیاری از حوادثی که در افسانه‌ها بدان اشاره شده در تاریخ اتفاق

^{۴۴} در داستان مریم در قرآن نیز مردم در صدد مجازات مریم بر می‌آیند اما کودک نوزاد در گهواره به سخن در می‌آید به پاکی مادرش شهادت می‌دهد (مریم: ۲۷-۲۹).

خانه می‌رسد در جستجوی ایشان بر می‌آید. در جنگل به درختی پر میوه می‌رسد، سپس با گرگی خاکستری روبرو می‌شود.

سپیده یکی از شیرینی‌هایش را به گرگ گرسنه می‌دهد. آن حیوان در عوض به دختر سوتی نقره‌ای می‌دهد. دختر در مسیرش به روباهی زخمی بر می‌خورد به او هم کمک می‌کند. بعد پرستویی سر راهش قرار می‌گیرد. او پند همه‌ی حیوانات را به کار می‌بندد. تا این‌که لک‌لکی او را به کوهی می‌برد و در آن‌جا کلبه‌ی برادرانش را می‌یابد. برادران به او می‌گویند در صورتی جادو باطل می‌شود که هفت سال سکوت کند و بقیه‌ی ماجرا مانند سایر افسانه‌های این دسته است (رک). *افسانه‌های مجارستانی* ۳۱-۴۰.

در قصه‌ی «شش قو» یک مادرنامادریه جادوگر پسرها را به قو بدل می‌کند که نشان شروع مراسم آئینی ورود به عالم بلوغ است و لزومی ندارد که پسران برادر و فرزندان یک پدر باشند. همه می‌توانند به هنگام انجام مراسم برادر شده باشند. همان‌طور که ایاد گفته و افسانه‌ها و مراسم آئینی پسران هم نشان می‌دهد مراسم ایشان دسته جمعی انجام می‌شده است.

رقم برادران همیشه ارقام جادویی شش، هفت و دوازده است، در حالی‌که عدد دختر همیشه یک است. در این دسته از افسانه‌ها مردان لباس حیوان می‌پوشند، که لباس مخصوص ایام تحریم یا احرام است. در این ایام در اغلب موارد مردان از زنان و زنان از مردان پرهیز داده می‌شوند، که شاهدش در هر دو قصه به وضوح دیده می‌شود. در افسانه‌ی شش قو دختری که قهرمان قصه است، در یک کلبه‌ی متروکه، تنها زندگی می‌کند. او هم روی درخت مسکن می‌گزیند و پادشاهی به هنگام شکار او را می‌یابد. وقتی دختر پس از ازدواج با پادشاه برای او کودکی به دنیا می‌آورد، مادر پادشاه، یا ندیمه‌ی ملکه، بر علیه زن توطئه می‌کند. به این معنا که کودک را می‌رباید و هنگام خواب دهان زن را با خون آلوده می‌کند

در افسانه‌ی «دوازده برادر» دختری پس از دوازده پسر به دنیا می‌آید. برادران به دلیل بی‌توجهی در مراقبت از خواهر کوچک بوسیله‌ی پدرشان از قصر اخراج می‌شوند.

دختر قصه وقتی به سن بلوغ می‌رسد در جستجوی برادرانش بر می‌آید. او در راه پیدا کردن برادران یک روز دوازده گل سوسن را که در باغ بوده، می‌چیند. پیرزنی به او می‌گوید که آن‌ها گل زندگی برادرانش بوده‌اند و پس از آن به کلاغ تبدیل شده‌اند. پیرزن به دختر می‌گوید که باید هفت سال ساکت باشد و نه کلمه‌ای بگوید و نه بخندد. حتی اگر یک ساعت هم به پایان مدت هفت سال باقی مانده باشد یک کلمه حرف او و یا یک لبخند او می‌تواند همه‌ی زحماتش را به باد دهد و برادرانش برای همان یک کلمه بپیرند. دختر قول می‌دهد که آن‌ها را از آن جادو رها سازد.

دختر در حین سکونت در بالای درختی پنبه می‌ریسد. یک روز پادشاه که با سگ شکاریش از آن حوالی می‌گذشته، دختری با ستاره‌ای زرین بر پیشانی می‌بیند و عاشق او می‌شود. از دختر می‌خواهد که همسرش بشود. اما دختر هیچ نمی‌گوید. فقط سرش را به علامت رضا تکان می‌دهد. مادر شاه سکوت دختر را بد بر می‌دارد و به دختر تهمت جادوگری می‌زند. تا آن‌جا که دختر محکوم به مرگ می‌شود بی آن‌که بتواند از خود دفاع کند. وقتی می‌خواهند زن را بسوزانند در آخرین لحظه، هفت سال سکوت تمام می‌شود، دوازده کلاغ از راه می‌رسند و تبدیل به دوازده شاهزاده می‌شوند.

در قصه‌ی «هفت کلاغ» از مجموعه افسانه‌های مجارستانی مادری که سخت شیفته‌ی دخترش «سپیده» است برای مدتی دخترش را به دست برادرانش می‌سپارد و آن‌ها از خواهرشان خوب نگهداری نمی‌کنند به طوری که بچه بر اثر گرسنگی زرد و رنگ‌پریده می‌شود. مادر پسرانش را نفرین می‌کند که به کلاغ تبدیل بشوند. سپیده وقتی به سن بیرون رفتن از

یک کلبه‌ی کوچک در یک جنگل بسر می‌برد. بعد با اشتباهی که دختر مرتکب می‌شود- با بی توجهی به گلی دست می‌زند- آن‌ها دوباره جادو می‌شوند. بعد از آن دختر می‌بایست متقبل یک ریاضت هفت ساله بشود و عمل جادویی بافتن لباس را در سکوت محض انجام بدهد تا بتواند برادرانش را آزاد کند. در این مدت پادشاهی او را که در بالای درخت بسر می‌برد- به هنگام شکار بوسیله‌ی سگش می‌یابد- و به همسری خود در می‌آورد. زن با این‌که به همسری پادشاه درآمده و جایگاه والایی یافته اما همچنان به سکوتش برای نجات جان برادرانش ادامه می‌دهد و لب از لب نمی‌گشاید، در سکوت لباس می‌دوزد یا می‌بافد تا بچه‌دار می‌شود. از جانب خویشاوند شوهرش این سکوت زن تعبیر به جادوگری می‌شود و قرار می‌شود که زن به آن اتهام علیرغم میل پادشاه به آتش افکنده شود. وقتی قرار بر سوزاندن دختر به اتهام جادوگری می‌شود او بی آنکه لب بگشاید همچنان با دوختن آخرین لباس به کارها سازی برادران خود و باطل کردن جادوی آنها می‌پردازد و تا تمام شدن لباس‌ها مهر سکوت را به هیچ قیمتی نمی‌شکند. در پایان قصه وقتی زن در گذر از آزمون وفاداری موفق می‌شود، برادران می‌رسند و او را نجات می‌دهند. به نظر می‌رسد که در این بخش از افسانه‌ها دختر با پشت سر گذاردن امتحانات سکوت و نجابت اخلاقی و در عین حال بافتن که کاری جادوگرانه به حساب می‌آمده، به کسوت زنان روحانی یا جادوگر وارد می‌شود و از قید داشتن زندگی خانوادگی شخصی آزاد می‌شود. به همین دلیل هم در قصه نشان داده می‌شود که با برادران خود می‌رود. علاوه بر آن نماد پرنده، و بن‌مایه‌های سکوت کردن، بافتن، آتش زدن دختر به‌عنوان جادوگر این گمان را تقویت می‌کند که افسانه‌ی مورد نظر به هنگام پشت سر گذاردن دوران آئینی جادوگری برای دختران نقل می‌شده است در عین حال که با ارزش‌های مسیحی زمان قرون وسطی نیز آمیخته شده است.

فرزندان ترجیح داده‌اند، هرگز از این رجحانی که داده شده استفاده‌ی غلط نمی‌کنند. به این ترتیب که با تلاش بسیار این بی‌هویت شدن برادران را با به خطر انداختن جان خود به ایشان بر می‌گرداند و در این راه از هر حق شخصی خود با فداکاری می‌گذرند.

بخش دیگر از افسانه‌ها نشان می‌دهند که خواهر محبوب برادران است اما همسران ایشان به خواهر تهمت می‌زنند و سبب ننگینی برادران را فراهم می‌کنند. از این رو برادران تصمیم به کشتن خواهر خود که قهرمان اصلی قصه است می‌گیرند. در نهایت محبتی که به خواهر دارند مانع کشتن او می‌شود از این رو تنها به طرد و تبعید او رضایت می‌دهند. دختر علی‌رغم این مطرود واقع شدن همواره در صدد بر می‌آید تا نه تنها بیگناهی خود را به اثبات رساند که ارزش پیوستن دوباره به قبیله‌ی خود نیز کسب کند. به این ترتیب که ایام طرد در غربت با مردی ازدواج می‌کند، از او صاحب دو پسر می‌شود. پس از حوادث بسیار عاقبت برادرها می‌فهمند که خواهرشان بیگناه بوده او را نزد خود می‌برند و پسران خواهر را با خود متحد می‌کنند.

در بخش دیگر موضوع رابطه‌ی میان خواهر و برادر است که در پاره‌ای موارد پدر می‌خواهد دختر را تصاحب کند اما برادر به یاری خواهر بر می‌خیزد، او را فراری می‌دهد، در حالی که خواهر به جای قدرشناسی با دیوی بر علیه برادر متحد می‌شود. حاصل ازدواج یک پسر است، که بر علیه پدر و مادر خود با دائی متحد می‌شود و مادر و پدرش را از میان بر می‌دارد. در دسته‌ای دیگر خواهر و برادر همزاد هستند و نوعی رابطه‌ی عاشقانه میان خواهر و برادر وجود دارد که در نهایت به یکی شدن و اتحاد ایشان می‌انجامد.

در افسانه‌های بخش اول دختر افسانه که ناخواسته سبب آواره شدن برادرانش شده است، زمانی که به سن بلوغ نزدیک می‌شود در جستجوی ایشان بر می‌آید. وقتی برادران خود را می‌یابد مدتی با ایشان در

مَرده می‌ره سفر. سوغاتی‌های خوبو برای زنش می‌خره ، می‌مونه سنگ صبور. اینور اونور نشونی می‌دن. بالاخره یک جایی سنگو پیدا می‌کنه. دوکوندهاره می‌گه این سنگو واسه چی می‌خوای ؟ جریانو می‌گه. دوکوندهاره می‌گه این زن یک رازی داره. سنگو که بهش می‌دی باهاس پشت در گوش واستی ، چون اگه سنگ بترکه دل اون زنم می‌ترکه. هیچی سنگو می‌ده به دختره. دختره می‌ره یک گوشه‌ای سنگو می‌ذاره جلوش و هی می‌گه که دختر کی بوده ، چطور برایش تقدیر نویس رقم زده ، از ننه باباش می‌گه و سوزن‌ها و دختر کولی و این سنگ هی می‌جوشید و کف می‌کرد. دختره هم هی می‌گفت: حالا ای سنگ بگو تو صبورتی یا من ؟ تا آخرش دیگه ماجرای دختر کولی و کنیزی خودشو گفت و گفت: ای سنگ حالا یا تو بترک یا من. تا اینو گفت مرده پرید تو و دختره رو بغل کرد و نداشت دلش بترکه. اما سنگه ترکید و هزار تیکه شد. این دو تا هم به هم رسیدند و تا آخر عمر به خوبی و خوشی با هم زندگی کردند.

۵. الف. ۱. وفاداری به خانواده و قبیله

در دسته‌ی هفتم از افسانه‌ها قصه‌هایی می‌گنجد که در آنها قهرمان اصلی می‌بایست در انتخاب شوهر به شئون خانوادگی خود و قوانین قبیله بیش از هر چیزی احترام بگذارد و توان گذشت از حق شخصی خود را در همه حال داشته باشد. مهم‌تر از آن هرگز در صدد شکستن قانون قبیله بر نیاید. افسانه‌هایی که زندگی دختر را در روابط عشیره‌ای تعریف می‌کند به صورت‌های متفاوت به رفتار و حضور خواهر در قبیله نسبت به برادر یا برادران می‌پردازند. اما در همه حال قانون اول و مقدس قانون مرد است. در یک بخش از این دسته افسانه‌ها دختر آخرین فرزند است که از پس برادران بسیار آمده است. این تک دختران که در میان پنج ، شش ، هفت یا دوازده برادر به دنیا آمده‌اند با این‌که پدر یا مادر آنها را به بقیه‌ی

بکشن وُ برن. چیکار می‌تونستن بکن؟ پدر و مادر اینور دیوار دختره اونور دیوار. دختره هم دید چاره‌ای نیست اومد تو. این ور بگرد اون ور بگرد. بالاخره یک غذایی پیدا کرد به همه جا سر زد تا دید یک اتاقی درش بسته. حالا نگو این اتاق چهلمه. درو هل داد یک ناله‌ای کرد و رفت تو دید یک جوون اونجا خوابیده مثل قرص ماه، اما سراندر پاش سوزنه. یک سوزنو کشید جوون یک تکونی خورد. دیگه این شد کار دختر، هر روز یک سوزنی می‌کشید، کارهای خونه رو می‌کرد، برا خودش می‌پلیکد. تا روز آخر. حالا فقط یک سوزن به کف پای جوونه مونده.

خلاصه حمومو گرم کرد اومد بره حموم دید یک صدایی از پشت دیوار می‌آد حالا اینم این مدت هیچ صدایی نشنیده بود. رفت سر پشت بوم دید یک دختر کولیه. التماس وُ ناله می‌کنه که گرسنمه تشنمه. ای خانم گم شدم. کس و کارم رفتن من اینجا تک و تنها موندم. تصدقت بشم، منو راه بده بیام خدمتتو بکنم. حالا این باغ هم که دروازه نداشت اما از اونجایی که کارها باید یک طور دیگه بشه، تا دختره گفت: خوبه دختر کولیه بیاد تو یک دفعه دروازه روی دیوار پیدا شد و دختره اومد تو. گفت: خوب شد حالا هم کارامو می‌کنه هم همدمم می‌شه. به دختر کولی از سیر تا پیاز زندگیشو گفت. بهش سپرد مواظب جوونه باشه تا اون بره حموم وُ بیاد.

خانمی که شما باشین تا دختره رفت حموم دختر کولیه هم سوزن آخرو کشید جوون یک عطسه کرد، بلند شد نشست. پرسید تو کی هستی اینجا چیکار می‌کنی؟ دختر کولی هم دروغکی هر چی از دختره شنیده بود تحویل جوونه داد که بله پدر و مادرم کی بودند. چطور وارد قصر شدم و چه مرارتی کشیدم تا این سوزن‌ها رو یکی یکی در آوردم. هیچی دیگه مرده با همین عروسی کرد. دختر کولیه شد خانم خونه و اون یکی شد کنیزش. هیچی جوونه خواست بره مسافرت برای تجارت از زنش پرسید چی می‌خواد از این دختره بدبخت هم پرسید. اینم گفت: یک سنگ صبور.

۵. الف. ۱. ۶. ۱. سنگ صبور

روایت تهران

راوی: شادروان خانم معصومه دادمرزی

متولد: تفرش

سن: هفتاد ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تابستان ۱۳۸۳

یک زن و مردی بودند با هزار دعا و ثنا صاحب یک دختر شده بودند دیگه خیلی بذار و وردارش می کردند. این که می گن لای پمبه بزرگ می کردن همون بود. یک روز زنه گفت: مرد برو پیش قلمزن ببین برای این دختر ما چی می نویسه. ببینم قسمت دخترمون به کیه. مرده هم می ره می بینه سر آب یکی نشسته یک چیزایی رو کاغذ می نویسه می اندازه توو آب. می گه خوبه برم بپرسم سرنوشت دختر من چی می شه. اونم یک چیزی می نویسه می اندازه توو آب. می گه چی نوشتی؟ می گه دختر تو که الان این قدر تو ناز و نعمته و عزیز دُردونه اس، از تو دور می شه و چه مشکلاتی می بینه.

مرده خیلی غصه دار می شه به زنش می گه بیا دست دخترمونو بگیریم از اینجا بریم شاید این تقدیری که نوشته باطل شه. این ها می رن و می رن می رسن به یک باغی که انگار صاحبش مرده بوده. دیوارها تا کلکشون فلک رفته بود و صدای بنی بشری از تووش نمی اومد. اینا خوفشون می گیره. حالا دختره هم خلافه دست به آب داشته نمی دونستن چیکار کنن. هر کدوم یک وری رو نیگا کردن بین دری چیزی پیدا می شه؟ حالا هر چی باباهه گشت هیچی نبود، ننه هه گشت هیچی پیدا نکرد. تا دختره کندوکو کرد یک دفعه یک دروازه وا شد تا دختره ازش رد شد دروازه بسته شد و غیب شد، انگار نه انگار اونجا بوده. حالا این بدبخت پدر و مادر هر چی هوار کشیدند فایده نداشت. مجبور شدن راهشونو

پیرزن برزنگی جادو شده و نامزد دختر او شده است به همین دلیل از آنها فرار کرده و به جایی دور از ایشان رفته است. از دختر می‌خواهد که در این باره با کسی حرفی نزند و اگر چیزی بگوید همان دم مار ناپدید می‌شود و باید برای یافتن او هفت کفش آهنی بپوشد و هفت کشور را بگردد و با خطرهای بسیار را مواجه شود. دختر قبول می‌کند. روزی که به دیدن خواهر و مادرش می‌رود آنها او را با سخنانشان می‌گزند و او در نهایت مجبور می‌شود که به ایشان بگوید که همسرش نه تنها مار نیست که پسر شاه پریان است. پس از آن پسر ناپدید می‌شود. از این مرحله دوران دوزخی دختر آغاز می‌شود که باید از خون‌های متعدد بگذرد و آزمون عشق را با صداقت پس بدهد. دختر اگر بخواهد تنها با صداقت و توانایی محدود خود پیش برود کاری از دستش بر نمی‌آید به همین دلیل پسر شاه پریان که دختر را به سهم خود دوست دارد و صداقتش را باور می‌کند به یاری او می‌آید. از آن جمله به او کمک می‌کند پارچه‌ای را که شستنش در آب محال است بشوید و سفید کند. که در واقع نماد پاک شدن گذشته‌ای است که میان ایشان بوده و حاصل تیره‌ای داشته است. دیگر این که به او کمک می‌کند چگونه قیچی که خود می‌برد و خود می‌دوزد را از خواهر جادوگر برزنگی بگیرد.

سوم حیاطی را که به هیچ گونه تمیز نمی‌شود چنان تمیز کند که روغن بریزند و عسل جمع کنند. وقتی که پیرزن جادوگر در شب زفاف دخترش با پسر شاه پریان هر انگشت دختر را تبدیل به یک شمع سوزان می‌کند تا مثل شمعدان بر بالای بستر زناشویی پسر شاه پریان و دختر زن جادوگر بسوزد، خود پسر به یاری دختر می‌آید. پس از کشتن دختر زن جادوگر با قهرمان قصه می‌گریزد. زن جادوگر به دنبالشان برای انتقام می‌آید. اما پسر شاه پریان به سهم خود بر او پیروز می‌شود و با دختر به خانه‌ی اول خود باز می‌گردند. یکی دیگر از قصه‌هایی که در این دسته از افسانه‌ها می‌گنجد قصه‌ی سنگ صبور است.

در افسانه‌هایی که موضوعش اثبات رقم تقدیر در وصلت با همسر است اتفاق می‌افتد که قهرمان قصه شاهزاده خانمی یا دختری نازپرورد باشد که باید به همسری مردی که فقیر یا بسیار پیر است، در آید. در هیچ یک از این قصه‌ها که موضوع سرنوشت یا تقدیر زناشویی در آنها آمده، سرنوشت‌نویس، تقدیر دختری فقیر را به مردی شاهزاده نمی‌نویسد. گویا قصه‌ها خلق شده‌اند تا به دختری که دچار سرنوشتی دردناک شده، یا اگر در آینده به آن دچار شد، تسلی دهند که تقدیر خود را با همه‌ی تلخی آن بپذیرد.

در قصه‌های گذر اگر دختر پس از ازدواج سرنوشتش را با روی باز بپذیرد طلسم شکسته می‌شود و آن مرد زشت حیوان صفت طلسم شده به جوانی زیبا و رعنا تبدیل می‌شود. به طوری که زنان دیگر حسرت او را خواهند خورد. اگرچه روشن نیست که جادوی ازدواج است یا باور تقدیر که زن را در جایی قرار می‌دهد تا دیو یا مار را شاهزاده‌ای رعنا ببیند، اما می‌توان دید که افسانه‌ها بخشی از تاریخ و باورهای مذهبی و اجتماعی را در مورد معنای بخت زن منعکس می‌کنند و نشان می‌دهند که از دید چنین جامعه‌ای مرد سرنوشت و بخت زن محسوب می‌شود و زن چاره‌ای ندارد مگر آنکه هر چه برای او رقم می‌خورد را با روی خوش بپذیرد و خود را در اختیار اراده‌ای که بر او غالب شده، یا در آینده خواهد شد قرار دهد. شفی گل زرد قصه‌ی خارکنی است که سه دختر دارد روزی در بیابان با مار ترسناکی روبرو می‌شود. مار به زبان آدم با پیرمرد سخن می‌گوید و از او می‌خواهد یکی از دخترانش را به همسری او در آورد. پیرمرد ماجرا را با دخترانش در میان می‌گذارد از میان کوچک‌ترین دختر این وصلت را می‌پذیرد.

روزی که دختر به خانه‌ی مار می‌رود از او درباره‌ی گذشته و محل زندگی و کارش پرس و جو می‌کند اما مار طفره می‌رود. با اصرار زیاد دختر به او اطمینان می‌کند و می‌گوید که پسر شاه پریان است که به وسیله‌ی

خودش نیز به او عشق می‌ورزد، به او می‌آموزد چگونه جادوی مادر و خاله‌اش را که هر دو دیو هستند باطل کند.^{۴۳}

یکی از کارهایی که دختر رضایت به انجامش می‌دهد خدمت به مادرشوه‌ر است و دیگری شرکت در مراسم شکنجه بار زفافِ شوهرش با زنی که دخترخاله‌ی اوست. در این مراسم دختر به خواست مادرشوهرش، می‌بایست در حالی که شمع آجین شده، شاهد جفت شدن همسرش با زنی دیگر باشد. سپس مرد، که هنوز نخستین همسر خود را دوست دارد، دخترخاله‌اش را که قرار است به اصرار مادرش همسر او بشود سر می‌برد و با زن اولش می‌گریزد. این افسانه در واقع می‌کوشد نشان دهد که دختر از بخت خوبی برخوردار بوده، اما با ساده‌اندیشی حتی «زیاده خواهی» و احترام نگذاشتن به آنچه قسمت برای او تعیین کرده است سبب تباهی بخت خود را فراهم کرده است. قهرمان این قصه دو مرحله‌ی برزخی دارد، یکی در ایامی که شوهرش در جلد اسب است دیگر وقتی که در جستجوی او بر می‌آید.

در این نوع قصه‌ها به وضوح نشان داده می‌شود که زن ولو دختر پادشاه، می‌بایست به بخت خود رضایت دهد. گاه بخت با او یار می‌شود و همسرش پسر پادشاهی از آب در می‌آید، گاه نیز حیوانی است مانند، مار، قورباغه یا اسب. گاهی هم دیوی یا پسری «حرامزاده» است که به‌عنوان خدمتکار یا غلام در قصر است. هر چیز یا هر کس که همسر دختر باشد او حق مخالفت ندارد و باید به آن رضایت دهد. زیرا ستیزه‌جویی به شکستی بزرگ‌تر می‌انجامد.

^{۴۳} این قصه در میان همه اقوام و ملل یافت می‌شود. بعلاوه در بسیاری از قصه‌ها مرد جلد زن را که کبوتر یا دختر شاه پریان است می‌سوزاند و در پاره‌ای دیگر زن.

بوسیله‌ی وزیرش پیام دخترانش را مبنی بر آرزوی ایشان به همسر داشتن دریافت می‌کند، دستور می‌دهد سه باز شکاری به هوا بپردازند تا آنها تعیین کننده‌ی بخت دختران پادشاه باشند. قرار است هر باز به نام یک دختر به هوا پرتاب شود، باز بر سر هر کس که فرود آمد او تقدیر آن دختر خواهد بود و باید با او ازدواج کند. اما باز یا پرنده‌ای که برای کوچک‌ترین دختر به هوا می‌اندازند بر سر اسبی می‌نشیند دختر کوچک که تربیت شده و قانع است بخت خود را علی‌رغم میل پدرش می‌پذیرد. اسب به دختر می‌گوید «بخت تو از همه خواهرهایت خوب‌تر است» (افسانه‌ها و مثل‌های کردی ۲۵۵) و دختر وقتی به این ماجرا پی می‌برد که می‌بیند مرد جوان شب‌ها از جلد اسب بیرون می‌آید و به جوانی زیبا بدل می‌شود. شاهزاده خانم که مورد تحقیر افراد خانواده‌اش قرار گرفته، می‌خواهد راز همسرش را فاش کند تا آنها از رفتار خویش دست بردارند. اما آزمون او این است که به خودش ثابت کند شوهرش را برای خودش می‌خواهد نه برای آنکه اهمیتش را به رخ دیگران بکشد. از این رو ناچار است لب از سخن فرو بندد.

تا این که ملکه ماجرا را می‌فهمد. او دخترش را وادار می‌کند پوست اسب را بسوزاند تا همه متوجه‌ی برانزنگی دامادش بشوند و کمتر دختر را برای بخت بدش سرزنش کنند. اما به دنبال سوزاندن جلد، مرد ناپدید می‌شود. پس از آن دختر می‌بایست کفش آهنین بپوشد و در جستجوی شوهر برود. در پایان دختر که بر اثر بی‌خردی و تأثیر پذیری از حرف‌های دیگران سبب بدبختی خود را فراهم کرده با نشان دادن صبوری و تحمل ریاضت و وفاداری و برخورداری از حمایت شوهرش، دوباره خوشبخت می‌شود. در این قصه مرد که از وفاداری و عشق زنش باخبر است و

ناهموار می پذیرفته است. به همین دلیل در فرهنگ ایرانیان می توان دید که از دیرباز بخت برای زن معادل کلمه‌ی «شوهر» بوده است و هنوز دختر نوجوانی را که نزدیک سن ازدواج است «دم بخت»، وقتی ازدواج کرد به «خانه‌ی بخت» رفته، اگر شوهری مهربان و نجیب داشته «خوشبخت» می گویند. اگر شوهر خواهان و مطیع زن باشد دختر را «سفیدبخت» و نهایتاً «زرین بخت» می دانند. اگر زنی بی خواستگار یا بی شوهر باشد او را بخت بسته، اگر شوهرش نالایق و نامهربان باشد و زن را بزند و یا روی او زن بگیرد زن را بدبخت، سیاه بخت، تیره بخت، شوربخت و نگون بخت می خوانند. اگر زن ناچار از ازدواج مجدد باشد «دوبخته» محسوب می شود. در همین رابطه دختری که «دم بخت» بوده و همسری نیافته «ترشیده» و «بخت بسته» به حساب می آید. زنی که از چنین تربیتی برخوردار بوده، در طی مصاحبه‌ای تعریف می کرد که وقتی با بیوه شوهر خاله‌اش که قریب پنجاه سال از او بزرگ‌تر بوده علی‌رغم میلش نامزد می کند، در خواب می بیند که نامه‌ای برایش آمده است. با وجودی که سواد نداشته تا نامه را بخواند در خواب برای او چنان نقش می بندد که می تواند نامه را بخواند. وقتی خواب را برای مادر بزرگش تعریف می کند. او چنین تعبیر می کند که شوهرخاله‌ی بیوه بخت دختر نوجوان است و کسی نمی تواند آن تقدیر را بر هم بزند. از این رو دختر جوان دست از مخالفت می کشد و با صبوری و مهربانی قسمت خود را می پذیرد.^{۴۲}

می توان دید بخت باوری به دختران تعلیم داده می شده است و این شیوه تربیت نهادینه شده، طی قرن‌ها، به کمک روایات و احادیث و قصه‌ها مخصوصاً افسانه‌های گذر به دختران انتقال می یافته است. قصه‌ی «سبزعلی» یکی از این موارد است. در این افسانه پادشاه پس از آنکه

^{۴۲} در کتاب معنای بخت در فرهنگ شفاهی و کتبی ایرانیان که به قلم این پژوهشگر منتشر شده، مفصل به این مباحث و نگاه سنتی زنان به بخت پرداخته شده است.

به مادرش گفت یک توشه‌ی راهی برایش درست کنه. مادری وقتی داشت نون درست می‌کرد نمدی هم اومد که کمکش کنه چونه بگیره. زن شاه هم زد تو سرش برو نکبت با او دستای کثیف کی می‌ذاره تو دستتو به نون بزنی. پسر شاه دید دلش سوخت گفت: مادر حالا یک دونه عیبی نداره. اما به خودش گفت: به نون نمدی لب نمی‌زنم. نمدی هم از فرصت استفاده کرد یواشکی انگشتره رو گذاشت لای نون. پسر شاهم یک نشون گذاشت روش که اونو نخوره. خلاصه رفتند شیکار و نون و بساط تموم شد، فقط همون نون نمدی موند. پسر شاه گرسنه شد گفت: حالا یک گازی می‌زنم ته دلمو بگیره. انگشتره رفت تو دهنش. در آورد دید بله انگشتر خودشه. تازه شستش خبردار شد موضوع از چه قراره به همه گفت: برگردیم که کار ما اینجا تموم شد. شیپور زدند که برگردین. تا رسید مادرشو خبر کرد، از اون اصرار که این همون دختره است از مادری انکار، الا و بلاه این نکبت کجا اون حور و پری کجا. خلاصه پسره برای این که حرفشو ثابت کنه دستور داد نمدی از جلدش بیرون بیاد. هیچی دیگه وقتی مادرشوهره دید قضیه از چه قراره رضایت داد. بعد هم خودش برایش لباس‌های خوب تهیه کرد و با هم عروسی کردند.

۵. الف. ۱. ۶ افسانه‌ی بخت و سوزاندن جلد همسر

در دسته‌ی ششم، افسانه‌هایی می‌گنجند که رضایت دادن به قسمت و احترام به موجودیت شوهر مهم‌ترین اصل به‌شمار می‌آید. البته این موضوع رضایت دادن به قسمت را در جامعه‌ی زنانه‌ی ایرانی به‌وضوح تا امروز می‌توان دید. در واقع القای این نوع باور چنان از کودکی در تربیت دختران گنجانیده می‌شده که برای بسیاری دختران مسلم بوده که شوهر، بخت نهایی یک زن است و شکایت از بخت به غیر از رنج و بدبختی هیچ ارمغانی نخواهد داشت. از این رو یک دختر خوب و تربیت شده، می‌بایست بی شکایت و با روی گشاده قسمت خود را هرچند تلخ و

خریده بود و پوشید، طلا جواهراتش هم به خودش آویزون کرد و رفت مهمونی. اونقدر هم که سر و وضعش خوب بود که آگه می‌گفت: دختر وزیره آدم باورش می‌شد. هیچی تو مهمونی مثل یک ستاره‌ای می‌درخشید. زن شاه گفت: خوبه اینو بگیرم برا پسر. اما نمدی قبل از تموم شدن مهمونی برگشت به مطبخ و لباساشو عوض کرد و شد همون نمدی کر و کثیف و ریخته پاشیده.

از اونور زن پادشاه که به عمرش دختر به این زیبایی ندیده بود اومد به پسرش گفت: چه نشستی که برات یک دختر عالی پیدا کردم و شروع کرد به تعریف و توصیف. پسر شاهم ندیده عاشق این دختره شد. گفت: مادر نشونی دختره رو نگرفتی مادره گفت: نشونی لازم نیست از فامیل های صاحبخونه بود. حالا حتماً دفعه‌ی دیگه که مهمونی دارن می‌آد. یک کاری می‌کنم که ببینیش. نمدیه همه‌ی اینا رو یواشکی شُفت.

دفعه‌ی دیگه که زن شاه می‌خواست بره مهمونی دوباره اومد جلوشو گرفت که خانم بذار منم همراهِ بیام. زن شاهم گفت: پاشو برو نکبت. نمدیه گفت: باشه نکبتو نشونت می‌دم. اما پیش زن شاه هیچی نگفت. رفت یک لباس پوشید از قبلی قشنگتر. هرچی جواهرات هم داشت به خودش آویزون کرد و رفت همون مهمونی. پسر شاه چشمش به نمدی افتاد گفت: این حور و پری کیه. یک دل نه صد دل عاشقش شد. حالا دخترا می‌رقصیدن نمدی هم از همه خوشگل‌تر می‌رقصید، پسر شاه رفت بهش شاباش بده از هولش انگشترشو گذاشت دست نمدی. نمدی هم انگشتر گرفت. قبل از اینها دوباره رفت خونه و لباس نمدیشو پوشید شد همونی که بود.

حالا مادر و پسر همه جا رو گشتند. دختره آب شده بود رفته بود تو زمین فرو. پسر پادشاه عاشق و دلخسته دیگه آروم و قرار نداشت. مدت‌ها گذشت و یک روز شال و کلاه کرد که بره دور دنیا تا دختره رو پیدا کنه یا از فکر دختره راحت بشه.

مادرو دستش کرد یک هو قالب انگشتش شد. به باباش نشون داد که مثلاً کمکش کنه در بیاره. باباهه یاد حرف زنش افتاد و گفت: مادر خدایامرزت وصیت کرده که من تو رو بگیرم. دختر دید هیچ راه چاره‌ای نداره گفت: باشه اما تو باید برام یک چیزایی تهیه کنی. مثلاً چند دست لباس بخری، طلا و جواهر بیاری، مرد گفت: همه رو قبول دارم. خلاصه عروسی گرفتند چه عروسی. دختر هم به هوای این که کار داره از حجله خونه فرار کرد و هر چی هم از باباهه گرفته بود توی یک بغچه بست و علی از تو مدد زد به چاک. رفت و رسید به یک نهدمالی. داد برایش یک دست لباس نمودی سرتاپایی درست کرد که فقط دو تا چشمش معلوم بود و اصلاً نمی شد تشخیص داد چه جور جونوریه.

رفت برای خودش یک درخت‌زاری رو پیدا کرد. از میوه‌ی درخت‌ها می‌کند، می‌خورد و شب‌ها هم بالای یک درختی می‌خوابید. زیر این درخت هم یک چشمه‌ی آب بود که همونجا آب می‌خورد و گاهی هم تنشو می‌شست.

یک روزی پسر پادشاه اون دورو برا و همراهش از شیکار بر می‌گشتند به این چشمه رسیدند. حالا نگو دختره بالای همون درخته و عکسش توی آب افتاده. گفتند این چه حیوونه. آوردنش پائین و بردنش به قصر شاه و اسمش هم گذاشتند نمودی.

نمودی شد یکی از اون خدمتکارها که تو آشپزخونه ور دست آشپز کار می‌کرد و فرمون اینو اونو می‌برد و خلاصه همه جا بود و از همه چی خبر داشت. یک روز زن شاه یعنی همون مادرِ پسره، که شازده بود، می‌خواست بره به یک مهمونی خیلی مهم مثلاً مهمونی وزیر. خودشو درست کرده بود و آلا گیلا کرده بود که بیا هو و ببین. نمودی هم کارهای مطبخی رو گذاشت و دوید اومد که خانوم منم پیام؟ زن شاه خنده‌اش گرفت گفت: مگه آدم قحطه که تو رو با خود ببرم. خودش تنها رفت. نمودی هم رفت توی پستوی خودشو و لباس قشنگایی که باباش برایش

خواهرانش را به بیابان برده و رها کرده با قصه‌ی گرازک یا گوسفندی در آمیخته است.

اما آنچه این دسته از افسانه‌های گذر دختران را از دسته‌های دیگر متمایز می‌کند زرنگی دختر در گذاشتن خانه‌ی پدری و یافتن همسر مناسب برای خود است. افسانه به او می‌گوید که چه پدر و چه مرد پیر یا دیو کسی نیست که مناسب یک دختر نوجوان باشد و او باید سرنوشت خود را به صورتی دیگر بسازد. به همین دلیل وقتی در جایگاه یک خدمتکار در خانه‌ی همسر آینده قرار می‌گیرد هیچ عجله‌ای برای به نمایش گذاشتن خود ندارد و همیشه مترصد بهترین فرصت است. در این راه می‌داند چگونه در کنار مادرشوهر آینده باشد و از او به‌عنوان یک پل ارتباطی مناسب استفاده کند.

۵. الف. ۱. ۵. ۱. نمدی

روایت تهران

راوی: شادروان خانم معصومه دادمرزی

متولد: تفرش

سن: هفتاد ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تابستان ۱۳۸۳

یکی بود یکی نبود غیر از خدا هیچ کس نبود. یک زن و شوهری بودند این‌ها از دار دنیا بود و نبودشون یک دختر بود. یک روز مادر این دختره مریض شد و شوهرشو صدا کرد گفت: مرد من رفتنی هستم اما تو با زنی عروس کن که این انگشتر من به دستش بخوره. هیچی زن مُرد و مرد زنی نگرفت. گذشت و این دختر بزرگ شد، دختر بزرگ شد شد یک دختر خوشگل با موی گلابتون. یک روز داشت بازی می‌کرد بازی بازی انگشتر

قصه‌هایی از این دست نشان می‌دهند که دختر خردسال است و نخستین خون قاعدگی را در خانه‌ی همسر آینده دریافت کرده است. دیو صبر می‌کند تا او آماده‌ی قبول تکالیف زناشویی بشود و دختر با مهربانی و صبوری وظایفش را نسبت به خانواده‌ی خود و همسرش انجام می‌دهد. در این قصه‌ها خانه‌داری و کدبانویی و یا رعایت حال مادرشوهر اصلاً مطرح نیست، اما دختر وقتی به مرحله‌ی بانویی می‌رسد که همسرش را با عشق و اراده انتخاب کند. قصه‌ی دیو و دلبر یک نمونه از این شمار است.

در افسانه‌ی «پیراهنی که آدم از دیدنش به رقص بیفتد» نماد دیو با نماد مُلا یا پدرخوانده، حتی قاضی جای عوض کرده است. اما ساختار حدوداً همان است. علاوه بر آن این روایت از افسانه شباهت بسیار به روایت دیو و دلبر در افسانه‌های برادران گریم دارد. منتها در افسانه‌ی دیو و دلبر خواهر کوچکتر از فرط محبت به پدر نمی‌تواند به دیو علاقمند شود. تنها وقتی که به دیو دل می‌بندد جادو باطل می‌شود و او به صورت شاهزاده‌ای در می‌آید که طلسمش شکسته است. قصه‌ی دیو و دلبر به نظر می‌رسد که در قرون وسطی صورتی دینی یافته است و جای ارتباط ناپسندیده بین پدر و دختر را محبتی قابل دفاع گرفته است.

در افسانه‌های نیشابور قصه‌ای به اسم شاه‌عباس آمده است. در این افسانه زن قالیباف وقت مردن به شوهرش وصیت می‌کند که با زنی ازدواج کند که بتواند قالی را که او سرانداخته جمع کند و این زن و مرد دختر کوچکی داشتند. وقتی دختر اندکی از آب و گل در می‌آید یک روز قالی را می‌بافد و جمع می‌کند. قصه تا آنجا که شاه او را که از خانه گریخته می‌یابد و به قصر می‌آورد همان است. اما بعد از آن قصه‌ای دیگر می‌شود که در جای خود به آن اشاره خواهیم کرد (رک./ افسانه‌های نیشابور ۱۲۱-۱۴۵). می‌توان دید که در روایات ایرانی این افسانه پدر و دیو جای عوض می‌کنند و در پاره‌ای موارد افسانه‌ی نخودی که پدرش به دلیل فقر او

برای او خواستگاری بیابد. پدر نیز در نهایت ناچاری مجبور می‌شود خواست دختر را برآورده کند.

به همین دلیل در افسانه‌ی دست و پا نهدی به روایت لرستان با پدری مواجه می‌شویم که سه دختر دارد. یکی از سه دختر از پدر فقیرش یک روسری می‌خواهد که از مال همه بهتر باشد و پدر را نفرین می‌کند که در صورت قصور در برآورد آرزوی او کور شده، در برابرش دره سبز شود. پدر فراموش می‌کند که برای دخترش روسری بخرد، در نتیجه کور می‌شود. سپس دیوی در مقابل این که یکی از دختران پیرمرد را صاحب شود خواست دختر را برآورده، می‌کند. دیو که دختر را با یک روسری خریده، یک روز در هیئت یک گاو نر به مزرعه در می‌آید و دختر را به خانه‌ی خود می‌برد. دیو دختر خردسال را روزها روی یک تاب می‌گذارد و شرط می‌کند که از تاب پائین نیاید، خود برای انجام کارهایش از خانه خارج می‌شود. دختر به کمک هوشمندی خود دار و ندار دیو را بر می‌دارد و فرار کند. یک گوسفند از چوپانی می‌گیرد. شکمبه‌اش را به سر می‌کشد و به شکل یک کچل به قصر پادشاه می‌رود. دست و پایش را هم نهد می‌بندد و خود را به نام دست و پا نهدی معرفی می‌کند. دختر خود را تا زمانی در این لباس پنهان می‌کند وقت هنرنمایی او نرسیده است. در موقع لزوم از این جلد به صورت موقت بیرون می‌آید و دوباره به شرایط قبلی باز می‌گردد. اما هر بار نشانه‌ای از خود باقی می‌گذارد تا بتواند در موقع مقتضی از آن در جهت اثبات مدعای خود و رسیدن به خواستش مدد بگیرد. تا آخر داستان که دست و پا نهدی موفق می‌شود با پسر پادشاه عروسی کند (رک).
افسانه‌های لری ۱۹۰-۱۹۵).

در قصه‌ای دیگر پدری به تقاضای دختر محبوبش گل سرخ، «پیراهنی که آدم از دیدنش به رقص بیفتد» (*افسانه‌های لری ۱۹۰*)، یا نمادی شبیه به آن را از دیوی یا باغ او می‌دزدد و دختر در عوض به همسری دیو در می‌آید.

پسر را به حالتی جنینی می‌برند دست‌هایش را می‌بندند و بر او لباسی از پوست گوزن سیاه می‌پوشانند و وقتی می‌خواهند او را بشویند لباس را در می‌آورند (آئین‌ها و نمادهای آشنا سازی ۱۱۴).

در افسانه‌ها ایرانی روایات متفاوتی وجود دارد که سخن از قصه یا افسانه‌ی واحد می‌گوید و ریخت‌شناسی یگانه دارد. افسانه‌ی نمدی با ساختار مشترک اما نمادها و نشانه‌های متفاوت در سراسر ایران یافته شده است. صبحی این افسانه را به نام نمدی ضبط کرده است. در این افسانه پدرخوانده که روزی قنذاق نوزاد را جلوی در یافته است، به‌هنگام بلوغ دختر در او طمع کرده تمایل ازدواج با دختر را پیدا می‌کند. مابقی داستان همان است که در بالا آمده است (رک. افسانه‌ها ۱۹-۲۸).

انجوی شیرازی این دسته از افسانه‌ها را به نام‌های دختر تاجر و پسر پادشاه و گرازک آورده است. آنطور که ضبط شده، در روایت اول دختر به دست مُلایی که اعتماد پدر دختر را جلب کرده به امانت سپرده شده است. اما ملا می‌کوشد در امانت خیانت کند و همین سبب گریز دختر می‌شود. او مدتی در جلد سگ فرو می‌رود تا پس از دوران برزخی وارد شرایط دیگری شود. در روایت دوم زن و مردی که در آرزوی فرزند صاحب دختری می‌شوند که در جلد گراز بدنیا آمده است (رک. گل به صنوبر چه کرد جلد اول بخش اول ۷۸-۸۷). در میان چوپانان پوشیدن لباسی از نمد که به کپنک معروف است و لباسی از پشم حیوانات، یا لباسی از نی تا امروز مرسوم بوده است. بعید به نظر نمی‌رسد که دختری جوان برای پنهان کردن خود از آنها استفاده می‌کرده است.

از آنجایی که پدر و برادر در لرستان قداستی خدای گونه دارند و برادر برای دختر نوعی خدا محسوب می‌شود، قصه‌هایی که در این باره نقل می‌شود در بیان گریز دختر از خانه از محکوم کردن خویشاوندان مرد پرهیز می‌کنند. از این رو بار محکومیت را خود دختر به تنهایی به دلیل دوستی با دیو بر دوش می‌کشد. این در واقع اوست که از پدر می‌خواهد تا

بوده که چشمان «تابو» می‌تواند به دیگران آسیب بزند. در این قصه بعد از هفت سال، پادشاه سرانجام به جستجوی زن و فرزند بر می‌آید. در پایان افسانه گفته می‌شود که فرشته از پادشاه و ملکه می‌خواهد «پس همه باهم غذا بخورند». نقل چنین مطلبی می‌تواند بیان آن باشد که در ایام احرام زن حق هم‌سفره شدن با دیگران را هم نداشته است.

الیاد در مورد دو بن‌مایه‌ی به صورت روح درآمدن و دزدی کردن می‌گوید در گنگو به پسران میان ده تا دوازده سال دارویی می‌نوشانند که آنان را از خود بی‌خود می‌کند. سپس آن‌ها را به جنگل برده ختنه می‌کنند. او به باستیان استناد می‌کند که گزارش داده این پسران را در بت‌خانه مدفون می‌کرده‌اند و زمانی که از خواب بر می‌خاسته‌اند چنان بنظر می‌رسیده که زندگی گذشته را فراموش کرده‌اند. این‌ها به‌هنگام انزوا در جنگل به‌نشانه‌ی آن که به صورت روح درآمده‌اند رنگ سفید می‌شده‌اند. به این پسران هم‌چنین اجازه‌ی دزدی داده می‌شده است. علاوه بر آن که در این ایام سنت‌های قبیله را می‌آموخته‌اند و زبان جدیدی یاد می‌گرفته‌اند (رک. آئین‌ها و نمادهای آشنا سازی ۷۴).

در مورد به لباس حیوانات در آمدن باید گفت: نوع لباسی که دختران در ایام تحریم در افسانه‌ها می‌پوشند نیز قابل بررسی است. هیچ کدام لباس حیوانات وحشی را نمی‌پوشند. احتمالاً پوشیدن لباس حیوانات اهلی مثل خر یا گوسفند اشاره به دو سنت متفاوت در یک نوع آئین ورود داشته و پوشیدن لباس سگ به دختران آزادی پیش‌زفافی بیشتری می‌داده است.

الیاد در مورد پوشیدن لباس حیوانات وحشی در مراسم آئینی پسران می‌گوید در استرالیا ختنه‌کنندگان با لباس و پنجه‌ی حیوانات وحشی مانند پلنگ و شیر به نوآموزان حمله می‌کنند و بعد از انجام ختنه نوآموزان لباس همان حیوانات را می‌پوشند (رک. آئین‌ها و نمادهای آشنا سازی ۶۱). در همان کتاب در رابطه با مراسم آشناسازی پسران در هند می‌آید که

میوه‌ی درختان است اما در خوردن میوه نیز نباید بی حساب عمل کند. تعداد گللابی‌های باغ مشخص است و اگر یکی کم شود شاه یا باغبانش می‌فهمند. نکته قابل توجه حرفی است که باغبان در جواب پادشاه می‌زند. او می‌گوید: «روحی که دست نداشت به باغ آمد و گللابی‌ها را به دندان گرفت.» قصه نشان می‌دهد دختر در این ایام حق ندارد از دستش استفاده کند. این دختر را که فرشته‌ای سفیدپوش همراهی می‌کند، شاه به همسری خود در می‌آورد. و دستور می‌دهد برای دختر بی دست دو دست نقره‌ای بسازند.

در افسانه‌ی دختر بی دست مادر پادشاه برای این‌که به زن تازه‌زا کمک کرده باشد، آهوی ماده‌ای را می‌گیرد چشم و زبان آن را در می‌آورد. به زن تازه‌زا می‌گوید: «برای این‌که کشته نشوی راه بیفت و از اینجا برو و جایی در جهان برای خود و کودکت پیدا کن.»^{۴۰} زن پس از چندی به جنگلی می‌رسد. پس از دعا خواندن، فرشته‌ای او را به کلبه‌ای کوچک در جنگل داخل می‌کند.^{۴۱} ملکه هفت سال در آن خانه می‌ماند. در آن ایام دست‌هایش دوباره رشد می‌کند و به صورت اول در می‌آید که می‌توان آن را به نماد بیرون آمدن از تحریم نیز تعبیر کرد. نکته‌ی دیگر زبان و چشم است که در همه‌ی مراسم مشترک است و علامت «حرام یا تابو» بودن ملکه است. همان‌طور که همه‌ی کسانی که در این ایام بسر می‌برند نباید با کسی حرف بزنند، کسی را ببینند یا چشم کسی به ایشان بیفتد. باور بر این

^{۴۰} بعد از این‌که همسر شاه کودکی می‌آورد، یعنی در ایام بعد از وضع حمل به سر می‌برد و به عبارتی نجس به حساب می‌آید، به شاه دستور می‌رسد که زن و کودکش باید کشته شوند. در قصه توضیح داده می‌شود شیطان به پادشاه به دروغ خبر داده که کودکش ناقص است. در گذشته نقص کودک دلالت بر شیطانی بودن او داشته است. به همین دلیل دستور کشته شدن یا قربانی شدن کودک را پدر صادر می‌کرده است، حتی در قصه‌ی زال نیز چنین دستوری از جانب سام داده می‌شود.

^{۴۱} آتاقکی که در همه‌ی قصه‌ها مربوط به مراسم آئینی ورود است

در افسانه‌ی «پوست هزار حیوان» دختر در شب تاریک به جنگل می‌رود و در شکاف درختی می‌خوابد. شکاف درخت یا بر بالای درخت رفتن جزو مراسم آئینی ورود برای پسران نیز بوده است. با استناد به میرچه الیاد در مراسم آئینی ورود در میان آرونتاها، نوآموزان باید از درخت جوانی که شاخه‌هایش قطع شده، بالا بروند. او تأکید می‌کند که درخت جزو مراسم اصلی آشناسازی آئینی می‌باشد (رک. آئین‌ها و نمادهای آشناسازی ۵۰).

در افسانه‌ی پوست هزارحیوان مانند بقیه‌ی افسانه‌های این دسته سگ شکاری دختر را می‌یابد. شاه او را به خانه‌ی خود می‌برد. او عموماً خانه‌داری می‌کند. فقط گه‌گاه اجازه دارد به پستو رفته، لباس‌های زیبایش را بپوشد و در یک جشن جلوه‌گری کند، اما رفتار جنسی پیش‌زفافی برای او ممنوع است. دختر افسانه در پایان بعد از انجام امور آشپزخانه و رسیدن به کمال و اثبات لیاقت، به جایگاه عروس پادشاه می‌رسد (رک. کاربردهای افسون ۷۰۷-۷۱۱).^{۳۹}

در افسانه‌ی دوشیزه‌ی بی‌دست دختر بعد از این‌که از دست پدرش یا شیطان می‌گریزد به صورت روحی در می‌آید و به همان حالت باقی می‌ماند. تا این‌که به ملاقات پادشاه نائل می‌شود. خوراک او در این ایام

^{۳۹} فیلم اشک‌ها و لبخندها هم که یکی از موفق‌ترین فیلم‌های دنیای سینما بوده قصه‌ی مشابهی دارد. در این قصه هم دختر با لباس‌های ساده از نزد خواهران روحانی به قصری می‌رود. خدمت هفت کودکان بی‌مادر اما ناآرام و دشوار را با مهربانی و صبوری می‌کند، با موسیقی و آواز با جهان حرف می‌زند و در ایامی که در خدمت خانواده است از هر نوع برخورد جنسی با مرد آینده پرهیز می‌کند. در این قصه هم زنی رقیب وجود دارد که سبب راندن قهرمان اصلی از قصر می‌شود. اما مرد و فرزندان او در صدد بر می‌آیند که دختر را باز گردانند. تا این‌که در پایان به همسری صاحب قصر یا کاپیتان در می‌آید و به خوشبختی می‌رسد. اما نکته‌ی جالب در مورد قصه‌ی اشک‌ها و لبخندها واقعیت تاریخی آن است و زنی که قصه از زندگی او ساخته شده تا چند سال پیش در قید حیات بوده است.

در بسیاری از قصه‌های این دسته زنان لباس حیواناتی مانند خوک ، گراز ، گوسفند و یا خر می‌پوشند. یک نمونه قصه‌ی «گوسفندی» است که دختر از ترس پدر در زیر زمین بزرگ می‌شود و وقتی به سن شانزده سالگی می‌رسد لباس گوسفند می‌پوشد و فرار می‌کند (رک. افسانه‌ها صبحی ۱: ۱۰۱-۱۱۳). قصه‌ی «دختر تاجر و پسر پادشاه» نمونه‌ای دیگر است. دختر که پدرش به سفر حج رفته و سرپرستی او را در غیبت خود به معلم سپرده ، از دست معلم که می‌خواهد او را تصاحب کند گریخته سگ چوپان را می‌خرد و به وسیله‌ی چوپان می‌کشد و خود را به صورت سگ در می‌آورد. بعد به خانه‌ی پیرزنی می‌رود تا با او زندگی کند. روزی که دختر از جلد سگی بیرون آمده و سر و تنش را می‌شوید ، پسر پادشاه واقعیت او را می‌بیند دل‌باخته‌اش می‌شود. بعد از آن دختر نهدمانندی می‌باید. این دختر به وسیله‌ی کارهای مختلف نشان دهد که زنی خانه‌دار و لایق است (رک. گل به صنوبر چه کرد ۱: ۷۹-۸۳).

قصه‌ی «گرازک» و «پوست هزار حیوان» در مجموعه قصه‌های برادران گریم هم که روایت دیگری از همین افسانه است همان روند را طی می‌کند. پدر ، زنی بسیار زیبا دارد ، که به‌هنگام مرگ به شوهرش سفارش می‌کند با زنی به‌زیبایی او با همان گیسوان طلایی ازدواج کند. مرد به غیر از دختر خود کسی را نمی‌یابد. دختر از پدر می‌خواهد برایش سه دست لباس ، طلا چون خورشید ، نقره چون ماه و درخشان چون ستارگان بیاورد و گُتی با پوست هزار حیوان. این دختر هم در شب عروسی فرار می‌کند. دختر دست و صورت خود را با دوده سیاه می‌کند ماجرای که در قصه‌ی جنگ بلور از مجموعه قصه‌های گل به صنوبر چه کرد نیز آمده است. به این ترتیب که مادرناتنی به تن دختر زیبا ذغال بید و روغن خشخاش می‌مالد و او را به صورت سیاه‌پوست در می‌آورد (رک. گل به صنوبر چه کرد ۱: ۱ ، ۳۰۵).

دوران برزخی فقط در خانه‌ی پدر اتفاق می‌افتد و جنبه‌ی پیش‌زناشویی دارد.

در روایت کهنی که از قصه‌ی سیندرلا که متعلق به چین است و حدوداً نه صد سال پیش از میلاد به‌تحریر در آمده است، روایت‌های متفاوتی وجود دارد که مارتین ر. کاکس محقق دوره‌ی ویکتوریا ۳۴۵ نمونه از آن را مورد مطالعه قرار داده است. او روایات را به سه دسته تقسیم کرده است که گروه دوم حاوی دو عنصر مهم یک محبت «غیر طبیعی» پدر و دوم فرار دختر از خانه می‌باشد. در این دسته از قصه‌ها همه‌ی اتفاقاتی که برای سیندرلا می‌افتد مشابه سایر قصه‌هایی است که در بالا ذکرش رفت تا پایان که لباس خاکسترنشینی که نماد دوران تحریم است را در می‌آورد و لباس عروسی می‌پوشد.

این‌که پدری به خواهد با دخترش ازدواج کند، یا به دلیل بیوه بودن، به‌طور غیر مستقیم مانع ازدواج دخترش با جوانی دیگر بشود در بسیاری از افسانه‌های گذر آئینی آمده است. گذشته از آنکه این رسم بوده هنوز هم در بسیاری نقاط جهان دیده می‌شود که دختر به دلیل وفاداری به پدر از ازدواج با مرد دیگر سرباز بزند و در بقیه‌ی عمر از پدرش نگهداری می‌کند. اما این دسته از افسانه‌ها می‌گویند راز خوشبختی دختر در این است که بتواند پدر را در جای درست بگذارد و به دنبال زندگی خود برود و همسر مناسب خویش را بیابد. به‌طور مثال در قصه‌ی «ستاره‌پیشانی» ملکه‌ای بسیار زیبا به هنگام رسیدن دخترش به سن بلوغ می‌میرد و پادشاه تصمیم می‌گیرد که با دخترش که شبیه مادر است عروسی کند. دختر به سفارش پیرزنی تقاضا می‌کند که شاه برایش لباسی از پوست موش تهیه کند. پس از فرار، به صورت موش در آشپزخانه‌ی شاهی کار می‌گیرد. بقیه‌ی ماجرا همان است که در سایر افسانه‌هایی از این دسته اتفاق می‌افتد (رک. *افسانه‌های بالکان* ۱۰۳-۱۱۳).

لباس‌هایی که برایش فراهم شده را بر دارد، در پوست حیوانی مخفی شود و به بیابان یا جنگل بگریزد. در روایات متفاوت افسانه‌ی مورد نظر دختر مدتی بالای یک درخت، یا داخل یک سبد زندگی می‌کند. سپس شاهزاده یا پادشاهی که او را حیوانی عجیب می‌پندارد به‌عنوان شکار، به خانه‌ی خود می‌برد. دختر در همان لباس حیوانی یا نمدی که در واقع نوعی لباس آئینی است، به خدمت خانواده‌ی همسر آینده‌ی خود در می‌آید. در پاره‌ای قصه‌ها دختر تطهیر آئینی نیز انجام می‌دهد و به‌هنگام این تطهیر است که داماد آینده او را می‌بیند. در روایات گوناگون این افسانه پس از آن که مادرشوهر آینده بر سر راه دختر آزمون‌های متفاوت می‌گذارد، سرانجام دختر در زیباترین لباس خود ظاهر می‌شود و در هیئت عروس خانواده هویتی نو می‌یابد. این بن‌مایه‌ی لباس نو پوشیدن در اغلب افسانه‌های گذر دختران اتفاق می‌افتد. اما آنچه در این افسانه متفاوت است تفاوت دوران برزخی قهرمان است. در روایات گوناگون افسانه‌هایی با قهرمانی چنین دختری، دختر از مردی که می‌بایست محل اطمینان و تکیه‌گاه دختر باشد و به او تمایل جنسی نداشته باشد به دلیل بیدار شدن تمنای جنسی در مرد می‌گریزد. دوران برزخی دختر در چنین افسانه‌هایی در دو مرحله است؛ یک وقتی که ناچار از گریز می‌شود و مدتی را در قالب یک حیوان به سر می‌برد، دیگر این‌که در خانه‌ی تازه با صبوری در قالب یک نیمه انسان می‌ماند و لیاقت رسیدن به مرحله‌ی همسری پسر پادشاه را ندارد تا این‌که مرتبه به مرتبه کسب می‌کند. در این دسته از روایات دختر از رفتار مادرشوهر آینده که او را کثیف و نالایق می‌داند و هویتش را به رسمیت نمی‌شناسد نمی‌رمد. بلکه کاری می‌کند تا او پی به خصال برجسته‌ی دختر ببرد و او را بیرون از شرایط خدمتکاری ببیند. به عبارت دیگر دختری که قرار است یک خدمتکار بی هویت باشد می‌آموزد که بالاترین جایگاه را در خانه به دست آورد. روایاتی از سیندرلا یا خاکستر نشین می‌تواند با نمونه‌ی مذکور همخوانی داشته باشد. منتها در سیندرلا

پشت اسب ، اسبه رام شد پسر پادشاه سوارش شد و رفت. یک چن وقت بعد عروس شاه زائید پسر. شد قِرت و قیامت. حالا شهرو آئین بستند و جشن گرفتن دیگه بیا هو و برو. حالا قراره روز ده عروسو بیرن حموم و جشن بگیرن. رسم بوده که دخترا رو جمع می‌کردن می‌زدن و می‌رقصیدن یکی رو هم دعوت می‌کردن آواز بخوونه و قصه بگه. همه رو وعده گرفتند. پسر شاه گفت: دختر پیرزنو هم دعوت کنین. از عروس شاه انکار و از پسر شاه اصرار. بالاخره گفتنش.

دختره گفت: به شرطی که وقتی من قصه می‌گم هیچ کس از اتاق بیرون نره. گفتن قبوله. دختره هم قصه‌شو از اول تا آخر گفت. پسر پادشاهم شنید. خلاصه آخر قصه پسر پادشاه که همه چیزو فهمیده بود گیس دده سیاهو بست به دمب الاغ و هفت شبانه روز جشن گرفتن و با دختر نارنج و ترنج عروسی کرد.^{۳۸}

۵. الف. ۱. ۵ قطع وابستگی دختر به پدر شرط یافتن همسر

در یک دسته افسانه‌ها دختران تنها فرزند خانواده بوده و از افسانه بر می‌آید که مادر و پدر تنها دخترشان را بسیار دوست دارند؛ مانند افسانه‌ی «گوسفندی» «نمدی» یا «بمونی و اسکندر». در این دسته از افسانه‌ها با مرگ مادر و رسیدن دختر به آستانه‌ی بلوغ، عشق پدر یا مردی که طرف اعتماد دختر و خانواده‌ی اوست صورتی جنسی به دختر می‌یابد. به‌طوری‌که دختر ناچار می‌شود در ظاهر ازدواج را بپذیرد. اما شب عروسی

^{۳۸} روایات گوناگون و متعدد از افسانه‌ی نارنج و ترنج در سراسر ایران وجود دارد. در پاره‌ای روایات دختر نارنج و ترنج به جای بوته گل‌سرخ تبدیل به یک کبوتر می‌شود، و عروس شاه دستور می‌دهد سر کبوتر را ببرند و از خون کبوتر یک نی در می‌آید. نی را در گهواره بچه می‌گذارند سبب بدخواهی او می‌شود در خاکروبه می‌ریزند ناوایی می‌یابد و از نی دختری بیرون می‌آید و دختر به میهمانی حمام زایمان عروس شاه می‌رود تا مروراید برای بند قنداق بچه به بند کشد که پسر پادشاه قصه‌ی او را می‌شنود.

از این طرف بُته‌هه هر روز بزرگ‌تر می‌شه از اون طرف عروس جدید شاه جاشو باز می‌کنه وُ آبستن می‌شه. و علاقه‌ی پسر پادشاه هم به این بوته‌ی گل هی بیشتر می‌شه، عروس شاه می‌گه از این درخت گل یک گهواره برای بچه‌اش که می‌خواد دنیا بیاد درست کنند. درختو می‌برن گهواره درست می‌کنن اما چند تا تیکه‌اش می‌مونه زمین. یک پیروزی که می‌اومده کارهای خونه‌ی شاهو می‌کرده تراشه‌ها رو می‌بینه می‌گه خوبه بیرم بسوزونم خونه‌م گرم شه. حالا نگو یک تراشه می‌افته کنار اجاق.

هیچی از اون روز به بعد هر وقت می‌اومد خونه می‌دید خونه‌اش مثل دسته‌ی گل، نون پخته، غذا آماده. فکر کرد کار همسایه‌هاست. قسم خوردن والاه بلاه به پیر به پیغمبر ما کجا پا تووی خونه توو گذاشتیم. خلاصه دید نه باید بفهمه قضیه از چه قراره.

هیچی یک روز پیروزه خودشو زد به مریضی و موند خونه. مثلاً خوابه. دید بله یک دختری مثل قرص ماه شب چارده اومد از پستو بیرون و غسل بریز روغن جمع کن چه خونه‌ای برایش تمیز می‌کنه. پرید دختر و گرفت و قسمش داد که راستشو بگه. دختره هم چاره‌ای نداشت راستشو گفت. هیچی دیگه شدند مادر و دختر و باهم زندگی می‌کردند.

حالا بشنوید از اون طرف. یک مریضی اوفتاد تو جون اسب‌های شاه. پسر شاه هر چی کرد اینا خوب نشدند گفت: خوبه تقسیمشون کنم بین مردم شاید اونا کاری از دستشون بر بیاد. هیچی دختر نارنج و ترنج به پیروزه گفت: ننه برو یکی بیار من تیارش می‌کنم. خلاصه این به اسبه رسید و چاقش کرد. حالا نگو همه‌ی اسبای دیگه مردن. پسر شاه گفت: یعنی یکی هم برا درمون نمونده؟ گفتن یکی رو دادیم به پیروزن. پسر شاه خودش رفت سراغ پیروزن دید بله اسبه سُر و مُر گنده از اولش هم بهتره اما وحشی شده. پیروزن گفت: نگران نباش دخترم بلده رامش کنه. رفت دخترشو آورد. پسر پادشاه تا دختر و دید خشکش زد دید اه این که همون دختر نارنج و ترنجه. اما دختره هیچ به رو خودش نیاورد. دستشو گذاشت

چهارده جلوی روش سبز شد. گفت: تو کی هستی گفت: من همون دختر نارنج و ترنجم. پسره دید غیر از این هیچ کسو نمی‌خواد اما عیبش این بود که این دختر هیچ لباس نداشت. گفت: برو بالای درخت تا با کر و فر شاهی پیام دنبالت.

هیچی خانمی که شما باشی رفت حالا دختره هم بالای درخت به انتظار. از اون طرف یک دده سیاهی اومد دست و روی بچه‌ی خانمشو توو آب بشوره دید یک عکسی تو آب افتاده فکر کرد لابد خودشه. گفت: من به این خوشگلی پیام کون بچه‌ی مردمو بشورم. بچه رو به کله سرش گرفت که زمین بکوبه، دختره از بالای درخت داد زد، اووووه خانوم این عکس تو نیست به بچه کار نداشته باش عکس منه. دده سیاه سرشو بالا کرد دید بله حرف حساب جواب نداره. گفت: تو به اون خوشگلی بالای این درخت چیکار می‌کنی؟ دختر، قصه‌ی خودشو براش گفت. دده سیاه دید آهان درست شد. رفت بچه رو گذاشت و اومد زبون‌ریزی که ای خانوم بذار من پیام بالای درخت کنیزت بشم، همدمت باشم. هیچی دختره موشو انداخت پائین. این گرفتو رفت بالا. تا رسید بالا دختره نارنجو ترنجو پرت کرد پائین توو آب. هیچی دختره غرق شد و رفت ته آب غرق شد رفت ته آب، به جاش یک بوته گل‌سرخ دراومد. بعد یه چن وختی پسر پادشاه برگشت. با خودش هم لباس‌های شاهونه آورده که تن دختره بکنه.

حالا اومده می‌بینه یک زن زشت برزنگی، صورت آبله‌رو، چشم داره نخودچی، ابرو نداره هیچی، دماغ داره نواله، دهن داره یک گاله، بالای درخت نشسته. می‌گه چرا صورتت آبله روست می‌گه از بس دیر کردی کلاغ‌ها نوک زدن، می‌گه چرا صورتت سیاهه می‌گه از بس دیر اومدی آفتاب صورتمو سوزنده، خلاصه برای هرچی یک دلیلی می‌آره و دهن پسر شاهو می‌بنده. پسر شاهم از ترس ابرو جیکش در نمی‌آد دیگه خودکرده را تدبیر نیست. هیچی تا می‌آد دختره رو سوار اسب کنه بوته گل‌سرخ خودشو می‌اندازه بغل پسر شاه. اونم بوته رو می‌بره تو باغش می‌کاره.

دبّه هم آورد که پر کنه بیره ، پسره داشت توپ بازی می کرد خورد به دبه ی پیرزن. روغناش ریخت زمین. گفت: برو ننه ایشالاه دختر نارنج و ترنج نصیبت بشه. پسره هم دیگه دم گرفت که من دختر نارنجو ترنجو می خوام. هیچی کسی چه می دونست دختر نارنج و ترنج چیه ؟ حالا پسره هم قوت من الله نمی خوره و می گه تا این دختر و برا من پیدا نکنین من لب به غذا نمی زنم. رفتند پیرزنه رو پیدا کردند و گفت: ند این چه تخم لقی بود توو دهن پسر ما شیکسی دختر نارنج و ترنج دیگه چی بود ؟

گفت: بابا ما یک چیزی گفتیم کی دستش به دختر نارنج و ترنج می رسه ؟ خلاصه این ها پی گیر شدن که نخیر یالاہ تو باید به ما هر چی می دونی بگی. پیرزنه گفت: راستش اینا دخترای شاه پیروند که دست نخورده از شاخه آویزونند تووی باغی که مثل باغه بهشته. هفتا دیو هم نگهبان این باغند. اگه این پسر می خواد بره دختر نارنج و ترنجو از شاخه بچینه اول باید هفتا خیک شیره بریزه تو خوب که این دیوها بخورن و خوابشون بیره. اونوقت با یک چوب دو شاخ طوری نارنجو بچینه که دستش به اونا نخوره. بعد هم وقتی نارنجو چید دم آب قاچش کنه.

پسره شال و کلاه کرد و پول و پله برداشت و سوار اسب شد و رفت که دختر نارنج و ترنجو پیدا کنه. هر چی پیرزنه گفته بود و مو به مو کرد. درخت سه تا نارنج داشت هر سه تارو با چوب دو شاخ چید. نارنج های دیگه ی باغ جیغ و هوار کردند که آی چید آی برد. دیوها که شیرها رو خورده بودند و خوابشون گرفته بود گفتن کی چید ؟ کی برد ؟ گفتن چوب. اونا هم خوابیدن که چوب کجا و نارنج دزدی. هیچی خوابیدن و پسره اومد طرف یک جایی که آب باشه. اما دلش طاقت نیاورد و اولی رو باز کرد. یک دختر خوشگل جلوی روش سبز شد گفت: آب! پسره گفت: آبم کجا بود اینجا بیابونی. گفت: نون! گفت: نونم ندارم. دختره غیب شد. دومی رو باز کرد همین طور شد. فهمید که نباید با سومی همین کارو بکنه. اومد تا رسید به یک آب و درختی. نارنجو قاچ کرد دید یک دختر مثل قرص ماه شب

می بینه آره خونه مرتب. یه بو عطر و گلایی همه جا صفا داده. می گه خدایا این کیه می آد تو خونه من این کارارو مرتب می کنه؟! دوباره فردا می شه می بینه همون جور. روز سوم و همه روزا زودتر بیدار می شه. می گه بذار امروز من صبح زود بیدار شم بینم که این کیه تو خونه ما. می بینه صدای صدای شلپ شلپ آب که از توو حوض ، صدا آبه داره می آد. می گه تو رو به همون خدایی که تو رو منو ایجاد کرده هر که هستی بگو. می گه آره من همون نارنج و ترنجم که منو گذاشتی بالا درخت و رفتی این خانومه که کلفت بوده اومد و منو آز اون بالا پرتم کرد پایین. پرتم کرد پایین سرم خورد لب خوب این خونم چکید لب خوب و ای نی بلند شد و دیگه زنه رو می بندتش به دُمب اسب و می گه تو این قدر دروغ گفتی! می بندتش به دُمب اسب ولش می کنه توو بیابون. این قدر این اسبه توو این بیابونه می دوه می گفتن همه این گوشتا چسبیده بوده به این خارای بیابون.

۵. الف. ۱. ۴. ۳ نارنج و ترنج

روایت تهران

راوی: شادروان خانم معصومه دادمرزی

متولد: تفرش

سن: هفتاد ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تابستان ۱۳۸۳

روزی روزگاری یک پادشاهی بود که بچه نداشت. نذر و نیاز که آگه خدا به من یک پسر هر سال یک حوضو می کنم غسل یک حوضو می کنم روغن می دم مردم. زد و خدا به پادشاه یک پسر داد. اینا هر سال روغن و غسل تو حوضها پر می کردند و می دادن به مردم. یک سال یک پیرزن اومد یک

پسرپاتشاده می آد دو مرتبه بره شیکار...نه چیز که می آد پسرپاتشاه می آد که لباس می آره می بینه که این زنه اون زن نی.

می گه که چیزه چرا صورتت این قده سیاه شده؟! می گه آره بس که من توو آفتاب فراق تو ره کشیدم تو نیومدی صورتت سیا شده. می گه چرا اینقد صورتت نوک نوکوهه؟ می گه این کلاغا هی اومدن منو نوک بزندن من نگدوشتم منو نوک زدن. جاهای نوکای این کلاغه اس. می گه چرا دستات این قد زشت و سیاه شده؟ می گه این گنجیسا اومدن بریزن سر من هی من کیششون کردم دستام آفتاب خورد و سیا شد. می گه خب این لباسا بیوش بریم خونه. لباسا تنش می کنه می ره خونه و لباسایی که تنش بوده کلفت بوده خیلی نامرتب بوده ، در می آره همه رو می ندازه تو جوپ آب ، آب می بره و اینم پا می شه دنبال پسرپاتشاه می رن خونه اش. اسبو سوارش می کنه و می ره خونه اش. می ره خونه اشونو دوباره پسرپاتشاه می آد بره شیکار می بینه یه نیی اونجا درمده ، این قدر این نی خوشگله و بلنده و اینا می ره بالای این نی. می گه خدایا این نی چی چیه من اینو بکنم نکم فکر می کرده با خودش. یهو سرش که می ذاره به این نی دختره می گه:

منو کشتی به آب دادی ،

دو بوسه بر غلام دادی.

می گه اِه چطو ای نی صحبت می کنه؟ دوباره می گه من شک کردم. دوباره سرش می ذاره به این نی. نی می گه:

منو کشتی به آب دادی ،

دو بوسه بر غلام دادی.

می آت و می گه بذار این نی و بکنم بپریم خونه امون. یه وخت تو خونه به درد می خوره. می بره می ذاره توو انبار. می ذاره توو انبار ، دختره صب زود که همه خوابن می آت از توو نی بیرون. می آت بیرون و خونه رو مرتب می کنه و بو عطری و گلایی اونجا رو از جا ور می داره. پسرپاتشاه پ می شه

می‌گه که - ایئم پسرپاتشاه بوده دیگه ، نیم‌شده غیر حرفش بگنن-می‌گه برو توو ای باغ ، برو برو ته ای باغ ، ته باغ که رفتی یه نارنج و یه ترنج بچین. می‌چینه می‌آد می‌گه یعنی چی نارنج و ترنج. می‌گه بذا وازش کنم بینم چیه این نارنج و ترنج. وَخ که وا می‌کنه می‌بینه یه زن خیلی خوشگل این تووه. می‌گه ااااه! چیکار کنم؟-چون لباسای این زنم خیل کم بوده- می‌گه این خب سرما می‌خوره. می‌آتو پش می‌گه خب تو برو بالا درخت- می‌ذارتش بالا بالایی درخت که اینو هیش کی متوجهش نشه-من می‌رم برا تو لباس بیارم. می‌ذارتش اون بالا هو. یه کلفت اُم می‌آد لب جوب ظرف بشوره ، همی ظرف بشوره می‌بینه عکسش افتاده تو این آبه این قد زیبا ، این قدر خوشگل می‌گه اِه من به این خوشگلی پیام ظرف بشورم پیام کلفتی کنم! ظرفارو همه رو می‌شکونه می‌ده به آب اُمی‌ره. می‌ره خونه‌اشو خانمه بش می‌گه پَ کو ظرفا؟ می‌گه واه واه واه من به این خوشگلی پیام ظرف بشورم کلفتی کنم؟ می‌گه که بیا بین کجات خوشگله؟ برو تو آینه خودتو ببین. می‌ره تو آینه می‌بینه آه این قد زشته سیا نوک‌نوکو! می‌گه اونجا که من خوشگل بودم. هیچی می‌گه حالا این بچه ره ببر بشور و مرتبش کن و تمیزش کن بیار لب جوب. دوباره می‌آد و می‌بینه عکسش افتاده می‌گه وا من به این خوشگلی پیام کارا مردمه بکنم بچه مردمه بشورم! تا می‌آد بچه‌ه ره بده به آب بره ، خانومه می‌گه خااااااااااانوم این کاره نکن. این عکس تو نی که توو آبه این عکس منه! می‌گه تو چه جور رفتی اون بالا درخت؟ می‌گه من که نرفتم بالا درخت پسرپاتشاه منو گذاشته. می‌گه خب دَسَّ مَن بگير مَنم پیام. می‌گه نه! وا نه! پسرپاتشاه می‌آد می‌گه دسات اونجور سیاه شده ، می‌گه خب پاتو آوزوون کن. می‌گه پامم نمی‌تونم آوزوون کنم و اینا. ای خیلی حسادت می‌کنه. می‌چسبه به گنده درخت و می‌ره بالا درخت. می‌ره بالا درخت و این خانمه رو از بالا درخت پرتش می‌کنه پایین. سرش که می‌خوره به این لب جوب-سرش خون می‌افته یه نی‌ای بلند می‌شه-یه نی خیلی خوشگل بلند بلند. می‌آتو ،

تا بیارن پائین. خلاصه اینو می آرن پائین شروع می کنن اینو قارچ کردن. تا یک دونه می زنن می بینن یک دختر در آمد که از خوشگلی نمی شه بهش نگاه کرد. خلاصه این می شه خواهر اینا.

یک روز رفته بودن بازار بر حسب اتفاق یک آقایی این ها رو تعقیب می کنه ، خونه اینا رو یاد می گیره. فردا مادرشو می فرسته خواستگاری. حالا این کیه پسر پادشاه. عروسی کردن و هفت شبانه روز جشن گرفتن. می شه زن پسر پادشاه و تا آخر عمرش خوشبخت می شه. آره این بود قصه ی بزن چوپون که ما از بچگی شنیدیم. بخدا!

۵. الف. ۱. ۴. ۲ دختر نارنج و ترنج

روایت قم

راوی: خانم صغری حمزوی

متولد: قم

سن: هفتاد و یک ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: فروردین ۱۳۹۵

یکی بود یکی نبود غیر از خدای مهورون هیش کی نبود. یه خانوم نَشِسَه بود لبِ یه جویی استراحت کنه ، کفشش می افته توو آب. این می دوه دنبالش بگیره ، دیده نمی تونه. پسر پادشاه داشته از اونجا می رفته شیکار. می گه پسری پادشاه ایشالله نارنج و ترنج قسمتت بشه ، این کفش من آتوو آب بگیر به من بده. کفش رو با ای تُک خنجرش می گیره بهش می ده و می ره. می ره و بعد امروز نه فردا نه و پس فردا که می شه ، بعد سه روز دیگه می آد پهلوی پیرزنه ، می ی ی ی گرده و پیرزنه رو پیدا می کنه. می گه پیرزن راستشو بگو این نارنج و ترنج که به من گفتمی داستانش چیه؟ می گه بابا پسری پادشاه ولم کن. حالا مه یه چیزی گفتم. می گه اِلَا وُ بِلَا باید بگی.

گفت: چطوری می‌رین غرق می‌شین. سه تا دخترا می‌رن. می‌بینه یک آقا کنار آب ایستاده. می‌گه آخه چطوری بگیم این مارو ببره اون طرف آب. دختر بزرگه می‌گه من الان می‌رم می‌گم ما رو ببره اون ور آب. آقاهه می‌گه باشه. ولی به یک شرط؛ من شما رو کول می‌کنم به شرطی که یک ماچ بدید. اولی رو همین کار کرد. دومی رو همین کار کرد. سومی خودشو انداخت تو آب.

خواهرها خودشونو می‌زنن، جیغ و فریاد که خواهرمون غرق شد. یک چوپونه می‌بینه یک نی اونجاست. همونجا که دختره غرق شده. اینو ور می‌داره زدن. یک خورده بی تربیتیه. می‌زنه اول این طور می‌گه:

مزن چوپان بزن چوپان ،

چه خوب خوب می‌زنی چوپان ،

مرا کشتی به آب دادی ،

دو بوسه بر غلام دادی.

می‌گه اه ای چیه؟ اینو می‌بره بازار می‌فروشه. همون بازاری که خونه خاله بوده. این‌ها هم بر حسب تصادف می‌رن بازار، بازار روز بوده. یک نفر می‌آد این نی رو می‌خره. می‌خره شروع می‌کنه به زدن. می‌بینه می‌گه:

مزن برار بزن برار ،

مرا کشتی به آب دادی ،

دو بوسه بر غلام دادی.

می‌گه اه این چی می‌گه؟ چرا همچین چیزی می‌گه. به خواهرها حرف‌های زشت می‌گه. بعد هیچی اینو ور می‌دارن می‌شکنن می‌اندازن بالا پشت بوم می‌گن چرا این فحش می‌ده. خلاصه تابستون بوده. اینا مهمان داشتن. اون موقع که یخچال نداشتن توی چاه می‌انداختن. می‌گفتن «کرده خاله» می‌انداختن تو چاه. به زبان رشتی می‌گفتن. تابستون بود گفتن بریم هندونه از بالا پشت بوم بیاریم پائین. می‌بینن یک هندونه به چه گندگی رو بالا پشت بومه. مادره از پائین همون این «کرده خاله» رو می‌فرسته بالا

در مجموعه *افسانه‌های لری* قصه‌ای به نام دختر دال آمده است که به‌لحاظ ریخت‌شناسی می‌تواند در دسته‌ی همین افسانه‌ها به‌گنجد. نمادهایی که در قصه آمده گواه آن است که اشاره به تقوای جنسی دارد و بیان‌کننده‌ی منظور افسانه است. موتیف‌ها به‌طور مثال عبارتند از گیر کردن دامن دختر به زمین، اسیرشدن، لخت کردن دختر، به‌درخت بستن دختر، خورده شدن دختر توسط یک شیر و ریختن سه قطره خون دختر دال. روئیدن نی، نواختن نی توسط چوپان:

بزن بزن ای چوپان ، بزن بزن ای چوپان ،
من دختر دال بودم ، در کمر غار بودم ،

دایا منه اسیر کرد ، شیره منه ذلیل کرد (*افسانه‌های لری* ۱۱۰).

دختر دال از میان نی مثل قرص ماه شب چهاردهم بیرون می‌آید. اما ادامه‌ی این قصه با افسانه‌ی دیگری که موضوعش پرهیز جنسی از افراد خانواده به‌خصوص پدر و کدبانویی و خدمت به مادرشوهر است تلفیق شده است. مضافاً به اینکه در فرهنگ عامیانه منظور از ذلیل کردن دختر تجاوز به عنف است.

۵. الف. ۱. ۴. ۱. بزن چوپان

روایت رشت

راوی: خانم زهره صابر

متولد: رشت

سن: هفتاد و پنج ساله

ساکن: اوپسالا

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

یک خانمی بود که سه تا دختر داشت. بعد توی یک دهی زندگی می‌کردن. بعد دخترها پا می‌شن می‌گن ما می‌خوایم بریم خونه‌ی خاله مهمونی.

اسب دختر غازچران را که همه چیز را می‌داند را هم ببرند و پوستش را بکنند.

در این قصه اثبات پاک‌دامنی و وفاداری زن به مرد و تحمل رقیب اهمیت فراوان دارد. حتی وقتی پادشاه پی به پاک‌دامنی دختر می‌برد و می‌داند او عروس واقعی است، باز هم دختر راضی نمی‌شود که سخنی در رابطه با اتفاقی که در راه افتاده بگوید. می‌گوید او در برابر خدا سوگند یاد کرده که سکوت کند و می‌ترسد اگر آن را بشکند کشته شود. تا این‌که پادشاه از او می‌خواهد که آن‌چه بر سرش آمده را لااقل به اجاق بگوید و خودش از اتاق کناری به ماجرا گوش می‌دهد. از این دسته از قصه‌ها بر می‌آید که دختر نیازی ندارد که ارزش و توانایی کدبانویش را به مادر شوهر آینده نشان دهد. در عوض می‌بایست بیش از هر کاری توان تسلط بر خویش را در برابر وسوسه‌های جنسی داشته باشد. در واقع همه‌ی تأکید بر نجابت اخلاقی و جنسی دختر است.

«بزن چوپان» افسانه‌ای که در نقاط مختلف ایران با روایات متفاوت یافت شده است، یکی از این افسانه‌هاست که موضوعش تأکید بر تقوای جنسی در برابر میل وسوسه‌گر مردانه است. در این روایت شیر، خون دختر، خیانت دایه یا خواهران بزرگ‌تر در طعمه شدن دختر نقشی اساسی دارد. قصه می‌کوشد دختر خردسال یا نوجوان را از عواقب شیطنت‌های جنسی بترساند و به او بیاموزد که نجابت و تقواورزیدن در همه حال به یاری او خواهد آمد. به همین دلیل اگر خون دختر ریخته می‌شود اما نجابتش سبب رویش نی می‌شود و آن‌نی آواز بیگناهی او را در جهان پراکنده می‌کند. در نهایت همان سبب تولد دوباره‌ی او از میان یک میوه‌ی دربسته می‌شود؛ نمادی که دلالت بر باکرگی دختر دارد. در واقع با کمک افسانه به دختر تعلیم داده می‌شود که در همه حال از طغیان جنسی و تن دادن داوطلبانه به این میل قبل از ازدواج بپرهیزد.

آئینی ورود به زناشویی است. به خصوص که می‌دانیم در میان آرامنه و ترکمن‌ها نیز وقتی عروس به خانه‌ی شوهر می‌رود تا مدت‌ها می‌بایست دهان خود را با یک دهان‌بند، یا بخشی از روسریش ببندد.

در تأیید این نکته که این افسانه‌ها در مشابهت با بسیاری از مراسم آئینی ورود نوجوانان هستند می‌توان به الیاد استناد کرد که می‌گوید در کامبوجیا مراسم آئینی ورود دختر به عالم زنانگی چند سال طول می‌کشد (همان‌جا ۹۲). لوفر دلاشو در تأیید این نکته می‌گوید و در تصدیق فرضیه‌ی روانکاوی فروید تماس دست زیبای خفته را با دوک نخ ریزی به یک تجربه‌ی پیش‌زفافی تعبیر می‌کند و دوک را نماد عضو جنسی مردانه می‌گیرد (زبان رمزی قصه‌های پری‌وار ۱۸۳). او تأکید دارد که در باستان‌شناسی دوک و صلیب نشانه‌های پرستش ونوس- آفرودیت بوده است که در دوران تمدن میسنی رواج داشته است. او هم‌چنین می‌گوید که «روسپیان مقدس» که وقف معابد آفرودیت بودند وقتی خود را به بیگانگان عرضه می‌داشتند نخ یا بند نازکی به دور سر می‌پیچیدند. بعدها این آرایش مو را ایزدبانوان بسیاری پیدا کردند. نخستین فرد از این ایزدبانوان آریان بود که نامش به معنای «دوک» است (همان‌جا ۱۸۶). او می‌گوید شکل صلیب ضربدری نیز از این فرم ساخته شده و پیش از عیسی صلیب نماد جادو و افسون عشقی بوده است.

در قصه‌ی غازچران وقتی دو دختر؛ عروس و همراه او، به قصر وارد می‌شوند جای یکی با دیگری عوض می‌شود. حتی اسم‌ها تغییر می‌کند عروسی که دستمالش را آب برده «دختر غازچران» می‌شود که نماد بی‌جایگاهی اوست. مثل کسی که نجس یا نامحرم است، کسی در این ایام با او حرف نمی‌زند مگر پسرکی غازچران که مرتبه‌ای مشابه او دارد و هنوز به جایگاه مردی نرسیده است. دختر غازچران در حالی ناچار از غازچرانی می‌شود که عروس قلابی چنان جایگاهی یافته که می‌تواند دستور دهد سر

او را پیدا می‌کند و دختر جوان با بوسه‌ای به حیات اجتماعی باز می‌گردد و هویتی نو و شایسته می‌یابد.

در یک دسته از افسانه‌ها که به همین مجموعه مربوط می‌شود دختری به‌عنوان قهرمان قصه معرفی می‌شود که نامزد شاهزاده‌ای است و طبق رسم جامعه زنی از خانواده‌ی دختر می‌بایست او را نزد همسر آینده ببرد. این دختر در مدتی که هنوز با نامزد خود ازدواج نکرده یا به اصطلاح عقد کرده محسوب می‌شود، طبق رسم باید از خوان‌های متعددی بگذرد. یکی از آنها روبرو شدن با حسادت جنسی و غلبه بر آن است. در چنین مرحله‌ای جایگاه دختر تازه عروس را هوو یا رقیب می‌گیرد. این رقیب تازه به میدان آمده - کسی نیست مگر دختر خاله که مسئولیت بردن عروس به نزد شوهر را به‌عهده داشته است. قهرمان قصه که در این مرحله در مرتبه‌ی یک خدمتکار سقوط کرده، پس از پشت سر گذاردن آزمون‌های گوناگون سرانجام جایگاه اصلی خود را به‌دلیل ابراز لیاقت و شایستگی می‌یابد. «دختر غازچران» یکی از نمونه‌های این دسته از قصه‌هاست.

در قصه‌ی دختر غازچران دختری معرفی می‌شود که یگانه فرزند یک ملکه است. او که در ایام نامزدی شاهزاده‌ای به سر می‌برد، با ندیمه‌ای به خانه‌ی شوهر فرستاده می‌شود و تنها دوست قابل اعتمادش اسب اوست. عروس به محض این‌که از خانه بیرون می‌آید ندیمه از فرامین او سرپیچی می‌کند. نه تنها «به او در جام طلا آب نمی‌دهد» که دختر باید خودش از پس کارهایش برآید. علاوه بر آن در همین ایام دستمالی را که مادرش به او داده، با سه قطره خون که نشان دوشیزگی و سربلندی مادر و سایر زنان خانواده بوده به آب می‌دهد. در واقع پس از آن است که ندیمه او را مجبور می‌کند که اسب و لباسش را با او عوض کند. یک خطای از سر سادگی یا کودکی نتیجه در آغاز دوران برزخی می‌دهد. مضافاً دختر جوان باید عهد کند که با پادشاه، درباره‌ی وقایعی که اتفاق افتاده سخنی به میان نیاورد. از همه‌ی این نشانه‌ها می‌توان این برداشت را کرد که دختر در ایام مراسم

مختصات و ریخت‌شناسی منطقه‌ای یافته است. در این افسانه نامادری، دایه یا خواهران بزرگ‌تر با دختر نوجوان یا تازه بالغ شده رقابت شدیدی بر سر زیبایی دارند. اما آنچه قهرمان افسانه‌ی بزَن چوپان را براستی زیبا می‌کند مهربانی اوست که در صورتش جلوه می‌کند.

بلوغ، به سن نوجوانی رسیدن و خطری که دختر نوجوان را تهدید می‌کند در روایت سفیدبرفی از همان ابتدا با قطره خونی که به وقت گلدوزی از دست مادری که باردار است می‌چکد، نشان داده می‌شود. در قصه آشکار است که مقصود محک خوردن نجابت و وفاداری جنسی دختر است. به‌طور مثال در سفیدبرفی به‌روایت برادران گریم، سخنی از دختران نامادری نیست، بلکه خود نامادری رقیب سفیدبرفی می‌شود و با سپردن او به‌دست شکارچی که نهاد مرد هرزه یا زندگی بی‌سرانجام برای یک دختر است، می‌کوشد روح و آبروی دختر را تباه کند. دختر نوجوان اگرچه به‌وسیله‌ی شکارچی به تاریکی جنگل رانده می‌شود، اما معصومیت و نوجوانیش، شکارچی را از کشتن یا بلعیدن او منصرف می‌کند.

در روایات ایرانی شکارچی در نماد شیر ظاهر می‌شود و «دایه» کسی است که دختر زیبا را به درخت می‌بندد تا طعمه‌ی شیر بشود. در روایت برادران گریم دختر به کمک همان شکارچی موفق به فرار می‌شود. در شرایط گمنامی و تنهایی به خانه‌ای در جنگل پناه می‌برد. به خدمت کوتوله‌ها که در معدن کار می‌کنند و یک زندگی زیرزمینی دارند می‌پردازد. برداشتی که در این جا می‌توان از بن‌مایه‌ی خدمت به کوتوله‌ها کرد عبارت است از داشتن رابطه با مرد بدون قرار گرفتن در یک رابطه جنسی. در روایت گریم بعد از سپری شدن دوران خدمت‌گزاری دختر به دلیل شتابش در شکستن این دوران، با مرگ موقت یا خواب طولانی یا دوران برزخی دوم، مجازات می‌شود. پس از طی دوران خواب یا مرگ صوری «شاهزاده»

۵. الف. ۱. بیان نجابت و تولد دوباره از یک قطره خون

در دسته‌ی چهارم افسانه‌هایی می‌گنجد که در آن‌ها قهرمان اصلی با یک میوه و قطره‌ی خون ارتباط می‌یابد و تقوای جنسی قبل از ازدواج نقشی اساسی در این افسانه‌ها بازی می‌کند. این افسانه‌ها به دو بخش تقسیم می‌شوند. در بخش اول دختر به خیانت نامادری، دایه، خواهران بزرگ‌تر، بیشتر به انگیزه‌ی حسادت، به دست شکارچی سپرده می‌شود. این شکارچی که قرار است خون دختر را بریزد گاه با نماد حیوان درنده نشان داده می‌شود، گاه یک مرد شکارچی.

در بخش دوم دختر داخل یک میوه مثل ترنج است که می‌بایست با ظرافت تمام به وسیله‌ی خواستگار از شاخه چیده شود. اما وقتی دختر تنها گذاشته می‌شود کنیزی خون او را می‌ریزد و خود جای او را می‌گیرد. آنچه گواه معصومیت دختر است بوته‌ای گل است که از خون دختر روئیده می‌شود و وسیله‌ی همان بازگشت دختر به زندگی می‌گردد. اما در هر دو دسته از این افسانه‌ها موضوع اصلی اهمیت به تقوای جنسی و نجابت دختران نوجوان است. افسانه می‌کوشد به دختر بیاموزد که ولو به دلیل خیانت نامادری یا دختران دیگر و شرایط محیطی، او حتی اگر طعمه‌ی حیوانات درنده (نمادی برای مردان حریص) هم شود، باز به دلیل پرهیزگاری و تقوایی که از آن برخوردار بوده، هر قطره‌ای از خورش گواه پاکی او خواهد شد و همان سبب بازگشت او را به زندگی فراهم خواهد کرد. دختر نوجوان این دسته از افسانه‌ها در مواردی مادر محبوبش را از دست می‌دهد. به همین دلیل پدرش با وجود عشق فراوانی که به دختر دارد، ناچار است همسری اختیار کند و دختر را به دست نامادری بسپارد. نامادری که خود از زیبایی بهره‌ای دارد، به رقابت با دختر نوجوان بر می‌خیزد تا جایی که اقدام به کشتن او می‌کند.

افسانه سفیدبرفی یکی از این موارد است که در روایت برادران گریم آمده است. در روایات ایرانی مشابه آن را در «بزن چوپان» می‌توان دید که

بعد شبی که پادشاه می‌خواد این دختر و عقد کوند، این خاله هم يك دختر داشته، یواشکی می‌آتو دختر و توی يك چاهی می‌اندازد، دختر خودشو به جاش می‌ذارد. بعد پسر پادشاه می‌آد می‌بیند نه گلی هست و نه مرواریدی و می‌گد که باید سر در بیارم بینم این جریان چیه. بعد يك جایی بوده‌س، این آبی که از چاه می‌اومده‌س به يك رودخونه‌ای می‌رفته‌س. بعد باغبونه می‌بیند که يك گل قشنگی می‌آد، صبح به صبح. ای بعد می‌آت یکی از این گل‌ها رو و می‌دارد تقدیم شاه می‌کوند. پسر پادشاه می‌گد این کوجا بوده‌س. این رو از کوجا آوردی؟

پسر پادشاه می‌آت می‌گردد می‌بیند از سر چاه صدای ناله می‌آد، که یکی رو پیدا می‌کوند می‌فرستن ته چاه عروسو پیدا می‌کوند. می‌بیند چقد گریه کرده که تا زانوهایش مرواریده اینو می‌آرن بالا. بعد پسر پادشاه چیکار می‌کوند می‌آد خاله و دختر خاله ره می‌بندد به دُم اسب و می‌آت با ای زندگی می‌کوند.^{۳۷}

^{۳۷} در بسیاری از روایات این افسانه، وقتی دختر خاله یا زن خدمتکار که جانشین دختر شده حامله می‌شود دستور می‌دهد زنان هنرمند جمع شوند و برای کودک آینده‌ی او لحاف مروارید دوزی تهیه کنند. در آن زمان هم رسم بوده وقتی زنان دوزنده دور هم جمع می‌شدند برای هم قصه می‌گفتند یا سرگذشت خود را تعریف می‌کردند یا آواز می‌خواندند. در روایات متفاوت این افسانه دختر که هنرمند مروارید دوز توانایی شده به قصر پادشاه می‌آید تا هنر خود را عرض کند و هم‌زمان وقتی قصه‌ی زندگی‌اش را نقل می‌کند به گوش پسر پادشاه می‌رسد.

صبحی می‌گوید قصه‌ی گل خندان را در سر سفره بی‌بی حور و بی‌بی نور که روز سه شنبه آخر شعبان می‌اندازند می‌گویند. (رک/افسانه‌ها جلد اول ۱۷) که این نمی‌تواند درست باشد. افسانه‌ی سفره‌ی بی‌بی حور همان است که در قسمت دوم افسانه‌ها آمد. این‌ها دو افسانه‌ی متفاوت با ریخت‌شناسی متفاوت هستند. اما ساختار گل خندان در تمام روایات در سراسر ایران تقریباً یکسان است. نمادها و نشانه‌ها با مفاهیم مشابه اگرچه صورت‌های متفاوت پدیدار می‌شوند.

می شد ، هیچ کس دیگه سراغ این نیمی آد. این هر وقت می رِد درِ خونه خواهرها رو می زَند می گندش ما همچی خواهری نداشته ایم.

بعد این می آد يك بته كشی پیدا می شد و بالاخره این دختری می گیرد. این دختر خُب آپسن می شد. این دختر خُب هیچی نداشته س. می گه منو سوار کون ببر به يك بیابونی. می گد تو برو بته كشی تو بکن ، بیار خرج کون. این دلش که درد می گیرد تووی بیابون دیگه می گد خدایا من که اینجا کسی رو ندارم تو یار و یاورم باش. بعد می بیند يك چادر بزرگی اومد و به زمین کوبیده شد پنج تا زن اومدند همه چادر مشکی و خیلی شیک. می گد که خدایا اینا بالاخره مَلکند. خدا رسونده. خلاصه این پنج تا زن این بچه ره می آرند به دنیا. وقتی بچه می آد به دنیا بته كشه که می آد می بیند زنش نیست. اما يك چادر اینجاست. صبر می کوند می بیند چه می شد. بعد اینا می گن ما باید هر کدوم يك هدیه ای به این بچه بدیم. یکیشون می گد که من يك هدیه ای می دم به بچه که وقتی پوزقند می زَند این بچه يك غمچه گل از دهنش در آد. وقتی می خندد يك شاخه گل بزرگ. یکی می گد که من هدیه می دم که شب وقتی می خوابد زیر متکاش يك صد تومنی باشد. یکی می گد من فکر می کونم این بچه هر وقت راه می افتد زیر پایش يك خشت طلا بیاد. بعد اون یکی می گد هر وقت گریه می کوند از چشمش مروارید بریزد. بعد اینا يك هو غیب می شنند.

بعد اینا بچه رو بلند می کوند می بینند زیر سرش پوله. بعد بچه راه می افتد زیر پاش خشت طلا بود و دیگه یواش یواش خونه ای و زندگی. بعد این دختر می شد به سن ده پونزده. این بچه يك خاله داشته س خاله هم يك دختر داشته س. این می فهمد این جریانو. بعد می رِد توی يك باغی پسر پادشاه اینجا بوده. بعد می بیند این پوزقند زد غنچه گل اومد. گریه اش اومد از چشم هاش مروارید اومد. می گد من باید اینو بگیرم.

روبنده‌ای از پوست سیر می‌پوشد و به دیدن شاهزاده می‌رود. در آنجا با پری‌زادی ملاقات می‌کند که تیغ در گلویش گیر کرده است. پری‌زاد در مقابل یاری که از دخترزن‌بوری دریافت می‌کند او را پیش «بخت‌آفرین» می‌برد، تا هر آرزویی که دارد برآورده شود. دختر می‌خواهد صاحب زیبایی بی‌همتایی شود و آرزویش برآورده می‌شود. وقتی «دختر بینان» برای خواستگاری به خانه‌ی زن رخت‌شوی می‌روند این بار دختری می‌بیند که زیبایی بی‌مانندی دارد بدون معطلی او را برای شاهزاده می‌پسندند (رک). *افسانه‌های ایرانیان* (۹۳-۹۶). در این افسانه قصد است تا دگرذیسی دختر به کمک خصال نیکویش نشان داده شود. او هم آوازی زیبا دارد و هم از آوازش کمک می‌گیرد تا سبب شفای شاهزاده شود و همان فرشته را برای دگرذیسی او به یاری می‌خواند و از او دختری زیبا می‌سازد.

۵. الف. ۱. ۳. ۱ افسانه‌ی گل خندون

روایت نجف آباد

راوی: شادروان خانم سلطان صادقی

متولد: نجف‌آباد

سن: هشتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

مادرم يك قصه تعريف می‌کرد که هفت تا دختر بودند. يك روزی بود يك روزگاری یکی بود یکی نبود غیر خدا هیش‌کس نبود. يك کسی بود هفت تا دختر داشته‌س، بعد پدر و مادر می‌میرند. يك دختر بزرگی داشتن دختر اولیش این هی شیش تا خواهر و همه رو به سر و سامون می‌رسوند. هرکسی برا خودش خونه‌ای، زندگی‌ای، فلانی، دختره خودش می‌موند پیر

انجام می‌دهد. یعنی دختر را در بهای جرعه‌ای آب کور می‌کند، به چاهی می‌اندازد و خودش با لباس‌های او به نزد داماد می‌رود. داماد متوجه می‌شود که عروس تازه فاقد آن توانائی ثروت سازی سابق است. اما به روی خود نمی‌آورد. از آن طرف عروس اصلی که در چاه است از توانایی ثروت سازیش استفاده می‌کند، صدایش را به گوش خارکن دیگری می‌رساند. این مرد دوم با طلا و نقره‌ای که در زیر پای دختر یافته او را به نزد همسر خود می‌برد. همان توانائی ثروت سازی، خارکن قدرشناس را وادار می‌کند به دختر کمک کرده چشم‌هایش را بدست آورد. سپس خارکن کاری می‌کند تا دختر بتواند شوهرش را ملاقات کند. به این ترتیب او دختر را به شوهرش می‌رساند. با استناد به این افسانه دختر چون سعادت‌مند به دنیا آمده (می‌تواند ثروت بسازد) در هر کجا که قرار می‌گیرد برای خودش و دیگران روزی و مکنت فراوان به همراه می‌آورد. این سعادت در درجه‌ی اول برای دیگران عبارت است بدست آوردن مکنت و مال و روزی و خواسته فراوان و برای دختر یافتن مردی که دوستش دارد (رک). افسانه‌ها و متل‌های کردی (۲۲۰-۲۳۰).

به غیر از توان ثروت سازی زیبایی دختر در افسانه نیز یک اصل قدسی محسوب می‌شود و همیشه عامل تعیین کننده‌ای برای یافتن شوهر یا بخت مناسب است. هر چه دختر زیباتر و ثروت‌سازتر باشد امکان خوشبخت‌تر شدن او هم بیشتر است. زیبایی دختر «دم‌بخت» معمولاً یکی از عواملی است که در قصه‌ها به طور جدی سبب بیدار شدن بخت او می‌شود. در «افسانه صنما» زن رخت‌شویی دعا می‌کند که بچه‌دار بشود اگرچه یک زنبور باشد. خدا به او زنبوری می‌دهد که آواز زیبایی دارد. آواز او را پسر پادشاه می‌شنود و ندیده عاشقش می‌شود. اما خانواده داماد «دخترزنبوری» را نمی‌پسندند و در صددند دختری دیگر را به همسری پسر درآورند. پسر پادشاه در این ایام از اسب به زیر می‌افتد و به حال مرگ فرو می‌رود. «دخترزنبوری» وقتی خبر را می‌شنود لباسی از پوست پیاز،

هنگام تولد دختر با حضور بانوان مقدس یا ایزدبانوان تقدس یافته و تولد دختر با همیاری و کمک ایشان بوده است. در واقع همین ایشان هستند که به دختر خصال والا را می‌بخشند. توانائی‌های دختر سبب ترقی پدر و مادر او و صعودشان به مرتبه‌ای شایسته می‌شود. جایگاه نوین پدر و مادر و خصال برجسته دختر سبب می‌گردد که او به همسری پسر پادشاه درآید. اما دختر مانند همه‌ی قهرمانان افسانه‌های گذر در مرتبه‌ی برزخی می‌بایست ثابت کند که شایسته‌ی دریافت هدیه‌ی بانوان آسمانی بوده است. برای این‌که شایستگی دختر ثابت شود برای مدتی شخصیت منفی قصه که با نهاد خدمتکار او، یا ناخواهری و یا دخترخاله‌ی نشان داده می‌شود جای او را می‌گیرد، همانطور که در قصه‌های دینی شیطان یا دیو جای سلیمان را می‌گیرد و دختر در یک مرتبه‌ی بی‌جایگاهی که با نهاد ته چاه، کوری، یا غازچرانی نشان داده می‌شود، سقوط می‌کند. اما در مرحله به کمک مهربانی و شایستگی که از خود نشان می‌دهد چشم‌هایش را پس می‌گیرد تا در پایان بر تختی که برایش تعیین شده با لیاقت تکیه زند.

یک دسته دیگر از افسانه‌ها که می‌توانند زیر مجموعه‌ی همین افسانه‌ها باشند موضوعشان توانایی ثروت سازی دختر است و همان توانایی او را به یک جایگاه والای اجتماعی می‌رساند. در قصه‌ی «پیر خارکن» مرد فقیر به بخت زنش مرغی را می‌یابد که «تخم سعادت» می‌گذارد. این مرغ به دختری زیبا بدل می‌شود. پیرمرد فقیر و زنش دختر را در زیرزمین نگاه می‌دارند تا در طول مدتی که دختر با آنها زندگی می‌کند خودشان از مزایای ثروت سازی دختر برخوردار شوند، سپس او را به فرد مناسبی بدهند.

روزی پسر پادشاه که بدنبال توپ خود به زیرزمین رفته دختر را می‌بیند و عاشقش می‌شود و با او عروسی می‌کند. روز عروسی زن خارکن دختر خودش را همراه او می‌فرستد، ضمن آنکه به دخترش می‌آموزد به عروس غذایی شور بدهد. دختر خارکن هرچه مادرش گفته را مو به مو

شوهره رو بیدار می‌کنه می‌گه پاشو چقدر می‌خوابی دلم درد می‌کنه چرا تو
بلن نمی‌شی منه ببری دکتر؟

مَرده می‌بینه نه! دوباره می‌خوابه دوباره بیدارش می‌کنه. می‌خوابه
دوباره بیدارش می‌کنه. دفعه‌ی سوم پُ می‌شه می‌گه این چه زنیه شب اول
داره با من سِگه‌زی^{۳۶} می‌کنه. این زن به درد من نمی‌خوره. پُ می‌شه می‌گه
زبونتو در آر- زبون دراز بوده- زبون شو می‌بره ، زبون شو می‌بره یک کیسه
زباله هم می‌ذاره تخته پشتش می‌گه اینم طلاق‌نومه‌ات پاش ببرم بذارمت
در خونه مادرت. می‌ره در خونه مادرش در می‌زنه می‌گه کیه- زبونشو بریده
بوده نم‌تُونسه صحبت کنه می‌گه ننه منم تکینه- اسمش سکینه بوده

می‌گه منم منم تکینه ،

تُک دَبونَم بُریده ،

طلاق‌نومه به‌دَنَم ،

یه کیتِه دُباله به‌پُشتم ،

مادره می‌آد می‌بینه این دختره ناقص شده ، زبون نداره که یه کیسه زباله
هم گدوخته به‌پشتش و طلاق‌نومه هم به‌دستش.

قصه‌ی ما به سر رسید ،

کلاغه به خونه‌اش نرسید.

رفتیم بالا ماست بود ،

اومدیم پایین دوغ بود ،

قصه‌ی ما دروغ بود.

۵. الف. ۱. ۳ هنر مهم‌ترین خویشکاری دختر

دسته‌ی سوم افسانه‌های گذرِ دختران تفاوتش با دو دسته‌ی پیشین در
این است که قهرمان قصه اگرچه در خرابه به دنیا می‌آید، اما از
خاستگاهی والا برخوردار است و وارث یک ثروت معنوی نادر می‌باشد.

^{۳۶}یکه بدو یا پس‌جوابی.

می‌گه: سر انگشتامو غرق طلا کرد.

می‌گه زرگر بیاد خونه وُ -پسر پادشاه بوده دیگه- سر انگشتاشو سر موهاشو همه رو طلا می‌کنه ، بس که این زن خوبی بوده. این می‌آت وُ قصه امون تموم نشد می‌آت وُ امروز می‌شه فردا می‌شه می‌گه این که پسر پادشاه این قدر تحویلش گرفته و پلو خورش می‌پزه مال دختر خودش. یه گاو گوساله ره هم همونکه ماه‌پیشونی برده بوده تو بیابون ، می‌گه اینه ور دار ببر. اینم می‌ره پی ولگردیش و اینور وُ انور وُ پیر گاو گوساله ره هم ول می‌کنه گشنه و تشنه می‌ره توو این چاه پمبه اشو می‌اندازه ، تووی چاه می‌اندازه ، توو چاه دیوه اونجا بوده. می‌گه:

مرغ می‌آد پر می‌اندازه ،

اسب می‌آد نعل می‌اندازه ،

بوی آدمزاد می‌آد!

می‌گه منم. پمبه‌ام افتاده تو چاه. می‌گه خب بیا وردار. وقتی که می‌ره می‌گه این اتاق تمیزتره یا اتاق مادر تو؟ می‌گه واه واه واه این قد اتاقت کثیفه حالِم به هم خورد. اتاق مادر من خیلی تمیزه. می‌گه خب حالا ببین سر من تمیز تره یا سر مادر تو؟ می‌گه واه واه واه سرت خیلی کثیفه حالِم به هم خورد. سر مادر من خیلی تمیزه می‌گه خب برو. آب اولی که اومد نه ، آب دومیه رو بزنی به صورتت. پمبه اتم وردار وُ برو. این می‌آد می‌بینه یه چیز زشت اینجاش در اومد ، یه چیز زشت در اومد توو پیشونیش. می‌گه اه! همین‌طور که راه می‌ره تلپ و تلپ می‌خوره تو صورتت. ننه‌اش می‌گه ببینم ببینم ببینم چی چی در اومده؟ می‌بینه یه چیز زشت خشنی در اومده. می‌گه اه چرا اینجوری شدی می‌گه خب خودت گفتی. اینو می‌بره صاف وُ صوف می‌کنه که کسی نفهمه. دوباره می‌بره دوباره در می‌آد خواسگار می‌آد مال دخترش. خواسگار می‌آد مال دخترش وُ شب که می‌شه پلو خورش می‌پزه وُ دختره رو راهی خونه‌ی بختش می‌کنه. دختره شب دلش درد می‌گیره و اینا هی می‌گه چیکار کنم چیکار نکنم پا می‌شه

قوقولی قوقو ،
ماه پیشونی تو تندوره ،
سنگ مرمرش به درش ،
پالون خر بالاترش .

اینا پا می شن دنبال خروس می آن می گن بیبینیم خروسه چی چی می گه
خُب. وقتی می آن می بینن آره اینو کرده توو تندور و وقتی در تندور و
می کنن می بینن این سیاه شده همه دست و پلش صورتش. آب می آن
لیف صابون می کنن- حموم که نبوده قدیما- اینو قشنگ صابون می کنن
می شورن خواسگارا می گن چه دختر خوبی خواسگاری می کنن برا پسر
پادشاه ، برا پسر پادشاه ، و این [زن بابا] شب که می خوان عروسو ببرن
آش جو می پزه هی می ده به این می خوره. هی می گه من سیرم دیگه
نمی تونم. می گه باید یه لگن آش بخوره که شب اونجا دل درد بشه. اینو
می خوره. اینو می خوره از ترسش. شب که اینو می برن نصمه شب که می شه
دلش درد می گیره پا می شه راه می ره پسر پادشاه بیدار می شه می گه
ماه پیشونی چرا نمی خوابی ؟ می گه آخه دلم درد می کنه می گه چیکار کنم
چیکار نکنم تا صُب صبر کن صُب می برمت دکتر. می گه خیلی دلم درد
می کنه. هیچی این می آت و صُب که می شه اینو می بره دکتر ، دوا درمون
می کنه و دلش خوب می شه و می گه تو این قدر زن خوبی بودی منو بیدار
نکردی من سر انگشتاتو طلا می کنم با سر موهاتو. زن باباه دیوار به
دیوار بودن با خونه این پسر پادشاه می آد لب دیوار می گه:

چُغندر لب لبو بر تو چه ها کرد- به این آش چغندر کرده بود که این
دلش درد بگیره-می گه:

چغندر لب لبو بر تو چه ها کرد؟

می گه: سر انگشتامو غرق طلا کرد.

زن باباه می گه این اشتباه اشنیده دوباره می گه:

چُغندر لب لبو بر تو چه ها کرد؟

هوای این دختره می‌آد این دختره سر این گاو گوساله رو گرفته بوده می‌اومده. پسر پادشاه می‌آد دنبال این. خونه رو پیدا می‌کنه.

خونه رو پیدا می‌کنه. فردا که می‌شه می‌گه به اینا باید بریم خواسگاری. مامانش می‌گه اِه ننه اینا گدازاده ان. اینا تیپ ما نیستن. تو باید بیایی وُ با شاه با پادشاه وصلت کنی. می‌گه اَلَا وِ بَلَا من این دختره رو می‌خوام. اینا می‌گن ما می‌آیم خواسگاری. اما الکی. ما این دختره رو که نمی‌گیرم. این قد که این پافشاری نکنه می‌آن

وُ این [ماه‌پیشونی] می‌آد خونه. زن باباهه با غیظ می‌گه برو دیزی رو بیار با غیظ. می‌بینه این قدر تاریکه هیش کجا رو نمی‌بینه. گوشه این روسریه رو می‌زنه بالا هو می‌ره تو آشپزخونه دیزیو بیاره می‌بینه همه آشپزخونه روشن شد. زن باباش می‌گه بیبینم بیبینم چیکار کردی؟ می‌گه هیچی من رفتم اونجا پمبه هامو بریسم رفتم در بیارم مرده به من گفت: این آبه رو بزنی به صورتت وُ بعد زدم اینجا اینجوری شد. می‌گه خب وردار بیار دیزی رو. ور می‌داره می‌آره وُ

بعد خواسگارا می‌آن. این زن باباهه با این دختره بد بوده، حسادت می‌کرده که پیشونیش شده یه ماه، چونه‌اش شده یه ستاره. اینه می‌کنه تووی تندور. اینو می‌کنه تووی تندور. اینو می‌کنه تو تندور وُ یه سنگ گنده می‌ذاره در تندور، پالونِ الاغه رو هم می‌ذاره روش که کسی متوجه‌اش نشه. خواسگارا می‌آن خروسه هی می‌پره اینور می‌پره انور می‌گه:

قو قولو قوقو

ماه‌پیشونی تو تندوره

سنگ مرمر به درش

پالون خر بالاترش

اینام می‌گن وا این خروسه چی چی می‌گه. به زن بابا می‌گه این خروسه چی چی می‌گه؟ می‌گه این خروسه همی که چشمش به یه مهمون می‌افته این کاراره می‌کنه. اینا می‌گن نه! خروسه دوباره می‌گه:

دختره خیلی بد بوده- دختره هم می گه باشه. سر این یه طناف می بنده و سر گاو گوساله رو می گیره و یه خده (یک خرده) نون خشکم بهش می ده و می گه این نونا رو آب بزن بخور. این پمبه ها رم بریس. می آت وقتی که اومد اینارو می بره تو بیابون می چرونه و می شه شب. نونا رو می ذاره توو یه آب رونده، می خوره و شب می شه می بینه اِه پمبه هاش مونده نرشته و الان بره خونه زن باباه عواش می کنه و کتک کتک کاری می شه و می گه چیکار کنم چیکار نکنم پمبه ها رو می اندازه توو یه چاه که معلوم نباشه نرشته.

یه دیب اونجا خوابیده بوده می گه اسب می آد نعل می اندازه مرغ می آد پر می اندازه بوی آدمزاد می آد. می گه آقا من بودم پمبه از دستم افتاد تو چاه. می گه خب بیا در بیار. می آت و پمبه شو که می ره بیاره بالا می بینه یه دیب با شاخ اونجا خوابیده کثیف، مثیف گت و گنده.

می گه سلام می گه سلام و علیکم می گه آره من پمبه ام افتاده تو این چاه اومدم ببرم. می گه خب اول این اتاق من تمیزتره یا اتاق زن بابای تو؟ می گه اتاق شما- اتاق پره مار و عقرب بوده و کثیف و مثیف و خیلی نامرتب- می گه نه آقا اتاق شما تمیزه. می گه خب اول بین سر من تمیزه تره موها من تمیزتره یا سر زن بابای تو؟

می گه نه آقا سر شما خیلی تمیزه. می گه خب برو بالا سه تا آب می آد آب اولی نه دومی نه سومی بزن به صورتت. این می زنه و دعا مادره پشتش بوده می بینه که اونجا تووی بحر بیابون تاریکی! دختر! می بینه که همه جا روشن شد. گاو گوساله هم گم شده با این روشنا می ره پیداش می کنه. سرشو می گیره می گه آخه من برم خونه، زن بابام منو ببینه- اینجاش یک ماه در می آد؛ پیشونیش. چونه اش یک ستاره- می گه آخ خاک به سرم برم خونه، زن بابام منو ببینه دعوا می کنه. چیکار کنم؟ روسریش و وا می کنه می بنده رو ماه. سفت می بنده که نورش کسی نفهمه. سر گاو گوساله ره می گیره و می آد. می آد و همینجور که داشته می اومده پسرپادشاه هم داشته از شیکار می اومده، می بینه این بیابون نور بارون شده، روشنا شده. به

ای دختره خیلی خنگ بوده. می آت و می ره می گه مامان می گه بله می گه خام باجیم گفته یه خده دون سرکه بده. می گه باشه. می ره براش دونه سرکه بیاره سرشو دولا می کنه که به این دونه سرکه بده پاهاشو می گیره سرازیرش می کنه تو خُمه سرکه. مادره اون توو خفه می شه. خفه می شه و می آت به خام باجیش می گه مه ای کارو کردم. ماما مه انداختم توو خُمه سرکه. می گه خُب امروز و فردا و پس فردا تا یه هفته. بعد یه هفته ام دوباره تا یه هفته دیگه.

می گه برو به بابات بگو زن نمی گیری؟ می ره می گه بابا زن نمی گیری می گه ای بابا ولم کن زن می خوام چه کنم مرد پیره مرد. دوباره می آد به خام باجیش می گه به بابام گفتم می گه زن نمی خوام. می گه برو دوباره بگو. دوباره می ره به باباش می گه بابا زن نمی گیری؟ می گه نه من مرد پیره مرد! ولم کن زن می خوام چه! دوباره می آد به خام باجیش می گه به بابام گفتم بابام اینجوری گفت. می گه حال دوباره هم برو بگو. می آد دوباره هم می گه بابا زن نمی گیری؟ می گه حالا کیه می خوامی برام بگیری؟ می گه من تا این چیزا مادرت اثاثاش اینا خاک نگیره من زن نمی گیرم.

می آد به خام باجیش می گه. می گه برو یه آلك وردار رو همه این اثاثاش خاک الك کن. خاک الك کن و دوباره می آد به خام باجیش می گه که مه گفتم و خاکم الك کردم و دوباره می آد به باباش می گه بابا ببین چیزای مامام خاک گرفته نمی خوامی زن بگیری؟ می گه حالا کیه می خوامی برام بگیری بابا ولم کن.

می گه خام باجیمو می خوام برات بگیرم. می گه خُب. به خام باجی می گه و خواستگاری شروع می شه و عقد کنون به پا می شه و اینا می شن زن شوهر. می شن زن شوهر و روز سوم می آد می ره سر خُمه سرکه می گه ببینم این زنه رو انداخت توو این خُمه سرکه چه بلایی به سرش اومد؟ می بینم مادرش شده یه گاب- حامله بوده- بچهاش شده یه گوساله. اینا در می آره و به این دختره می گه بییییاااه!! اینه وردار برو بیابون بچروون- با

بعد نگاه می‌کوند می‌بیند نه این دختره خیلی سیاهه. بعد می‌گد برید همه جا رو بگردید ، ببینید خروس چی می‌گد راجع به این تنور. بعد که می‌رن در تنور بر می‌دارند می‌بینند ماه‌پیشونی که می‌گن ، دختره اینجاست. بعد می‌بینن که زن پدر دختر خودشو جای این گذاشته.

خلاصه پسر پادشاه چی کار می‌کوند؟ می‌گد که این مادر و دختره ببندید به اسب ولش کونید به بیابون. بعد می‌آد با این دختر ماه‌پیشونی عروسی می‌کوند. بزن و بکوب. تموم شد. قصه ما به سر رفت.

بالا رفتیم ماست بود

پائین آمدیم دوغ بود

قصه‌ی ما دروغ بود.

۵. الف. ۱. ۲. ۲. ماه‌پیشونی

روایت قم

راوی: خانم صغری حمزوی

متولد: قم

سن: هفتاد و یک ساله

ساکن: تهران

هنگام ضبط: فروردین ۱۳۹۵

یکی بود یکی نبود غیر خدای مهربون هیش که نبود. یه دختر بود می‌رفت اوسا- اون موقع‌ها مدرسه نبوده می‌رفتن اوسا کار یاد می‌گرفتن- مادرش هم حامله بوده. امروز که می‌ره اوسا ، فردا هم می‌ره و روز سوم. روز سوم خام‌باجیش بهش می‌گه که برو یه خدیه از مامانت دون سرکه بگیر بیار. هر وَخ رفت سر خُمه سرکه که دون سرکه بگیر ی مامانتو هم‌طور از پاهاشو بگیر هُلش بده بره تو خُمه سرکه.

چند تا آب می‌آد و می‌رد. هر نوع آبی اومد به صورتت نزن. يك آب زلال سفیدی می‌آد اونو فوری بزنی به صورتت. این رو من به تو هدیه می‌کنم.

این وقتی می‌آد می‌بیند يك آب سفیدی می‌آد. اینو وقتی به صورتش می‌زند صورتش مثل ماه می‌درخشد. بعد زن پدره وقتی این می‌آد خونه می‌بیند نه این خیلی خوشگل شده ، حسودیش می‌کوند می‌گد تو چکار کردی ؟ می‌گد من پمبه‌ام رو باد برد. رفتم به يك بیابونی. يك دیوی دیدم. بعد این دیبه به من گفته همچی.

بعد این دخترشو می‌فرسته. می‌بیند يك دیوی می‌آد. بعد این دیبه می‌گد تو می‌تونی سر منو به جوری ؟ می‌گد آره.

می‌گد تو توو سر من چی چی می‌بینی ؟ می‌گد يك جونورهای بدهبیتی. می‌گد توو سر مادرت چی چی می‌بینی ؟ می‌گد مروارید تووشه. می‌گد حالا چی هدیه می‌خوای ؟ می‌گد تو هر چی بدی من می‌خوام. می‌گد خوب می‌ری يك جوب آبه هر آبی می‌آد نمی‌زنی يك آب سیاهی که می‌آد می‌زنی. این بدبخت می‌زند و صورتش يك کاسه سیاه می‌شد.

بعد این دختره ماه‌پیشونی که می‌رفتد به بیابون چیز بکوند يك پسر پادشاهی بوده اینو می‌بیند ، بعد ای عاشق ای دختره می‌شد. خلاصه می‌آد خواستگاری دختره. بعد می‌خوان عروسی کوند ، شب عروسی که می‌شد این دختره که ماه‌پیشونی بوده خیلی خوشگل بوده ، زن پدرش می‌ذارد تو تنور درشو می‌ذارد ، يك خروسی هم بوده اینجو.

بعد این وقتی که دارند عروسی می‌کوند و اینا که دختر خودشو می‌ذارد جای ماه‌پیشونی ، خروسه شروع می‌کوند قادر زدن. می‌گد:

قادر قادر ماه‌پیشونی توو تنوره.

این همه می‌گن خروسه يك چیزی می‌گد. بعد می‌گند ساکت باشیم بینیم خروسه چی می‌گد. بعد می‌بینن می‌گد:

قاقا قاقا ماه‌پیشونی توو تنوره.

۵. الف. ۱. ۲. ۱ افسانه‌ی ماه‌پیشونی

روایت نجف آباد

راوی: شادروان خانم سلطان صادقی

متولد: نجف‌آباد

سن: هشتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

دختری بود يك زن پدر داشت ، زن پدره هم يك دختر داشت. بعد این دختر خودش همیشه تو خونه نیگر می‌داشت و با چه دعا و سلام و صلوات ، با چه وضعیتی خیلی خوب ، از دختر خودش خیلی خوب پذیرایی می‌کرد. ولی این دختره بدبختو هر روز می‌فرستاد يك بسته پنبه بهش می‌داد با يك چرخي که برد توی بیابون بشیند که این پنبه‌هارو بریسد.

بعد این دختره هر روز که می‌نشسته این پمبه‌هاشو بریسد يك دغه یکی پمبه‌هاشو باد می‌برد. بعد دنبال این پمبه‌ها می‌رد. می‌رد به يك جایی می‌رسد ، می‌بیند اینجا يك دیوه يك غولی هست. بعد این می‌رد پمبه رو بیارد اون غوله می‌گد می‌توننی تو سر منه يك ذره بجوری ؟ بعد می‌گد خوب بذار بجورم. بعد این شروع می‌کوند دست به سر این کشیدن. بعد می‌گد تو توو سر من چی می‌بینی ؟ می‌گد من چیزای خوب و مروارید و چیزهای خیلی خوشگل می‌بینم. می‌گد تو سر زن پدرت چی می‌بینی می‌گد يك جوجوهای گنده و بدی می‌بینم.

بعد می‌گد که يك چیزای دیگه ازش سؤال می‌کوند. این می‌گد از تو خوبه مال زن پدرم بده. بعد می‌گد حالا من می‌خوام يك هدیه‌ای به تو بدم. می‌گد چیه ؟ می‌گد خب تو می‌ری لب يك جویی می‌نشینی این خوب

شوهر در کنار زن نیست و به جای او زنان دست اندر کار می‌باشند. این نشانه‌ها را هنوز به آسانی به صورت واقعی نه افسانه‌ای در آسیا و آفریقا می‌توان یافت.

در افسانه‌های ایرانی مشهورترین قصه‌ای که در معنای مهربانی دختر نوجوان و خدمت به غریبه‌ها می‌توان یافت افسانه‌ی ماه پیشونی است. در افسانه‌ی ماه‌پیشونی و روایات متنوع آن معمولاً دختر از جایگاه والایی است که به دلیل مرگ مادر و وجود نامادری در شرایط برزخی افتاده است. شرایط برزخی دختر کلاً از لحظه‌ی ورود نامادری به زندگی او آغاز می‌شود و تا هنگامی که به همسری پسر پادشاه در می‌آید، ادامه می‌یابد. در افسانه در برزخی که برای دختر نوجوان ساخته می‌شود او نخست امتحانش را در خانه نسبت به مادرخوانده و خواهران و اجرای فرامین آنان پس می‌دهد و در این مرحله از خود فروتنی بسیار نشان می‌دهد و در مورد خاکسترنشین دیده می‌شود که دخترنوجوان نسبت به حیوانات نیز رؤوف و خدمتگزار است. همان سبب می‌شود که حیوانات نیز در جای خود به یاری او بشتابند.

در نمونه‌ی ایرانی، ماه‌پیشانی نامادری او را در جایی قرار می‌هد تا طعمه‌ی دیوان شود. به عبارت نامادری کاری می‌کند که زندگی آینده‌ی ماه‌پیشانی به عنوان همسر و مادر نابود شود. در واقع نوعی روسپیگری را برای او رقم می‌زند. اما دختر نوجوان حتی از این شرایط که بدتر از آن یافت نمی‌شود، همچنین از زندگی با یک دیو که در ته چاه زندگی می‌کند، درخشان و سربلند بیرون می‌آید. به طوری که نامادری نیز به طمع می‌افتد تا دختر خود را در معرض چنان شرایطی قرار دهد، به این امید که جایگاه نادختری را بدست آورد.

ماه‌پیشانی یکی از افسانه‌های دختران است که با ریخت‌شناسی واحد در سراسر ایران یافت شده و می‌تواند یکی از کهن‌ترین افسانه‌های آئینی گذر دختران، در فلات ایران باشد.

حمل کرده مادرناتنی «سر او را می‌گیرد و او را از همان جا به رودخانه می‌اندازد.» زن تبدیل به یک اردک می‌شود. به طوری که تنها شب‌ها اجازه دارد به خانه برگشته بچه‌اش را شیر بدهد. این افسانه می‌گوید که شوهر دختر در ایام پس از وضع حمل به مسافرت رفته است و تنها زن‌ها در خانه قدرت‌نمایی می‌کنند. در این ایام زن جوان با تنها کسی که می‌تواند حرف بزند شاگرد آشپز است.

در رابطه با سکوت یا حرف نزدن با افراد بزرگ‌تر باید گفت: که در میان ارامنه‌ی ایران این رسم بوده که به هنگام عروسی دهان عروس را می‌بستند و دختر تا یک سال پس از ازدواج حق نشان دادن دهان و حرف زدن با خانواده‌ی شوهر را نداشته است. او تنها می‌توانسته با بچه‌ها و افراد خردسال سخن بگوید. علاوه بر آن رفتار دختر در برابر بزرگ‌ترها باید اطاعت و حرف‌شنوی محض باشد وگرنه خانواده‌ی شوهر به جرم «زبان درازی» می‌توانسته‌اند او را به خانه‌ی پدرش پس بفرستند.

در افسانه‌ی «سه کوتوله‌ی جنگل» زن از پسر آشپز می‌خواهد که به شاه در هنگام مراجعت به خانه بگوید که شمشیرش را سه بار بالای سر او تکان بدهد تا جادوی او باطل شود. بعد از این که زن به صورت عادی در می‌آید هنوز باید تا روز یک‌شنبه در یک اتاق کوچک که محل غسل تعمید بچه است پنهان شود. بعد از انجام غسل تعمید نامادری از صحنه بیرون انداخته می‌شود و زندگی به روال عادی باز می‌گردد. نشان می‌دهد که در قرون وسطی وضع حمل زن می‌بایست در مکانی تاریک و تنها باشد، تا اواخر قرن نوزدهم در اروپا نیز زنان معمولاً در داخل طویله وضع حمل می‌کردند.^{۳۵}

در قصه‌های بالا می‌توان دید زن را به دلیل شرایط به اصطلاح «شیطانی» از فرزند خود دور می‌کردند. در عموم افسانه‌ها به دلیلی

^{۳۵} Jacques Gelis, *History of Childbirth* 97.

می‌رود تا یک سبد توت‌فرنگی سرخ بیاورد. با استناد به قصه «قصه مادر این است که او را بکشد». دختر در جنگل خانه‌ای کوچک می‌یابد که متعلق به سه کوتوله است. در آن‌جا به خدمت کوتوله‌ها کمر می‌بندد. آن‌ها به او به‌عنوان پاداش ثروت، زیبایی و یک همسر خوب که در راه است می‌دهند. بعد خود دختر وقتی برف‌ها را پارو می‌کند پشت کلبه‌ی کوتوله‌ها یک بوته‌ی توت‌فرنگی سرخ می‌یابد. به هنگام بازگشت به خانه نامادری هنوز وظایف شاق‌تری برای دختر تعیین می‌کند. به‌طور مثال یک دیگ را پر از آب جوش می‌کند، نخ‌ها را در آن می‌ریزد و به او می‌گوید که باید برود آن‌ها را در آب یخ بسته رودخانه بشوید. وقتی دختر در حال شستن نخ‌هاست پادشاه جوانی او را می‌بیند و از او می‌خواهد که همراهش برود. در واقع از نمادهای موجود در افسانه می‌توان چنین برداشت کرد اشاره به ایامی دارد که دختر در آستانه‌ی بلوغ است، علیرغم نامناسبی هوا باید در مراسم آئینی ورود شرکت کند، در زندگی قبلی بمیرد، لباس کاغذی بپوشد و خدمت کوتوله‌ها را بکند^{۳۴}، تا مقدمات ورودش به زندگی نوین و جایگاه جدید فراهم شود.

در این قصه از ابتداء اشاره به شستن و پاکیزه شدن می‌شود که قصد آموزش دختر بر پاکیزگی در ایام قاعدگی و داشتن اخلاق صبور و مهربان است. با توجه به این‌که در این دوران دختران معمولاً رفتارشان در جهت خشونت و یا زودرنجی تغییر می‌کند تأکید قصه بر آموزش صبوری و یافتن پاداش در نتیجه‌ی تربیت نفس است.

نکته دیگر این است که قهرمان این قصه با وجودی که به خانه‌ی شوهر می‌رود هنوز نامادری در زندگیش حضور دارد- در بیشتر قصه‌ها مادرشوهر نقش فرمان دهنده و بازدارنده را بازی می‌کند. دختر که وضع

^{۳۴} در توضیح حضور کوتوله‌ها در افسانه باید گفت که اروپا به‌خصوص شمال اروپا مردم بر این باور بوده‌اند که افراد بسیار کوتاه قدی در جنگل‌ها زندگی می‌کرده‌اند که در صورت نیاز مردم به یاری آن‌ها می‌شتافته‌اند.

در بسیاری از این دست افسانه‌ها باد دوک نخ‌ریسی دختر را به ته چاه می‌اندازد. دختر با دیوی ملاقات می‌کند. در ملاقات با دیو چنان رفتاری توأم با صبوری و مهربانی از خود نشان می‌دهد که خواننده در می‌یابد اگر با دیو چنین است با یک فرد عادی به مراتب مهربان‌تر خواهد بود.

در پاره‌ای قصه‌ها دختر می‌بایست به یک درخت پربار سیب و یک تنور پر از نان و یک پیرزن کمک کند. او همه‌ی کارها را هر چند دشوار یا نامطبوع، با مهربانی و صبوری به انجام می‌رساند. به همین دلیل در پایان به یک زندگی مرفه و همسری شایسته و والا پاداش داده می‌شود. حال آن که خواهر دیگر که نازپرورده و خودخواه است وقتی به اصرار مادر، نه از روی طبیعت و ذات همان راه را می‌رود، نه تنها به پاداشی نمی‌رسد که به دلیل رفتار ناشایسته به مرتبه‌ای نازل‌تر سقوط می‌کند؛ به طور مثال رویش سیاه می‌شود، یا پدیده‌ی زشتی در پیشانی‌ش می‌روید.

قصه‌ی «دوازده ماه سال» از مجموعه افسانه‌های بلغاری و «سطل صدفی» از این شمارند. در قصه‌ی دوازده ماه به روایت یونانی دختر خوش رو که خواهری عبوس دارد بر حسب اتفاق به غاری در کوه می‌رود. در غار دوازده زن را می‌یابد که گرد آتش نشسته‌اند. او به آنان که دوازده ماه سال هستند با خوشرویی و مهربانی جواب می‌دهد و آن‌ها به رسم پاداش دامنش را پر از ذغال‌های روشن می‌کنند. دختر در ابتداء می‌ترسد اما وقتی می‌بیند که آن آتش او را نمی‌سوزاند خوشحال می‌شود. طولی نمی‌کشد که در می‌یابد ذغال‌ها تبدیل به طلا شده‌اند. خواهرش که فاقد آن کیفیات شایسته‌ی رفتاری است، سعی می‌کند کارهای او را تقلید کند اما چون شیوه‌اش غلط است شکست می‌خورد به جای طلا، مار از دامنش می‌ریزد (افسانه‌های یونانی ۹۷-۱۰۳).

در قصه‌ی «سه کوتوله‌ی جنگل» از مجموعه قصه‌های گریم دختر جوان به دستور مادر ناتنی‌اش لباسی کاغذی می‌پوشد، در سرما بیرون

یا سیندرلا دیده می‌شود. در روایت ایرانی ماه‌پیشونی نیز همان نزاکت و ادب در برخوردی که دختر نوجوان با دیو می‌کند، می‌شود. در قصه‌های بلوچی افسانه‌ی گل قهقهه روایت دیگری از ماه‌پیشونی است (قصه‌های بلوچی ۱۳۵-۱۳۷). خواهری که مورد بی‌مهری نامادری بوده و سختی بسیار کشیده باز هم با مهربانی با جهان حتی با دیو برخورد می‌کند، بی‌آنکه امید یا چشمداشت به پاداشی داشته باشد. مهر می‌ورزد زیرا خویشکاری او مهرورزیدن است. به همین دلیل دیو که منشاء تباهی است نسبت به او سرچشمه‌ی زیبایی و نیکویی می‌شود. در حالی که دختری که نازپرورده و خوشخوار است، با چشمداشت دریافت پاداش به نزد دیو می‌رود و دیو به او آن چیزی را می‌دهد که در حقیقت از دیو انتظار می‌رود.

دسته‌ای دیگر از افسانه‌های آئینی گذر دختران هستند، که در آنها قهرمان دختر با ناخواهری و نامادری زندگی می‌کند. او ناچار است ضمن انجام کارهای سخت و توان‌فرسا محال را تبدیل به ممکن کند. مثل کشیدن آب حوض با قاشق چایخوری، یا آوردن گل نایاب بهاری در زمستان. اما دختر با کمک صبوری و مهربانی خود بر همه‌ی موانع غلبه می‌کند و در پایان به دعا یا خواست پیرمرد، دیو و یا دوازده ماه، نه تنها موفق می‌شود خواست مادرخوانده را برآورده کند، که خود نیز به مراتب والایی می‌رسد. همان باعث می‌شود او در سایه‌ی آن کمالات همسری نیکو و یک زندگی عالی بیابد. موضوع اصلی که در این دسته از قصه‌ها مورد تأکید واقع می‌شود ساختن صبورانه با نامادری یا ناخواهری و برآورد خواست‌های ناممکن آن‌هاست. آن‌چه دختر در این قصه‌ها می‌بایست برای نامادری بیاورد عبارت است از کشیدن آب از چاهی یخ بسته در اعماق جنگل در نیمه‌ی شب، توت‌فرنگی سرخ در زمستان یا گل بهاری در میانه‌ی ماه یخبندان. که در تمام این نمادها می‌توان این برداشت را داشت که هر سه نماد به باروری و بلوغ دختر اشاره دارند.

پسته ، نخود من خودم از اول سی شیی (شاهی) دادم. تقریباً چهل و هفت سال پیش ، سال ۱۳۳۵. آجیلو باید تیکه تیکه خرید. يك خرده وردار يك خرده وردار هر کدام کم کم بخر.

در این روایت می توان دید که حضرت علی جای حضرت فاطمه ، بی بی نور یا بانوی مقدس را گرفته است. اما مابقی افسانه همان است که در روایات پیشین آمد. دیگر آنکه تأکید بر تقدس و دزد نبودن پدر و مادر دختر وجود دارد که نشانه‌ی ارتباط ایشان با منبع تقدس است. و کسی که عهد کرده تا غذای آئینی بدهد وقتی عهدش را فراموش می کند به گناه نکرده به زندان می افتد و همان اسباب تنبه او را فراهم می کند. در این قصه پدر دختر است نذرش را برآورده نکرده است.

۵. الف. ۱. ۲. مهربانی و کدبانوگری و سلیقه

دسته‌ی دوم افسانه‌های دختران بر خلاف دسته‌ی اول نه دعای یک سفره هستند ، نه با مناسک خاصی همراه‌اند. اما این احتمال وجود دارد که روزی بخشی از مناسک یا تاریخ قدسی مناسکی ویژه‌ی گذر آئینی بوده‌اند. در این افسانه‌ها نیز قهرمان اصلی دختری است و ساختارش از بسیاری جهات مشابه افسانه‌های سفره یا خوراک آئینی است. در این دسته از افسانه‌ها مهربانی و کدبانوگری مهم‌ترین خویشکاری دختر نوجوان است که در همه حال دست او را می گیرد و او را به جایگاه بلند می رساند. دختر معمولاً در مطبخ در کنار اجاق زندگی می کند و در نقش یک خدمتکار ظاهر می شود. اما در همان شرایط مطبخی نیز شایستگی و مرام یک کدبانو و دختر والاگهر را دارد. این خصائل در کارهایی که دختر می کند مثل جدا کردن دانه‌ها از هم ، که نشان حوصله و سلیقه است ، دوباره دوزی لباس کهنه و تبدیل آن به لباس نو ، اطاعت از فرامین بزرگ‌ترها خصوصاً مادرشوهر ، با مهربانی و ادب به‌طور مثال در روایات فراوان خاکسترنشین

همیشه سه تا پول بده نخود بخر پخش کن. دیگه ثروتمند می شه مکه ای می شه ثروتش از شاه می زنه بالا. کاخ درست می کنه با شاه همنشین می شه برای دخترش يك گردن بند می خره. وقتی می خاد بره مکه دخترشو می ذاره خونه شاه می ره مکه. دختر شاه با دخترش می ره استخر. دختر شاه هی از گردن بندش تعریف می کنه چقد قشنگه عله بله ، می گه قابل نداره شما بردارین. می گه نه برای خودت خوبه می گه اگه شوما دوست داری وردار. بابام می آد بازم برا من می خره.

هیچی اینو می ده به دختر شاه. دختر شاه از گردنش وا می کنه می ذاره اونجا. کلاغه می آد اونو ور می ذاره می ره. کلاغه می آد اونو ور می ذاره می ره. یعنی می آن لباس پیوشن می بینه گردن بنده نیست. بند می کنه به دختر خارکنه ، که تو گردن بندی که دادی به من ، خیلی دوست داشتی از من دزدیدی. تهمت دزدی بهش می زنه. می اندازنش زندان.

باباش از مکه می آد همه می رن پیش بازش. می بینه دخترش نیومد. می گه کو دخترم؟ می گن دزدی کرده از خونه ی شاه انداختنش زندان. می گه من دخترم دزدی نمی کنه. عله بله. می آد زندان دخترشو می خره خودش می ره زندان.

توی زندان یادش می افته که نخود موشگل گشا می دادم چرا الان دیگه نمی دم؟ بعد سه پول در می آره يك نفر راهگذر از پنجره زندان می بینه. می گه ای برادر بیا اینو برای من نخود بخر پخش کن. می گه برو بابا تو هم الان هرت گرفته. من الان عروسی پسرمه. می آد می بینه پسرش مریض شده داره می میره. می گه ای داد بیداد من نخود موشگل گشا برای اون بابا نخردم این طور شدم. می گه ای بابا بده من برم نخود بخرم ، هم این از زندان آزاد می شه. هم اون بچه اش شفا پیدا می کنه.

سؤال: این نخود را از کجا تهیه می کنند و با چه چیزهایی مخلوط می کنند؟
جواب: نخود رو باید از ترازوی رو به قبله با سه تا پول خرید. اصلش فقط نخوده. اما الان هفت رقم می خرن ، توت رو می گن کیشه ، کشمش ، نقل ،

بعد این خارکنه می ره خار بکنه ، دختره می ره خونه خاله اش جیگر می پختن. می آد می گه بابا خونه خاله جیگر می پختن من نگفتم برای من جیگر بخره. هر روز دختر می گفته. (خارکنه) می بینه بیشتر از نون یومیه اش در نمی آره که برای دخترش جیگر بخره. یک روز دیگه خیلی ناراحت از خونه می ره بیرون می بینه حضرت علی جلویش در می آد. می گه پدر چیکار می کنی می گه می رم یک لقمه روزی زندگیم در بیارم. می گه کارت چیه؟ می گه نمی بینی خار می کنم می فروشم. می گه از این راه برو بین چی می بینی.

می ره می بینه یک کیسه افتاده می بینه درش بسته. خیلی مؤمن بوده. دست به اون نمی زنه. باز فردا می ره می بینه می گه پدر اونی که دیروز دیدی ورنداشتی؟ می گه نه مال مردمو من چکار دارم؟ می گه حالا بردار اون قسمت توهه. اینو ور می داره اینور و اونور می کنه می بینه همه طلا و جواهراته. می بره نون می خره. جگر می خره. همه چیز می خره. بعد بقیه را می بره گوشه ی خونه قایم می کنه. زنش می بینه می گه مرد اون چیه قایم کردی؟ می گه یک درویشی نشونم داد. زنش می گه نه ببر بذار سر جاش. می گه خوب حالا باشه فردا. نگو حالا بالا پشت بام هم دزده. زمان های قدیم خانه ها از بالا یک باجه داشتند از اونجا نور می اومد. از اونجا دزده گوش می ده.

اون ها که خواب بودند می آد می بره درشو وا می کنه می بینه همه مار و عقربه. از اونجا همه رو می ریزه پائین ، می بینه همه جواهرات و طلا پخش می شه تو خونه. از روشنائیش بیدار می شن زنش می گه باید ببری فردا بذاری همونجا. جم می کنن می ذارن یک گوشه که فردا ببرن بذارن سر جایش. باز دزدها می آن ور می دارن می بینن مار و عقرب شده.

اون ها رو می بره می فروشه برای خودش ، بچه هاش مال و زندگی درست می کنه. کاخ درست می کنه. و یادش می ره آجیل موشگل گشا بخره. همون موقع که حضرت علی را می بینه. درویش می گه به نیت امام علی

زرتشتیان ایران نیز سفره‌ای مشابه دارند. اینگه موراث خبرنگار عکاسی که در سال‌های ۱۹۵۶ و ۱۹۵۸ به ایران سفر می‌کند از این مراسم زرتشتیان دو عکس مشابه می‌گیرد، اما از محتوای دینی آن گزارشی نمی‌دهد.

۵. الف. ۱. ۱. ۴ افسانه‌ی دختر خارکن و نخود مشکل گشا

روایت سراب

راوی: شادروان خانم قمر باقری

متولد: سراب

سن: شصت و پنج ساله

ساکن: اوپسالا

زمان ضبط: اکتبر ۲۰۰۳

یکی بود و یکی نبود غیر از خدا هیچ کس نبود. یک خارکنی یک دونه دختر داشته. این مال آجیل موشگل گشا یعنی نخود موشگل گشاست. من خودم نذر کردم نذر هم قبول شده، نخود موشگل گشا باید با سه پول بخرند. مثلاً سه تا یک قران. سه تا یک شی، سه تا صنار.

خوراک اصلی سفره کنجی شکر یا کنجی قند است که پس از کمی بو دادن کنجد با شکر آسیاب می‌کنند و به آن هل می‌زنند و به صورت قائوت در می‌آورند. ارده هم می‌گذارند. روی سفره را با پارچه‌ی سبز می‌پوشانند. روی آن شمع‌ها را داخل حنا روشن می‌کنند. کسانی که سر سفره می‌نشیند همه زن و دختر هستند. کسی که سفره را انداخته معمولاً تا ظهر روزه می‌گیرد و احتمالاً دیگران هم می‌توانند روزه بگیرند و پس از خواندن نمازهایی به نیت اسامی مختلف که در مراسم سفره آمده و تعریف داستان‌های مربوط به سفره، زنان نیت می‌کنند و روی سفره را بر می‌دارند. اگر روی کنجی شکر جای پای کبوتر افتاده باشد معلوم است که نذر قبول شده است. در شهرستان‌های دیگر ایران نیز این سفره را می‌اندازند اما روایات را گاه تلفیق می‌کنند و با روایت آجیل مشکل‌گشا می‌آمیزند. نکته‌ی قابل توجه این است که در بعضی نواحی به اسم بی‌بی سه‌شنبه، در بعضی نواحی بی‌بی حور و بی‌بی نور این سفره را می‌اندازند. اما در خوزستان به خصوص در دزفول و نواحی لرستان، به نام سفره‌ی دختر شاه پریون است. آجیل مشکل‌گشا نیز در این سفره می‌گذارند که افسانه یا تاریخ مقدس جداگانه‌ای دارد که همان افسانه یا دعای سفره‌ی دختر شاه پریون است.

-این مال خوشبختی دختر و پسره.

در پایان این مبحث باید اضافه کرد که این سفره در خوزستان و سایر شهرهای ایران به نام سفره‌ی شاه پریون یا دختر شاه پریون انداخته می‌شود. به جای کاجی در پاره‌ای موارد حنای آب کرده می‌گذارند و زنانی که گرد سفره می‌نشینند هر کدام نیتی می‌کنند و شمعی در داخل حنا می‌گذارند و روشن می‌کنند. سایر مراسم سفره از این قرار است که در آن روز صاحب سفره می‌بایست از نماز صبح روزه بگیرد، سفره‌ای سبز بیندازد و تا می‌تواند قصه تعریف کند.

سفره‌ی بی‌بی‌حور در شهرهای مختلف ایران به نام‌های متفاوت برگزار می‌شود در خوزستان در ناحیه‌ی دزفول به نام دختر شاه پریون برگزار می‌شود. در این ناحیه کنجد بسیار وجود دارد. خوراک آئینی که نقشی تعیین کننده دارد درست کردن کنجی‌شکری است. به این ترتیب که کنجد را اندکی بو می‌دهند و سپس آن را آسیاب می‌کنند و با شکر یا قند مخلوط می‌کنند. این روغن گرفتن و آمیختن آن با شکر و تبدیل به شیرهای که شیرین و پرخالصیت است تبدیل سحرآمیز یک حادثه به واقعه‌ای شیرین و پایدار است. که مانند سمنو یا دیگچه خوراک آئینی محسوب می‌شود. همین طور گفته می‌شود که اگر جای پای پرندگان روی آن بیفتد به منزله‌ی قبول نذر است.

در این خوان، سینی یا سفره‌ی آئینی یکی از مناسک واجب، نهادن گردن‌بند زرین، شاخه درخت گُئار، کتاب مقدس، آینه، عود، اسپند و نمک است. علاوه بر آن مهم است که این مجموعه بر سفره‌ای یا سینی بزرگ نهاده شود. به روی سفره، پارچ پر از آب که شاخه‌ی گُئار در آن قرار می‌گیرد تا همیشه سبز بماند، خوراک آئینی که در درجه‌ی اول کنجی‌شکری است، نهاده می‌شود. پاره‌ای از مردم آرد، هل آسیاب شده، تخم مرغ، شیر، شیرینی نیز می‌گذارند. نان و پنیر و سبزی نیز در این سفره یافت می‌شود. از خوراکی‌های آئینی کاجی هم می‌گذارند.

می‌کنن. اینا می‌آن پسر پادشاه هیچ شیکار نمی‌کنه. بعداً اینا سر گوزنو می‌اندازن زمین. پسر پادشاه اینو پیدا می‌کنه می‌ذاره توی خورجینش؛ یکی اینور یکی اونور. می‌گه به مادرم بگم بدنشو دادم فقیر بیچاره خورده. سرشونو آوردم. می‌آد می‌بینه تووی شهر قیامته در دروازه‌ام بسته. در دروازه هم می‌زنه می‌آن باز می‌کنن. می‌گه من شیکار بودم الان اومدم. می‌گن پسر وزیر و وکیلو کشتن. اینو می‌گردن خورجینو باز می‌کنن می‌بینن یکی پسر وکیله یکی پسر وزیره. دست بند تووی دستاش می‌زنن می‌برن زندان. خورجین هم همین‌طوری می‌ذارن.

یک هفته دو هفته یک ماه. یک روز پسر پادشاه فکر می‌کنه شاید این کاچی یک جور تهمت داشت. می‌گه مادر برو اون دختر رو بیار. مادر می‌گه وا تو هم چشمت دنبال اونه. پسر به دختر التماس می‌کنه. می‌پرسه این کاچی چی بود؟ می‌گه حاجت داشتم. اینم که تو اینطوری کردی. می‌گه برو سهم منو درست کن من پیام با تو عروسی کنم. دختره می‌ره آزاد کاچینه درست می‌کنه. بعد از زیندان می‌آد بیرون می‌بینه تووی شهر یک طبل شادایانه می‌زنن قیامته! می‌پرسه چه خبر شه؟ می‌گن پسر وکیل و وزیر آزاد کردن. دختر می‌دوه می‌ره به زیندانبان می‌گه شوهر من نکشته. اونو آزاد می‌کنن لباس شاهپانه تنش می‌کنن. خورجین رو وا می‌کنن می‌بینن یک هندوانه این وره خورجینه یک هندوانه اون وره.

سؤال: شما این قصه را کی شنیدید؟

جواب: این قصه رو من سی سال پیش، بیشتر تووی تهران شنیدم.

-لیلاخانم شما خودتان سفره‌ی بی‌بی‌نور را انداخته‌اید؟

-هه! می‌گن دو تا سه‌شنبه کاچی درست کنید نون و پنیر بذارین. یکی رو گرو بذارین. هر موشگلی داشته باشن حل می‌شه. شرطش اینه که آسمون سفره رو نبینه، جای تاریک باشه، مرد هم نباشه. مرد نباید از اون بخور، زن حامله هم نباید بخوره. اگه پسر داشته باشه زندانی می‌شه!

-چرا این سفره رو می‌اندازن؟

درست می‌کنن. دختر گریه می‌کنه التماس می‌کنه پمبه منو بده. خانم‌ها می‌گن چشم‌تو ببند. سه تا صلوة بفرست. چه حاجت داری نیت کن. اینو هم بزن. دختر می‌گه من خیلی بدبختی کشیدم. خوشبختی ببینم عروس پادشاه باشم. اینو هم می‌زنه. خانم‌ها می‌گن اینو باید زن بخوره نه دختر. دو دفعه بیز حاجت بر آورده می‌شه. دفعه سوم. این دختر چشمش رو می‌بنده سه تا صلوة می‌فرسته. می‌بینه دم چاه نشسته. حالا دختر دنبال گابش می‌دوه. کفش پاهاش نیست خار رفته تو پاهاش. از کله افتاده زمین.

از اونور پسر پادشاه رفته شیکار. می‌بینه یک دختر مٹ ماه. سوارش می‌کنه برده تو خونه. مادرش گفته دختر سرراهی از کجا پیدا کردی؟ گفته که این دختر شیکار منه! خدا برا من حواله کرده! مادر شوهره یک خورده داد و بیداد کرده. یک دستگاہ (یک قسمت از خانه) بهش دادن. پسر پادشاه گفت: این مال شما.

دختر رفت یک روز یواشکی آرد پیدا کرده رفت ته باغ. اینو درست کرد کاجی رو. یه خورده خورد بقیه رو خاک کرد. باغابان به مادر شوهرش گفت. باهانش مادرشوهر بد شد. دختره رفت زیرزمین خونه، شروع کرد کاجی دوم رو درست کردن. مادرشوهر رفت به پسر گفت: این غذای خونه باباشو می‌خواد درست کنه. پسر پادشاه می‌بینه اینو هم می‌زنه دعا می‌کنه. پسر پادشاه با لگد می‌زنه قابلمه. می‌گه بلند شو برو بیرون. این چه بند و بساطه درست کردی. این کاجی می‌پره تمام تن و بدن و کفش پسر پادشاه کاجی می‌شه. دختر بیچاره مادرشوهر می‌خواد بیرون کنه. تصمیم می‌گیره برگرده. اما می‌گه چطوری برگردم گابو گم کرده‌ام، چند روزه از خونه بیرون هستم پدر منه [زن بابا] در می‌آره.

پسر پادشاه می‌گه حالا بیرون نکن. من یک فکر کنم بعد برم شیکار برگردم، بعد تصمیم می‌گیرم. به پسر وزیر می‌گه من دلم تنگه بیا بریم شیکار. باهم قرار می‌ذارن برن چادر. هرکدام یک گوزن جیران شیکار

جواب: این سفره بی بی حور و بی بی نور فقط مال زندانی س. مشخصاتش
اینه که یک کاجیه. دوازده تا دختر باید سر سفره بشینند. باید یک خانمی
دعای بی بی حور و بی بی نور که دعاشه بخوونه.

۵. الف. ۱. ۱. ۳ افسانه‌ی سفره‌ی بی بی نور

روایت سرعین

راوی: خانم لیلا نظری

متولد: سرعین

سن: هفتاد و پنج ساله

ساکن: اوپسالا

سال ضبط: ۲۰۰۳

روزی روزگاری یک مرد بی نوایی بود خارکنی بود. یک دختری داشت یک
پسری داشت. زنش وفات می‌کنه. روزی جمع می‌شن به این مرده می‌گن
فلان جا یک خانم هست اونم یک دختر داره اینو بگیرن بیارن باهم
زیندگی کنن. این مرد بعد همه در دنیا یک گاب (گاو) داشته. اینو شیرشو
می‌فروشن نون می‌کنن. این مادرناتی دخترخودشو سرشو شونه می‌کرده
لباس خوب تنش می‌کرد. می‌گفت: بشین. به این (نادختری) یک دسته
پمبه می‌کرده دستش، می‌گفت: اینو ببر بیابان بچرون. این گاب علف
می‌خورد سینه‌هاش پر شیر، می‌آمد شیرو می‌گرفت خرج می‌کردن. این
دختره گاب رو بر می‌داشت. اول می‌رفت سر قبر مادرش گریه و زاری
می‌کرد که مادر تو بفات (وفات) کردی. این ور آنور می‌رفت خار می‌رفت به
پاش.

یک روز باد و طوفان می‌آمد. این پمبه از دست دختر در آوردش. باد
برده این دویده. انداخت یک چاه. گاب هم سرشو گرفته رفته. این دختر
رفته دولا شده دیده سه تا خانم نورانی چادر سرشان. نشسته‌ان کاجی

يك وخت می آن جار می زنند پسرای وزیر گم شدس. پسرای همه رو می گردن. پسر پادشاه هم تازه از شیکار اومده. می گند که فرقی نیمی کونید همه رو بایس بگردند. می آند می بینند سه چیکه خون روی گبش پسر پادشاهه. بعد دو تا خربوزه (خربوزه) تو خورجین اسبش بوده ، بعد می آن می بینند که دو تا سر بریده هم اونجاست. بعد می آن می گند این پسر وزیرا رو کشته. بعد می برن اینو می اندازن زندون. این چندین سال زندون می موند. بعد يك دفه یادش می آد که این نکونید این کاچی که این دختر می پخته نذری چیزی داشته. می گد برید اون دختری پیدا کونید ، بیارید. می گن کجا پیدا کونیم؟ دختر سر به بیابون گذاشته و رفته س. اینور و اونور بالاخره می گردن دختری پیدا می کونن. می گد بیاریدش تو زندون. وقتی می برند از او می پرسد که این کاچی چی بوده س؟ چرا من به زندان افتادم؟ گفت: من این کاچی رو نذر کرده بودم که از اون گرفتاری و ناراحتی نجات پیدا کونم. همچی کاچی بیزم و اینا. فوری به مادرش و اینا می گد که کاچی رو وادارید که این بیزد. اینم بیارید تو خوونه تا من از زندان نجات پیدا کونم. اینو می آرند و دوباره کاچی رو بار می ذارند. يك وخت می گند پسرای وزیر پیدا شدند. هیچکی نکشتن يك وخت می آن توو می بینن توو خورجین دو تا خربوزه بوده. هیچی دختره بر می گردد ، دوباره باهم زندگی می کونند و کاچی بی بی حور بی بی نور اینه س.

خلاصه منتها می گن این کاچی رو باید روز سه شنبه بیزند. می گند آسمون نباید ببیند. تاریك باهاس باشد. پسر نباید بخورد. زن آبستن نباید بخورد. اگر نه اگه بچهاش پسر باشد می افتد به زندان. اینا گفته شده س سفره ای هم می اندازن فقط کاچی های کوچول کوچول می پزند که هر کس خواست بخورد. بیرون نباس برد از خونه. بعد نون و پنیر و خیار و از این چیزها می اندازند.

سؤال: این سفره را برای چه منظوری می اندازند؟

خلاصه پسر پادشاه سوار اسب بوده ، می آد می بیند یه دختری اینجو نشسته ، زار می زَند گریه می کوند ، به یه درختی تکیه داده. بعد از اسب می آد پایین. می گد دختر چنه س ؟ ناراحتیت چیه س ؟ بعد ای واسه او تعریف می کوند. می گد من یگ زن پدري دارم ، که این زن پدري من مَرِه خیلی اَدَت می کوند. بعد این دختر توی دل خودش هم نذري کرده بوده که اگه یکی پیدا شد و اینو از ای گرفتاری نجات بدد ، ای یه همچی کاچی بپزد.

بعد پسر پادشاه می بیند ای دختره اینقده خوشگله اصلاً يك دل نه صد عاشق این دختره می شد. بعد می رد به پدر و مادرش می گد که من يك همچی دختری رو می خوام بیگیرم. می گند ، آخه شاه بودن دیگه ، می گند آخه دختر گدازادس ، دختر بته کشه س. می گد شوما هر کاری کونید من می خوام برم این دختری بیگیرم. دختری می دزدد ، دیگه نیمه ذارد برد پهلوی مادرش ، خلاصه هفت روز و هفت شب عروسی می کوند ، دم و دستگاہ می گیرند. ولی پدر و مادر ناراحت بودند. خلاصه تا مدت ها باهم زندگی می کوند ، تا اینکه دختره یادش می آد که اه يك کاچی داشته بپزد. می گد حالا چیکار کونم که اینا نفهمند ؟ بعد می آد ، مثلاً کاچی باید هفت کفه آرد مایه باشد ، باید از هفت جا بیگیرید. بعد می آد ، می آد آرده مثلاً می ریزد اونجو و هی تیکه تیکه ، مثلاً از اونا چیز می کوند و می گد خدا برگدودن بدد. آرتو می گیرد و می رد تو صندوق خونه ، پس اتاق خونه ش ، اونجا يك دیگی بار می ذارد ، شروع می کوند به اینا ره پختن. بعد یکی ندیمه اینا می آد می بیند که این کارو کردس ، این آرتا رو (آردها را) اینجوری گذاشته. می آد به مادر پسر می گد چه نشستید که این گدازاده ، گدازاده س. این دارد از چیزای اتاقش آرت گدایی می کوند. بعد پسر پادشاه که می آد می گند آره این این کارو کرده س. خلاصه تو باید اینو طلاق بدی.

يك وقت می آد می بیند این دیگ کاچی این باره. این لَقَت می زَند این وارونه می شد. دیگ کاچی دیگه ، سه تا چیکه می چکد روی گبش (کفش) پسر پادشاه.

از يك فاطمه يا زهرا می گیرن می آرن آشو درست می کن. اون سر بریده‌ها قاتل هاش پیدا می شن می بینن اونا بی گناه بودن بیرونشو می کنن.

سؤال: چه مواقعی این نذر را می کنند؟

جواب: من مثلاً خیلی ناراحت بودم. پسرم شانزده ساله بود گرفته بودن برده بودن زندان. گفتن سیاسیه. همین نذرو کردم. بهش گفته بودن اعدامی هست. ابد هست. خلاصه اونقدر نذر می کردم می رفتم حرم. ما خونمون مشد بود روضه موسی بن جعفر می خوندم. این آشو هم درست می کردم به دو تا سه تا همساده می دادم. اما اون گدایش رو می کردم می رفتم از هفت تا فاطمه یا زهرا می گرفتم. بقیه را خودم درست می کردم، به فقیر بیچاره‌ها یا کارگرها می دادم. از وقتی که نذر کردم تا پسرم آزاد شد شش ماه طول کشید. من عقیده دارم هنوزم می کنم.

سؤال: چه کسی قصه‌ی سفره را تعریف می کرد؟

جواب: یک خانمی که بلد بود. مرد، پسر نباید ببینه وگرنه بد می شه. حبس می شه، زندان می افته.

۵. الف. ۱. ۱. ۲ افسانه‌ی بی بی حور و دختر بُته‌کش

روایت نجف آباد

راوی: شادروان خانم سلطان صادقی

متولد: نجف آباد

سن: هشتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

می گن يك دختر بُته‌کشی بوده، ای زن پدر داشته. ای زن پدره اینو خیلی اذیت می کرده. اینم هر چن وخت يك بار یه کوزه ور می داشته، می رفته لب رودخونه، جایی آب کونه، بیره. بعد پسر یگ پادشاهی می آد پرد. بعد

کنه. بعد نمی دونم می رن به مادرشوهر خواهرشوهر خونواده شوهر می گن. اینها از پشت پنجره می بینن که دختره پشت این طاقچه می شینه می گه یا حضرت زهرا من گدای تو هستم (دوباره گوینده به گریه می افتد). بعد بلند می شه می بینن. به پسره می گن می بینی! گدازاده گدا شود با هرکسی بزرگ شود. این داره گدایی می کنه توو خونه.

پسره می آد می بینه آش داره می جوشه. می گه این چیه؟ می گه من نذر داشتم. همونجا که شوما منو ورداشتی آوردی این نذر رو کرده بودم. حالا نمی تونم هیش جا دیگه درست کنم. این نذر رو می خواستم ادا کنم، خودم بخورم. اگه شوما هم دوست داشتی بدم بهت. همین طور [شوهر] لقت (لگد) می زنه می ریزه. آش می پاشه به شلوارش. لباساش اینا. آش که پاشیده می شه به اینها اون مثل خون می شه.

بعد می آن شاه، وزیر، وکیل، همه می خواستن برن. بعد می خواستن پسرشم ببرن. سه تا خربوزه می دارن تو خورجین که می خوان با اسب سوار بشن برن شکار. سه تا خربوزه به شکل سه تا سر بریده در می آد. بین راه که راهزن ها اینها رو می گیرن سه نفر رو هم کشته بودن دنبال اون قاتل ها می گشتن. می گن اینها رو تو کشتی. وزیر، وکیل، همه می رن. پدر و پسر و می گیرن، زندانی می کنن، می گن اینهم خونش رو لباست.

پسر می گه ای داد، بیداد، من اون آشو ریختم اینطوری دراومده. دیگه می آن یه چند وقت زندانی می مونن، مادرش هم دختره رو سرزنش می کنه؛ برای خاطر تو پسر من رفته علیه شده بِلِه شده. از اونجا يك پیغام برا مادرش می فرسته می گه من آش نمی دونم چیه. بعد می گه تو برو از دختره بپرس جریان اینو. می ره دختره رو راضی می کنه. می گه این آش چی بوده؟

می گه آره اینجوری بوده. بُلن می شن (بلند می شوند) باهم می رن از هفت تا فاطمه گدایی می کنن، خود منم چند بار گدایی کردم. يك چیزی

اسب سوار اومده ، اسبِ قشنگ ، خودش خیلی قشنگ ، مرد شجاعی ، می‌گه خدایا همینی که هستی حضرت زهرا به من گفته ، بینین موهای تم سیخ می‌شه اینو می‌گم. (قمرخانم دوباره با گوشه‌ی روسری اشک‌هایش را پاک می‌کند و آب بینی‌اش را می‌گیرد و ادامه می‌دهد) پسر می‌گه دختر اینجا چکار می‌کنی ؟ می‌گه هیچی. می‌گه می‌آیی بامن بریم ؟ می‌گه بعله برای اینکه حضرت زهرا بهش گفته بود ، اگه ازت پرسید بگو باشه.

اینو ور می‌داره می‌بره- پسر شاه بوده- می‌بینه چه دم و دستگاهی. مادرش می‌گه این کیه ؟ می‌گه اینو من می‌خوام بگیرم. می‌گه وای نه! تو باید دختر شاهو بگیری. می‌گه این برای من دختر شاهیه.

خودش حضرت زهرا بهش می‌گه باید نذر کنی آش حضرت زهرا. بگی یا زهرا یا فاطمه. می‌ری گدایی می‌کنی ، من خودمم این نذرو کردم واقعاً هم قبول می‌شه خیلی نذر کردم. بعد می‌گه خیلی خوب. بعد اونو مٹ زندانی‌ها توو قصر نگاه می‌دارن. می‌گن يك جایی محفوظ نگه می‌دارن. اما غذا مذا مثلاً می‌آرن. زن شاهه دیگه! زن پسر شاهه. بعد این باز هم خواب حضرت زهرا رو می‌بینه. می‌گه دخترم تو چرا نذرتو ادا نمی‌کنی ؟ می‌گه من اینجوری جایی افتادم. هر جا هم می‌رم با محافظ می‌رم عله بِلِه. بعد می‌گه تو نذرت رو ادا کن. نذری که آدم می‌کنه باید ادا کنه. می‌گه نمی‌تونم می‌گه تو هفت تا جای خونه حبوبات ، نمک ، اینجور این چیزها بذار بگو یا حضرت زهرا من برای نذرم گدایی اومدم در خونه‌ات (به اینجا که راوی می‌رسد بغض گلویش را می‌گیرد و گریه می‌کند). بعد این کارو بکن آشت رو هم توی اتاق بپز. خودت هم بخور. بعد نذرت رو ادا کردی من فکر می‌کنم نذر مثل قرض می‌مونه.

بعد دختره می‌گه چکار کنم چکار نکنم. بعد با یکی از کلفت‌ها که باهاش صمیمی بوده می‌پرسه. می‌گه من اینطور خوابی دیدم. شوما کمکم کن نذرم رو ادا کنم. اون می‌ره يك چراغ یا آتیش می‌ذاره که اون نذرشو ادا

۵. الف. ۱. ۱. آتش شله قلمکار

روایت سراب

راوی: شادروان خانم قمر باقری

متولد: سراب

سن: شصت و پنج ساله

ساکن: اوپسالا

زمان ضبط: ۲۰۰۳ میلادی

می خواستم یه قصه‌ای رو تعریف کنم دختری بوده بی مادر بوده ، مثل من. نه مادری داشته نه کس و کاری. منم چهارده سالم بود مادرم مرد. چهارده سال چیه ؟ (قمرخانم آه می کشد و اشکش را با گوشه‌ی روسریش پاک می کند) نامادری اینو اذیت می کرده. برای دختری که مادر نداشته خواستگار می آد. قدیم تنور داشتیم -تو و تنور نون می پختن-. برای این دختر که خواستگار می آد دختری توو تنور می کنه ، می خواد برای دختر خودش باشه ، اونو می کنه توو تنور ، خواستگار بیاد بره ، بعد اونو از توو تنور دربیاره. دختره اونجا توو تنور خوابش می بره. بعد اونجا حضرت زهرا رو خواب می بینه. نمی دونم شوما اینطور چیزها رو دوست دارید؟ می گه دخترم چرا اینجا نشستین؟ می گه مهمون می خواست برامون بیاد منو گذاشت اینجا. که اون یکی خواهرمو نشون بده یعنی خواستگار.

می گه تو اینجا نذر بکن. از اینجا می ری می شینی لب یک جویی. دم خونشون درخت هست پهلو درخته می شینی اونجا یه اسب سوار می آد بعد اون اسب سوار چیزی ازت می پرسه اونو جوابشو بده. پاشو برو پاشو. دختره بیدار می شه می بینه مادراندره می گه بیاد برون باهم تشر مَشر دیگه مادراندره قدیم چیکار می کردن؟ می ره می شینه لب همون جوبه با آب بازی می کنه. مثلاً خوابشو به جوب می گه. بعضی ها الان هم خواب می بینن خوابشونو به آب می گن. بعد به اون آب می گه. بعد می بینه یک

رسیدن با او بوده است. با این امید که آن بانو در آینده پشتیبان و نگهدار دختر در زندگی زناشویی شود.

هرچند در بسیاری موارد می‌تواند دید که با غلبه‌ی دین مردانه تدریجاً اشخاص مقدس آسمانی حتی در آئین‌های زنانه نیز صورتی مردانه می‌یابند و خوراک آسمانی تقدیم حضرت ابوالفضل، حضرت خضر، حضرت علی، امام حسن، و امام زمان می‌شود. در حالی که در بیشتر این سفره‌ها مثل مراسم عاشورا قربانی خونی وجود دارد و قربانی خونی جزو مراسم آئینی زنانه نبوده است. همان طور که قربانی گاو در آئین میترا به وسیله‌ی مردان صورت می‌گرفته است. سفره‌ای هم که از قربانی گاو انداخته می‌شده شام خداوندی یا سفره‌ی میترا نامیده می‌شده است و به این سفره زنان راه نداشته‌اند.

در حالی که یک اطعام آئینی توأم با سخاوتمندی و مهربانی علاوه بر وفای به عهد، فروتنی صاحب پیمان و سپاسگزاری او از سفره‌ی گسترده‌ی زمین را نشان دهد و این یکی از آن مناسکی بوده که هر دختر نوجوانی می‌بایست بیاموزد تا بتواند پای در آستانه‌ی زناشویی و سپس مادر شدن بگذارد. خوراکی که در سفره‌ی آئینی نهاده می‌شده با همیاری دیگر زنان بوده و تنها زنان اجازه داشته و دارند که در تهیه‌ی آن نقش داشته باشند، همانطور که در چیدن و برگزاری آن سفره نیز شرط، حضور زنانه است. این خوراک‌ها در اصل هرگز نباید خونی باشند به همین دلیل در این سفره‌ها اغلب غذای گوشتی وجود ندارد. اما محصولاتمانند کشک، شیر، پنیر یا تخم‌مرغ در پاره‌ای از این سفره‌ها مجاز است.

یکی از خوراک‌های آئینی که با آداب مخصوص و همیاری سایر زنان پخته می‌شود تا معجزه‌ی شفا و سلامتی را تحقق بخشد آش شله‌قله‌کار است. مواد این آش سبزی، نخود و لوبیا و عدس و رشته است. روی این آش نعنا داغ می‌دهند و آن را با کشک مخلوط و تزئین می‌کنند. طرز تهیه‌ی این آش را اکثریت دختران به همراه افسانه‌ی مقدس آن می‌آموخته‌اند.

۵. الف. ۱. ۱. وفاداری به عهد و تهیهی خوراک آئینی

بخشی از افسانه‌های گذر دختران، دعا یا تاریخ قدسی یک مراسم اطعام آئینی است.

از آنجایی که دختران می‌بایست آماده‌ی وظایف خانه‌داری و نگهداری از فرزند و خانواده شوند و در عین حال اجاق خانه را گرم و روشن نگاه دارند، توانایی فراهم کردن خوراک و اطعام دیگران برای زن امری قدسی محسوب می‌شده، که هر دختری می‌بایست ارتباط درست با آن را بیاموزد. بنابراین در افسانه‌های گذر دختران می‌آموختند که با یک بانوی مقدس آسمانی پیوند بیابند و با عهد بستن و وفای به عهد در تهیهی خوراک مقدس ولو به قیمت گدایی مواد آن از دیگران این توانایی را در خود هر چه بهتر بارور سازند تا نگهبان خوبی برای اجاق گرم خانه بشوند. از افسانه‌هایی که با تهیهی خوراک آئینی همراه بوده، می‌توان به سفره‌هایی اشاره کرد که زنان در ایران می‌اندازند. این سفره‌ها که به اسامی، بی‌بی حور بی‌بی نور و بی‌بی سه‌شنبه، یا سفره‌ی حضرت رقیه، یا سفره‌ی دختر شاه پریان انداخته می‌شوند را می‌توان یک مراسم آئینی زنانه که بخشی از دین کهن زنان بوده تلقی کرد. در این گونه مراسم افسانه‌ای که نقل می‌شود شرح زندگی دختر نوجوان فقیری است که با یک بانوی آسمانی که درگذشته اناهی‌تا بوده و بعد از اسلام دختر پیامبر اسلام جای او را گرفته، در خواب ملاقات می‌کند.

دختر برای رهایی از زندگی تلخ خود و رسیدن به خوشبختی با آن بانو پیمان می‌بندد که به‌طور مداوم در زمان‌های مقدس خوراکی آئینی بپزد، به‌طور نمادین مواد آن خوراک را از هفت زن که هم‌نام آن بانو هستند؛ مثلاً هفت فاطمه، گدایی کند. به این معنا و باور که خوراک آئینی، منشأیی آسمانی می‌یابد. هدف از اجرای این مناسک یکی شدن دختر در حین انجام مراسم با آن بانوی آسمانی و به هم‌کشی و اطاعت

با توجه به اهمیت زناشویی ، یافتن همسر مناسب ، دوام زناشویی و بارور شدن و فرزندان نیکو آوردن ، دست اندرکاران تعلیم و تربیت زنانه به وسیله‌ی افسانه و مراسم گذر به ایشان می‌آموختند چگونه به این مرتبه برسند. بخشی از این افسانه‌ها که از قدیم بیشتر جنبه‌ی دینی آن بر جنبه‌ی فرهنگی غلبه داشته ، می‌کوشیده رابطه‌ای معنوی بین دختران نوجوان و بانوی مقدس بسازد ، تا ایشان را در شمار دوستان بانوی مقدس آسمانی در آورند. به این امید که در نتیجه‌ی دوستی بانوی مقدس ، دختر نوجوان بتواند راه خود را در تنهایی زناشویی آسان‌تر بیابد. از این رو موضوع یک دسته از افسانه‌ها وفاداری به عهدی است که میان بانوی مقدس و دختر نوجوان بسته می‌شود. این وفاداری به هر قیمتی ولو در صورت وجود خطر جانی می‌بایست حفظ شود. باور بر این بوده که وقتی این پیمان نگه داشته می‌شده و دختر نوجوان از بوته‌ی آزمایش سربلند بیرون می‌آمده ، نه تنها او که سبب آزار دختر را فراهم کرده بود در قصه به مجازات می‌رسید ، که دختر نیز به جایگاه والایی دست می‌یافت. در پاره‌ای روایات جای دختر نوجوان را یک پیرمرد فقیر می‌گیرد می‌رود و به جای بانوی آسمانی حضرت خضر یا حضرت علی طرف عهد مرد مقدس است و علاوه بر آن به جای پختن خوراک آئینی که عملی زنانه و توأم با افسون است که می‌کوشد مثل مادر زمین همه‌ی عناصر را در هم بیاموزد ، آجیل مشکل‌گشا نذر می‌شود ، که عناصر اصلی آن شور و شیرین هرگز با هم یکی نمی‌شوند. در آن دسته از افسانه‌ها که موضوعش وفای به عهد دختر به یک بانوی مقدس است اولاً نشان داده می‌شود که در آغاز افسانه تاریخ مقدس یک آئین گذر بوده است و دختر نوجوان با آموختن آن و انجام مناسک وارد مرحله‌ی تازه‌ای از زندگی می‌شده است. به سخن دیگر آن تاریخ مقدس بر او نوشته می‌شده است و وقتی وفای به عهد یا ارتباط با آن منبع قدسی را به هر دلیلی قطع می‌کرده ، دچار مشکل می‌شده است. اما با وصل شدن دوباره به سعادت می‌رسیده است.

می‌یابد در یک دسته به خانه‌ی پدر باز می‌گردد و همین وجه تمایز قهرمان حقیقی و دروغی می‌شود. دیگر خویشکاری قهرمان است که جنبه‌ی ذاتی دارد و آزمون‌ها سبب جلا و رشد آن می‌شود، پایان افسانه‌ی گذر قهرمان حقیقی با غلبه‌ی کامل خیر بر شر است و از بیان شوخی در آن پرهیز می‌شود تا به کودک نشان دهد که برخورداری از خصال برجسته اصل است و نمی‌توان آن را به‌بازی گرفت.

۵. الف. افسانه‌های گذر دختران

۵. الف. ۱ افسانه‌های گذر قهرمان حقیقی

در فرهنگ دینی ایرانیان از دورترین زمان‌ها ازدواج دختر و پسر، تشکیل خانواده و باروری مهم‌ترین اصل برای دختر و پسر بوده و کسی که نمی‌توانسته همسر بیابد یا بارور شود به‌نوعی جادوزده یا مورد خشم خدا تلقی می‌شده است. در این میان اگر زنی همسری نمی‌یافت یا فرزندی نمی‌آورد بدبخت یا اجاق‌کور به حساب می‌آمد و هیچ جایگاهی در جامعه نمی‌یافته است و در واقع نوعی مرده‌ی زنده محسوب می‌شده است. به همین دلیل در فرهنگ ایرانیان دختران را از خردسالی آماده‌ی وظایف زندگی زن‌اشویی آینده می‌کردند و در سنین نه تا دوازده برایشان همسر می‌یافتند. از این رو دختران تا سن دوازده، نه تنها متل‌های بسیاری می‌شنیدند که با قصد تعلیم و تربیت برایشان بازگو می‌شد. یکی از اهداف این بازگویی‌ها غیر از سرگرمی، این بوده که دختران را آماده‌ی قبول مسئولیت در آینده کند و آنها را از عواقب پاره‌ای بترساند یا به انجام کارهایی آنان را تشویق کند.

کارزار کرده است و غلبه بر او انگیزه‌ی حرکت قهرمان شده است. یعنی دیو آزمون قهرمان است و چرخ حرکت افسانه، بدون او وجود قهرمان بی‌معناست، دیگری فرشته است که وقتی قهرمان از دیو آسیب دیده و توان حرکت را از دست داده، به یاری او می‌آید تا او را به مقصد نزدیک کند. حضور پایدار سیمرغ در افسانه‌های گذر پسران نماد روشن همین نکته است، تا در جنگ میان خیر و شر پیروزی روشنایی را قطعی سازد. اما همچنان این خود قهرمان است که قدم‌های اصلی را بر می‌دارد. در واقع اراده، تلاش، مهربانی، شجاعت، اثبات درستکاری و اصیل بودن از مشخصات بارز قهرمان حقیقی است و به همین دلیل دیو او را به مبارزه می‌خواند و فرشته یاری می‌کند اما اصل و اساس وجود خود اوست.

در افسانه‌هایی که قهرمان اصلی آن مرد است و موضوعش گذر از پسر بچگی به جوانی و بلوغ اجتماعی است عاشق شدن و وفاداری به معشوق و یادگرفتن یک مهارت شغلی اهمیت بسیاری دارد. علاوه بر این‌ها قهرمان می‌بایست شجاع، مهربان، بخشنده و وفادار به خانواده و زناشویی باشد. به همین دلیل معشوق او که در بسیاری موارد شاهزاده خانمی شایسته و دانا است در جایی که قهرمان دستش بسته شده و نمی‌تواند شایستگی نهایی خود را ثابت کند به یاری او می‌آید و نشان می‌دهد این محبت دو جانبه است. در نتیجه افسانه که حامل فسون یا معجزه از سویی یا جادویی از سویی دیگر است با متل و ترانه به لحاظ گونه‌شناسی تفاوت‌های بارز دارد. این تفاوت‌ها در درجه‌ی اول در زبان است که به جای پرداختن به ریتم با نماد و بن‌مایه به طرح موضوع می‌پردازد که تأییدی بر رشد ذهنی و زبانی مخاطب است و صورت جدیدی از به‌خاطر سپردن را به او معرفی می‌کند. دیگر ساختار این گونه‌ی شفاهی است، که با ترانه و متل فرق دارد، موضوع افسانه که عموماً به سفر قهرمان از خانه‌ی پدری به جهان بزرگ و مواجه شدن با خطرات آن با صبغه‌ی بلوغ است که در یک دسته قهرمان جای خود را در جهان بزرگ

نمکی پدرش او را از خانه بیرون می‌برد و در جنگل یا بیابان جا می‌گذارد. با مراجعه به نمونه‌هایی که در ادامه می‌آید می‌توان چنین برداشت کرد که نه تنها میان افسانه‌های گذر با قهرمان حقیقی و قهرمان دروغی به لحاظ موضوعی و ساختار قصه، نحوه‌ی چیدمان نمادها و بن‌مایه‌ها و روند شکل‌گیری حوادث تفاوتی بارز وجود دارد که در خویشکاری قهرمانان چه دختر و چه پسر نیز تفاوت بسیار دیده می‌شود. علاوه بر آنکه هر کدام مقاصد آموزشی متفاوتی را در ابتدا داشته‌اند.

سعی افسانه‌های گذر با قهرمان حقیقی بر آن بوده که کودکان را با مفاهیم برجسته و ارزشمند انسانی آشنا کند اما سعی افسانه‌های گذر با قهرمان دروغی این بوده که به کودک بیاموزد اگر مانند قهرمان دروغی است سعی کند مانند او نباشد. در عین حال برای همه حتی او که به دلیل ناتوانی به نیرنگ یا دیو متوسل می‌شود نیز محلی از اعراب وجود دارد و آخر همه چیز سرانجام نیکویی است. از این رو نباید نگرانی داشت و باید به قهرمان دروغی که صورتی از آن در همهی زنان و مردان وجود دارد با چشم بی‌قضاوت نگاه کرد.

یکی دیگر از مشخصات افسانه‌های مربوط به قهرمان حقیقی وجود موجودات نیکو و هشیار در افسانه است که توان معجزه دارند. این موجودات که برخلاف دیو و غول که در اغلب موارد در چاه، بیابان و جاهای متروکه یا قلعه زندگی می‌کنند، آزاد و در پرواز هستند در بسیاری موارد مرکب رهوار قهرمان قصه می‌شوند. این موجودات که با نماد سیمرغ یا مرغ آسمانی و پرنده ظاهر می‌شوند می‌توانند صورت داستانی شده‌ی ایزدانی مانند بهرام ایزد پیروزی و سروش ایزد بشارت و آگاهی از حوادث آینده باشند که حضوری مناسب درک کودکان در افسانه یافته‌اند. در افسانه‌های گذر ایرانی با قهرمان حقیقی دو عنصر دیو و فرشته یا ایزد بسیار اتفاق می‌افتد که در برابر هم قرار می‌گیرند. دیو می‌کوشد قهرمان را متوقف کند در حالی که هم اوست که در مرحله‌ی اول قهرمان را وارد صحنه‌ی

در افسانه‌ی گذر با قهرمان حقیقی معجزه دگردیسی قهرمان از کودکی خردسال به جوانی رعنا یا دختر بچه‌ی مانند موش به دختری زیبا که همسری شایسته می‌یابد و سبب رشد خانواده‌ی خود می‌شود، طی مراحلی اتفاق می‌افتد. این مراحل در رابطه با قهرمان دروغی اگر اتفاق هم بیفتد جنبه‌ی شوخی دارد. بنابراین افسون گذر از کودکی به نوجوانی و رسیدن به جایگاه همسری شایسته و روسفید بیرون آمدن از آزمون اساس معنوی افسانه‌های گذر با قهرمان حقیقی است در حالی که چنین موضوعی دغدغه‌ی مثل‌ها یا ترانه‌ها نیست.

دیگر اینکه در قهرمان حقیقی داوطلبانه از خانه‌ی پدری بیرون آمدن و پای در راه گذاشتن و نهراسیدن از موانع یکی از ارزش‌های تعیین‌کننده است. داوطلب شدن در مبارزه با شر و تلاش برای رسیدن به زندگی شایسته انسانی در افسانه‌های گذر دختران با بن‌مایه فرار از خانه‌ی پدری به دلیل حضور عنصر شر در خانه نشان داده می‌شود، در پسران با بن‌مایه‌ی سفر داوطلبانه از خانه یا باغ پدری در جستجوی یافتن دزد و بی‌اثر کردن عنصر شر به نمایش در می‌آید. از این نظر قهرمانی که خود طالب حرکت و گذر است رشد یافته‌تر از خواهران و برادرانی نشان داده می‌شود که به سفارش یا دستور والدین می‌خواهند کاری را انجام دهند و اغلب به دلیل نداشتن آمادگی شکست می‌خورند. میل و اراده‌ی شخصی قهرمان به بزرگ شدن و تن نسپردن به زشتی و مبارزه با تباهی، همچنین پایداری در راه عشق و اثبات صداقت که نتیجه در برخورداری از نوعی تقدس می‌شود و همان سبب جلب پشتیبانی آسمانی و دفع نیروی اهریمنی می‌گردد، وجه مشترک تمام افسانه‌های گذر با قهرمان حقیقی است. در واقع افسانه به‌وضوح نشان می‌دهد میان کسی که به اراده‌ی خود آماده‌ی روبرو شدن با آینده و خطرات آن می‌شود و کسی که به زور وادار به این کار می‌شود، تفاوت است. مثلاً در مورد حسن کچل این مادر اوست که با چیدن سیب از در اتاق تا در کوچه او را وادار به خروج از خانه می‌کند، یا در مورد

آن آینده‌ی قهرمان را رقم می‌زند. قهرمان حقیقی چه در برزخ و چه در بهشت با درستی و پرهیزگاری و شجاعت عمل می‌کند و آنچه از او انتظار می‌رود را بر می‌آورد، در حالی که قهرمان دروغی برای پیشبرد کار خود تنها به نیرنگ و بازی متوسل می‌شود. در افسانه هر چقدر شرایط برزخی طولانی‌تر و دشوارتر باشد قهرمان به مقامی بلندتر می‌رسد و از این نظر زندگی قهرمان حقیقی به زندگی قهرمان در حماسه شبیه می‌شود، اما قهرمان دروغی دوران برزخی بسیار کوتاهی دارد، که اغلب در همنشینی با یک دیو یا خوش‌گذرانی سپری می‌شود. اگرهم ناچار از شرکت در جنگی شود اغلب جنبه‌ی شوخی دارد. در چنین مواردی بسیار اتفاق می‌افتد که قصه بر نقش همسر قهرمان دروغی که در جنگ با لباس مبدل عوض او شرکت می‌کند تأکید می‌شود تا نشان داده شود قهرمان دروغی از زن خود کمتر است.

در افسانه‌های گذر شرایط برزخی با نمادهای مختلف مکانی و زمانی مانند چاه، زندان، خواب و سنگ شدن نشان داده می‌شود. به خصوص قهرمان حقیقی وقتی چندین مرحله‌ی آزمون از جمله غلبه‌ی کامل بر دیو را پشت سر می‌گذارد، در جایگاهی قرار می‌گیرد که معصومیت و مهربانی او برایش یک شرایط برزخی تازه می‌سازد و همان سبب می‌شود که در قعر چاه قرار بگیرد و وجودش به وسیله‌ی جهان انکار می‌شود. اما او چه در ادبار و چه اقبال جهان با عمل‌کردش ثابت می‌کند که هنوز از شجاعت و عشق بهره‌ی کافی دارد و رفتار بد دیگران از او انسان بدی نساخته است، پس جهان می‌تواند بر صداقت او اطمینان داشته باشد.

یکی دیگر از نشانه‌های بارز افسانه‌های گذر با قهرمان حقیقی فقدان عنصر طنز و شوخی جایی است. در واقع افسانه محل درک نوعی تجربه‌ی روحانی است که می‌کوشد از بازی و ایجاد تردید پرهیز کند. در عوض این عرصه را برای دسته‌ای دیگر از افسانه‌ها با قهرمان دروغی باز می‌کند تا به گونه‌ای دیگر ارزش‌ها را به کودک بیاموزد و او را بخنداند.

به خویشکاری قهرمان و اینکه حقیقی باشد یا دروغی دیو و جادو می‌توانند عامل خیر باشند به شرطی که در اختیار قهرمان قرار گیرند و در مسیر درست استفاده شوند، به همین دلیل یکی از عناصر تعیین کننده در افسانه ارتباط قهرمان با این دو عامل یعنی افسون و جادو می‌باشد. از این رو خویشکاری قهرمان دو طبقه‌ی افسانه‌ی گذر با عمل کرد قهرمان حقیقی و قهرمان دروغی می‌سازد که در یکی قهرمان از خانه‌ی کودکی بیرون می‌آید در جستجوی رسیدن به سعادت و بزرگی با نیروهای شر می‌جنگد از پس امتحانات هر چند سخت بر می‌آید و در پایان به جایگاهی نوین که حکایت از دوام و نیکویی دارد می‌رسد، اما در طبقه‌ی دیگر عنصر شوخی غلبه دارد، قهرمان به‌زور از خانه بیرون کشیده می‌شود و در بسیاری موارد قهرمان دروغی نخست با دیو همدست می‌شود، سپس راهی برای گریز می‌یابد که در آن جدال با نیروی شر بیشتر جنبه‌ی شوخی دارد. در بسیاری موارد هم قهرمان دروغی در پایان قصه دوباره به دام دیو می‌افتد که نشان می‌دهد موفق به کسب جایگاهی بالاتر نشده است مثل قصه‌ی شمونی یا نمکی.

افسانه‌های هر دو طبقه، هر چند به دو شیوه‌ی متفاوت، قصد آموزشی داشته‌اند تا به کودکی که در آستانه‌ی گذر است مفاهیمی را که به لحاظ انسانی، اجتماعی و اخلاقی والا پنداشته می‌شده تعلیم دهند. برای این تعلیم هم از نمادها و بن‌مایه‌هایی کمک گرفته می‌شده و هم در بسیاری موارد افسانه را با مراسم آئینی گذر برای کودکان همراه می‌کرده‌اند. دلیل بیان این نکته مراسمی آئینی است که تا امروز به یادگار مانده و هر کدام افسانه‌ای دارند که تاریخ قدسی آن محسوب می‌شود؛ از آن شمار است افسانه‌های خوراک‌های آئینی و سفره‌های مقدس که در ایران در میان زنان رواج دارد.

یکی دیگر از نشانه‌های افسانه‌ی گذر علاوه بر حضور نیروی آسمانی و غلبه بر نیروی شر، وجود شرایط برزخی است که چگونه گذر کردن از

۵. گونه‌شناسی افسانه‌های گذر

این فصل به ژانر افسانه‌ی گذر و به گونه‌شناسی آن می‌پردازد و اینکه ژانر افسانه چه تفاوتی‌هایی با ترانه و مثل دارد. همچنین افسانه‌ی گذر تعریف می‌شود. دیگر اینکه افسانه‌ها بر اساس جنسیت قهرمان اصلی افسانه به دو گروه و هر گروه بر اساس خویشکاری قهرمانان به دو طبقه‌ی قهرمان حقیقی و قهرمان دروغی تقسیم می‌شوند. هر طبقه به لحاظ موضوع افسانه، به دسته‌های گوناگون تفکیک شده، ضمن تفکیک هر دسته به چندین بخش، در هر دسته توضیحات مربوط به موضوع افسانه، ریخت‌شناسی افسانه‌ی مورد نظر و تحقیقاتی که در آن زمینه صورت گرفته، آورده می‌شود. سپس در هر بخش روایات گوناگون آن افسانه می‌آید؛ روایاتی که یا حاصل شنیده‌ی مستقیم پژوهشگر این کتاب است یا از آثار مکتوب و روایات شفاهی دیگران نقل می‌شود.

اگرچه بسیاری از دست‌اندرکاران ادبیات شفاهی افسانه، مثل و ترانه را یکی دانسته‌اند این پژوهش می‌کوشد نشان دهد افسانه ولو اینکه نام عامیانه‌اش قصه باشد گونه‌شناسی متفاوت و بارزی دارد که آن را از سایر ژانرها منفک می‌سازد. در گونه‌شناسی افسانه که در این کتاب با افسانه‌ی گذر مشخص می‌شود یکی از مهم‌ترین نکات وجود عنصر افسون یا سحر از یک سو و جادو از سوی دیگر است. افسون معادل معجزه می‌آید که خاستگاهی مقدس دارد و با دوام و پیروزی در افسانه همراه است در حالی که جادو منشاء کفرآمیز دارد، شکست‌پذیر است و جدی گرفته نمی‌شود. افسون به موجودات فرشته‌گون و قدسی نسبت داده می‌شود، در حالی که منشاء صدور جادو دیو محسوب می‌شود. در عین حال بسته

دیش تا حرفله دخترشه فهمید رفت نِسَس سر تُوِه که داشت نون ای پخت
و داد زد که مَرَدَل بیوین ، زَنگَل نیوین ، بَل بَلکم تِش گرفت.^{۳۳}

^{۳۳} این متل از کتاب متل‌ها و افسانه‌های ایرانی روایت شده است و راوی آن رجب مشکلی است. معادل فارسی پاره‌ای لغات بدین قرار است:
پرس: پرید ، وَبید: شد ، سی: برای ، بُش: باباش ، دِیش: ننه‌اش ، نهودی: گذاشتی ، مین: از ،
و: به ، اوشنیده: ریخته ، اشکنیده: شکانده ، شکسته ، او: آب ، خین: خون ، میر: باغبان ،
حرفله: حرف‌ها ، تُوِه: تابه ، مَرَدَل: مردها ، زَنگَل: زن‌ها ، بَل بَلکم: ماتحتم ، تِش: آتش .

مه ندونی؟ مور مرده، سلار مورون مرده، کیکک و غم نشسه غلاغ
دمش بریده، درخت پر اشنیده.
بز تا ئی حرفله فهید شاخله خُشه کند رفت سر چشمه او بخره. چشمه
گفت:
ای بز چته که شاخلت اِشکنادن.
بز گفت:

مه ندونی؟ مور مرده، سلار مورون مرده، کیکک و غم نشسه غلاغ
دُمش بریده، درخت پر اشنیده، بزک شاخ اِشکنیده.
چشمه تا ئی حرفله فهید و جایی که او بیایه خین اومد بالا و همه او
چشمه خین وید. باغبون اومد که او بده و باغ دید که همه او چشمه
خینه، گفت: ای چشمه چته که اوت همش خینه؟ چشمه گفت:
مه ندونی؟ مور مرده، سلار مورون مرده، کیکک و غم نشسه،
غلاغ دُمش بریده، درخت پر اشنیده بزک شاخ اِشکنیده، چشمه او
به خینی.

باغبون هم نشس سر بیل. ظهر که وید، دختر باغبون سی بُش چاس، یه
کاسه ماس اورد؛ دید که بُش سر بیل نشسی. گفت: بُ چته سر بیل
نشسی؟ بُش گفت:

مه ندونی؟ مور مرده، سلار مورون مرده، کیکک و غم نشسه،
غلاغ دمش بریده درخت پر اوشنیده، بزک شاخ اِشکنیده، چشمه
او به خینی، میره سر بیل نشینی.
دختر باغبون هم کاسه ی ماس سوراخ کرد و نهاد گردنش و رفت خونه.
دیش داشت نون ای پُخت. گفت: ای دختر چته که کاسه نهودی من
گردنت؟ دختر گفت:

مه ندونی؟ مور مرده، سلار مورون مرده، کیکک و غم نشسه،
غلاغ دُمش بریده، درخت پر اوشنیده، بزک شاخ اِشکنیده،
چشمه ی او به خینی، میره سر بیل نشینی، دختر کاسه گردن.

زن گفت:

کک به تنور ، مورچه خاک به سر ، کلاغ دم کنون ، درخت برگ
ریزون ، جوب گل آلو ، گندم سر نگون ، بابا بیل به توو ، پسر ماس
به رو ، زن جزّ و وزّ .
خر هم یک قارتی زد و گفت :
به قارتم وُ به قورتم .

۴ . ۹ . ۲ . ۲ . متل مور و کیک

روایت رامهرمز

یه موری بید یه کیکی . یه طشتی شُله پختن . کیک گفت: هر کسی وِ سرِ
طشتی پُرس ، طشتی وِ شُله مال خُدشه .
مور پُرس وِ افتاد مین طشتی اُ مُرد . کیک به غم نِشِس . غِلاغی وِ ره رسید
گفت:

ای کیک چته که وِ غم نِشِسی ؟

کیک گفت:

مه ندونی ؟ مور مرده ، سَلار مورون مرده ، کیگک وِ غم نِشِسّه .
غِلاغ هم دُم خودشه کند وُ رفت سرِ درخت . درخت گفت: ای غِلاغ چته
که دُمت گندی ؟
غِلاغ گفت:

مه ندونی ؟ مور مرده ، سَلار مورون مرده ، کیگکی وِ غم نِشِسّه ،
غِلاغ دُمش بریده ،

درخت تا ئی حرفله فهمید همی پرلش رختن . بُزی وِ ره رسید ، دید که همی
پرله درخت کندن . گفت: ای درخت چته که پرلت رختن ؟
درخت گفت:

جوب گل آلو چرا گل آلو؟

جوب گفت:

کک به تنور ، مورچه خاک به سر ، کلاغ دم کنون ، درخت برگ
ریزون ، جوب گل آلو.

گندم هم سر و ته شد. بابا بیل زن اومد گفت:

گندم سر نگون چرا سر نگون؟

گندم گفت:

کک به تنور ، مورچه خاک به سر ، کلاغ دم کنون ، درخت برگ
ریزون ، جوب گل آلو ، گندم سرنگون.

بابا بیل زن هم نشست رو دسته ی بیل. پسر ماست بند از اونجا رد می شد
گفت:

بابا بیل به توو چرا بیل به توو؟

گفت:

کک به تنور ، مورچه خاک به سر ، کلاغ دم کنون ، درخت برگ
ریزون ، جوب گل آلو ، گندم سر نگون ، بابا بیل به توو.

پسر هم کاسه ماسو زد شکست و ماسو مالید به سر و صورتش رفت خونه.
مادرش خمیر چونه گرفته بود تا نون بپزه ، پسر با این وعص (وضع) دید
گفت:

پسر ماس به رو ، چرا ماس به رو؟

گفت:

کک به تنور ، مورچه خاک به سر ، کلاغ دم کنون ، درخت برگ
ریزون ، جوب گل آلو ، گندم سر نگون ، بابا بیل به توو ، پسر ماس
به رو.

زنه هم نشست روی ساج همه ی جونش سوخت. رفت دم در کوچه به جز
و وژ. یک خری از اونجا رد می شد گفت:

زن جز و وژ چرا جز و وژ؟

۴. ۹. ۲. ۱ مورچه و کک

روایت تهران

راوی: خانم رزاقی

متولد: تهران

سن: شصت و پنج ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تابستان ۱۳۸۳

یک روز یک مورچه و یک کک خواستند نون بپزند. کک رفت سر تنور
چونه ببندد ، افتاد تو تنور جلز و ولزش دراومد. مورچه هم رفت رو تل
خاکستر نشست خودشو توو خاک و خُل مالوند و هی خاک توو سرش
کرد. کلاغه دید گفت:

مورچه خاک به سر ، چرا خاک به سر ؟

مورچه گفت:

کک به تنور ، مورچه خاک به سر .

کلاغه هم دمبشو کند ، نشست رو درخت .

درخت گفت:

کلاغ دُم گنون چرا دُم گنون ؟

کلاغه گفت:

کک به تنور ، مورچه خاک به سر ، کلاغ دم گنون .

درخت هم برگاش ریخت توو جوب آب . جوب گفت:

درخت برگ ریزون ، چرا برگ ریزون ؟

درخت گفت:

کک به تنور ، مورچه خاک به سر ، کلاغ دُم گنون ، درخت برگ

ریزون .

جوب هم آبش گلی شد . یک گندمی کنار جوب بود گفت:

خود را پرت می‌کند گردش می‌شکند، درخت بادام می‌افتد و همه چیز را خراب می‌کند و تتی عزادار زیر این مجموعه دفن می‌شود.^{۳۲}

در ایران روایت خاله سوسکه تا پایان مرگ موش تبدیل به یک روایت شده، ماجرای سؤال و جواب خاله سوسکه با خواستگارها در رابطه با کجا خواباندن او نیز به روایت دوم بدل شده است. روایت کک و مورچه یا آقا موشه و مورچه نیز روایت سوم شده است که همه از یکدیگر مستقل هستند. اما قدیمی‌ترین نمونه‌ها که تمام این سه روایت را در خود دارد با تمام جزئیات و پایان‌های سه گانه‌ی ماجرای عزاداری فقط در ادبیات شفاهی فارسی یافت شده است و لریمر در متن انگلیسی که منتشر کرده آن صورت را ضبط کرده است.

^{۳۲} Source: Joseph Jacobs, *English Fairy Tales*, 3rd ed. (New York and London: G. P. Putnam's Sons and David Nutt, 1898), no. 16, pp. 77-80. Jacobs lists his source as Halliwell, *Nursery Rhymes*, p. 115. This volume is presumable *Nursery Rhymes and Nursery Tales* by James Orchard Halliwell (London, 1843). Halliwell also used the name Halliwell-Phillips: Then said the little girl, "Titty's dead, Tatty weeps, the stool hops, and the broom sweeps, the door jars, and the window creaks, the old form runs round the house, the walnut tree sheds all its leaves, the little bird molts all its feathers, and so I spill the milk." "Oh!" said the old man, "then I'll tumble off the ladder and break my neck," so he tumbled off the ladder and broke his neck. And when the old man broke his neck, the great walnut tree fell down with a crash, and upset the old form and house, and the house falling knocked the window out, and the window knocked the door down, and the door upset the broom, and the broom upset the stool, and poor little Tatty Mouse was buried beneath the ruins.

پختن بوده با شنیدن خبر پستان‌هایش را در تنور می‌اندازد و می‌سوزاند و قصه همین جا خاتمه می‌یابد.

۴. ۹. ۲ کک به تنور به صورت یک متل مستقل

برادران گریم نخستین بار روایتی از کک به تنور را منتشر کرده‌اند که شامل سفر خاله سوسکه برای انتخاب شوهر و سایر ماجراها نیست. در پایان هم آب جاری می‌شود و همه چیز را با خود می‌برد.^{۳۱} بعد از برادران گریم جوزف جیکوبز قصه‌های عامیانه انگلیسی را منتشر کرد. او نیز روایت قصه را از آنجا آغاز می‌کند که دو موش به نام‌های تی تی و تتی تصمیم می‌گیرند با هم در یک خانه زندگی کنند، سپس ماجرا را به شیوه‌ی کک به تنور تا پایان ادامه می‌دهد. به این ترتیب که پیرمرد از بالای نردبان

^{۳۱} The Grimms' source: Dorothea Catharina Wild (1752-1813). This tale was introduced to the Grimms' collection in the first edition (1812). Source: Jacob and Wilhelm Grimm, *Läuschen und Flöhchen, Kinder- und Hausmärchen* (Children's and Household Tales – Grimms' Fairy Tales), no. 30. "Little louse has burned herself to death.

Little flea is crying.

Little door is creaking.

Little broom is sweeping.

Little cart is running.

Little manure pile is burning.

Little tree is shaking."

"Oh," said the spring, "then I will begin to flow," and it began to flow furiously. And everything drowned in the water: the girl, the little tree, the little manure pile, the little cart, the little broom, the little door, the little flea, and the little louse, all together.

خاله سوسکه بعد از آرایش گیسوان خود ، سر راه با یک گاوسوار و قاطرسوار ملاقات می کند. هر دو او را خاله سوسکه صدا می کنند و وقتی از خاله سوسکه می خواهند همراه آنها شود ، خاله سوسکه می پرسد او را بر چه چیزی سوار خواهند کرد. گاوسوار می گوید گاو زرد. خاله سوسکه می گوید: نه! «اون همه اش لَقَّت مَقَّت» و پاسخی مشابه به قاطرسوار می دهد. اما وقتی خاله سوسکه در آب می افتد و آقا موشه می گوید روی دمش به او سواری خواهد داد ، خاله سوسکه خوشحال می شود. بعد از عروسی ، آقا موشه او را می گذارد و به سفر می رود. در سفر یا قشلاق با خاله مورچه آشنا می شود و عروسی می کند. اما وقتی نزد خاله سوسکه بر می گردد برای خاله سوسکه قسمی می خورد ، که جنبه ی شوخی دارد. این را در روایت دری هم می توان دید. منتها در روایت دری خاله سوسکه حرف آقا موشه را باور می کند. اما در روایت بختیاری خاله سوسکه خودش را از غصه در آب غرق می کند. بعد از این آقا موشه خانم مورچه را تنها می گذارد و وقتی بر می گردد او در قابلمه افتاده و مرده است.

پس از مرگ خانم مورچه است که آقا موشه خاک بر سرش می ریزد. کلاغ و درخت به همان ترتیب عریان می شوند. چشمه آبش خون می شود. قوچ ها می آیند از چشمه آب بخورند ، هر کدام یکی از شاخ هایشان را می کنند. خرگوش دمش را می برد. باغبان دسته ی بیل را به پشتش می کند. زن او ساج را گردنش می کند و با چنین وضعی به خانه می آید. اهالی خانه تا می شنوند ، «خانه» (چادر) را پایین می کشند و فرار می کنند. سپس می آیند جسد خانم مورچه را می بینند با یک دنیا گریه و فغان و سوگواری او را با آواز طبل و کرنا به خاک می سپارند. بعد همه از درد و داغ خاله مورچه در زمین پراکنده شوند. در واقع این روایت با تمام آداب سوگواری بختیاری تطابق دارد. اما روایت کرمان لریمر با ملاقات خاله سوسکه و آقا موشه ، سؤال و جواب ها ، عروسی و ماجرای در دیگ افتادن سوسکو و عزاداری موشو و بقیه ادامه می یابد تا پایان داستان که مادر در حال نان

خاله سوسکه یا غولانجه با گاوان و چوپان ملاقات می‌کند و از آنها می‌پرسد به او چه غذایی خواهند داد، او را کجا خواهد خواباند و او را چگونه خواهد زد. در آخر کار با موش که همه‌ی پاسخ‌ها را دلخواه خاله سوسکه داده عروسی می‌کند. خاله سوسک وقت آشپزی در دیگ می‌افتد. موش عزادار می‌شود. می‌رود روی تل خاکستر می‌نشیند و بر سر و روی خود خاک می‌ریزد، خری او را می‌بیند، از ماجرا می‌پرسد و دم خود را می‌برد. لاسه‌وان (محل سوزاندن تپاله و زباله) وقتی می‌شنود نیمی از خود را آتش می‌زند، کلاغ بال و پرش می‌ریزد. آب گل آلود می‌شود و اویار روی دسته‌ی بیل می‌نشیند. پسر نان را سوراخ می‌کند به گردنش می‌اندازد، دختر خاکستر در ماست می‌ریزد و به سرش می‌مالد. مادر هم روی ساج می‌نشیند و ماتحت خود را می‌سوزاند. همسایه که فکر می‌کند کباب پخته‌اند برای بردن کباب می‌آید و یک کفگیر آتش روی سر و کله‌ی خود می‌ریزد.

در روایت بختیاری لریمر یک سوسک سیاه قهر می‌کند و از خانه می‌رود تا با آقا موشه عروسی کند. در محل کوچ عشایر یک تکه بافه‌ی موی بز پیدا می‌کند به جای زلف دو بر صورتش می‌گذارد که توصیف آرایش دختران بختیاری است. عکس بالا که توسط اینگه موراث در سفرش به میان عشایر بختیاری، در سال ۱۹۵۶ گرفته شده، حکایت از آرایش مویی مشابه دارد.

لریمر منتشر شده است در مشابهت با آن است.^{۲۸} در حالی که نمونه‌های منظوم قاجاری فقط داستان را تا غرق شدن آقا موشه دارند و روایت پنجابی قسمت اول را ندارد.^{۲۹}

به این ترتیب می‌توان هر دو روایت کرمانی و بختیاری لریمر را قدیمی‌ترین نمونه‌ی این ترکیب دانست، به‌خصوص که روایت بختیاری آن از بسیاری جهات به روایت یزدی مشابهت دارد هر چند که در پاره‌ای موارد هم متفاوت است.^{۳۰} بین روایت بختیاری لریمر، روایت یزد و روایت کردی نازی ناز مرجان هم بیش از هر متلی مشابهت وجود دارد گرچه مشابهت متل نازی ناز مرجان با روایت بختیاری هنوز بیشتر است. به‌طوری که خاله سوسکه خود را همانطور می‌خواند که در روایت بختیاری آمده است:

«بگو نازی ناز مرجان ،

تق تق کاوشان ،

پویل چاورشان ،

بیلانه ژینه اُغر و خیر»

^{۲۸} Thomas Frederick Crane, *Italian Popular Tales* (Boston and New York: Houghton, Mifflin and Company, 1885), no. 82, pp. 257-259.

^{۲۹} Source: Flora Annie Steel (1847-1929), *Tales of the Punjab: Told by the People* (London: The Bodley Head, 1973), no. 18, pp. 100-107. This collection was first published under the title of *Wide-Awake Stories* (London: Trubner and Company, 1884). A new edition appeared under the title *Tales of the Punjab: Told by the People* (London and New York: Macmillan and Company, 1894). Steel's source for this story: "Hajjan, a Pathan girl at Muzaffargarh."

^{۳۰} منبع روایت هاجر مجیبیان، به روایت از سکینه مجیبیان، نود ساله، خانه‌دار، دی ماه ۱۳۴۷ در یزد است.

حتی افتادن درخت و خراب شدن چادر و ماندن موش عزادار در زیر آوار، قابل مقایسه با مراسمی است که در میان ایلات کرد و لر نیز وجود دارد و سوگ سیاووشان که در *شاهنامه* به آئین‌های ویژه‌ی آن بر می‌خوریم یکی از این موارد است. هرودت هم به هنگام آوردن جنازه‌ی کمبوجیه به ایران از رفتاری مشابه سخن می‌گوید. به سخن دیگر آئین‌های عزاداری که در میان کردها و لرها وجود دارد با کمی تفاوت هنوز در بسیاری نقاط ایران دیده می‌شود، علاوه بر آن در *شاهنامه* و *گرشاسب‌نامه* و آثار دیگر شاعران نشانه‌هایی مشابه از شیوه‌ی عزاداری ایرانیان را می‌توان یافت. البته این گونه عزاداری بیشتر برای بزرگان ایل، پهلوانان، مردان جوان که در جنگ یا شکار کشته می‌شدند، بوده است. مثلاً گردیه خواهر بهرام گور برای برادرش این گونه گیسوانش را پریشان می‌کند، یا رستم برای سیاوش خنچ در روی و سینه می‌زند، یا در میان عشایر رسم است که زنان در سوگ جوانان چپی می‌رقصند و کِل می‌زنند و اشعار سوزناک یا سِرُو (سرود) در وصف سوار قهرمانی که بازنگشته، می‌خوانند. اما از آنجایی که کار یک متل کودکانه نگاهی دیگر به ماجرای چنین دردناک است، متل کک به تنور نوعی به شوخی گرفتن مراسم عزاداری است و ماجرا در قالب یک قصه تبدیل به نمایشی کودکانه و خنده‌دار می‌شود. به خصوص که در اغلب روایات این خاله سوسکه است که برای آقا موشه‌ی جوان که تازه داماد است، عزاداری می‌کند، در کک به تنور مورچه «سلار مورون» معرفی می‌شود.

روایت بختیاری و کرمانی لُرپیر از خاله سوسکه، تا امروز قدیمی‌ترین متن ثبت شده و به نوشتار درآمده از این قصه است که بیش از صد و اندی سال پیش به انگلیسی منتشر شده است. اهمیت این متن از آن روست که هر دو قسمت متل؛ خواستگاری، انتخاب شوهر، عروسی و نحوه‌ی عزاداری برای همسر و کل ماجرای کک به تنور را در خود دارد. از این نظر فقط روایت ایتالیایی قصه که چند سال قبل از روایت

می‌کند؛ رسمی که هنوز در میان زنان بختیاری وجود دارد. اما در اروپای امروز دیده نمی‌شود.

در مورد عزاداری در میان بختیاری‌ها باید گفت که آداب بسیار خاصی دارد که در نوع خود در ایران یگانه است. به‌طور مثال اگر کسی در میان آنها در گذشته فوت می‌کرده، به دلیل فواصل چادرها و مشکل ارتباطات در دشت، همه به‌نوعی در رساندن خبر به خانواده و خویشان فرد متوفی همکاری فعالانه می‌کردند، به‌خصوص که در آن زمان وسایل ارتباطی محدود به فریاد زدن و خبر را یک به یک به دیگری رساندن بوده است. دیگر این که ساز چپی که نوعی کرنا یا سُرناهی کوچک است می‌زدند. تا امروز هم هرگاه تُشمال این ساز را می‌زند برابر با اعلام عزاداری بود. زنان به‌ویژه مرثیه‌خوانان در حالی که شیون می‌کنند با تُشمال و ساز او همراه می‌شوند، اما مردان فقط گریه می‌کنند. سپس همه‌ی مردان و زنان دسته‌جمعی به سوی خانه یا چادر باقی‌ماندگان متوفی می‌روند. در این میان زنان با خراشیدن صورت، کندن موی سر، ضجه و زاری و هر چه بیشتر خنج زدن در سینه، اعلام همدردی بیشتری با بازماندگان متوفی می‌کنند.

دیگر این که زنان مسن بعد از فوت شوهر، برادر یا پسر لباس سیاه را از تن بیرون نمی‌کردند. اگر زنی جوان شوهرش فوت می‌کرد گیسوی بافته‌ی خود را می‌برید و در اصطلاح پُل بریده می‌شد. یکی از مراسم سوگواری بختیاری‌ها بُهون گَنون یا کندن خیمه است. اگر یکی از بزرگان طایفه فوت می‌کرد چادرها را می‌کندند و تا یکسال برپا نمی‌کردند. در عین حال برای مراسم سوگواری چادرهای سیاهی برپا می‌کنند که پس از پایان مراسم آنها را می‌کنند.

مواردی که در متل کتک به تنور در رابطه با عزاداری مورچه یا موش آورده می‌شود، از خاک بر سر کردن، تا بزی که شاخش را می‌کند، یا آبی که خونین می‌شود، یا مالیدن ماست به سر و روی، یا ضجه و زاری مادر،

هیچ ، در تطابق کامل با باورهای مذهبی و فرهنگی یک محیط صورت می‌گیرد ، مضافاً که قصه یک آفرینش زبانی نیز هست و این روایت به هدفی که در متل موجود است بسیار نزدیک می‌شود.

در متل خاله سوسکه روایت کاشان ، خاله سوسکه از حمام بیرون می‌آید. آقا موشک را در دیگ حلیم می‌بیند. او را در می‌آورد. در یک آتشدان یا گلک می‌گذارد ، از خاک تنور به روی او می‌ریزد و پس از آن مشغول عزاداری می‌شود. متل اینگونه پایان می‌گیرد: «آب تُلِ لنگ ، گندم سر به ته ، درخت برگ بریز ، کلاغ چنگه به رو ، خاله سوسکه خاک به سر ، آقا موش در گلکه ، خاکم به سر». می‌توان دید که به عزاداری در مقطعی از تاریخ ، در کاشان ، نیاسر یا یزد اشاره دارد.

در روایت یزد شوهر دوم خاله سوسکه که مانند همسر اول او ، موش مهربانی است ، وقتی خاله سوسکه در ظرف حلوا می‌افتد ، می‌سوزد ، دُمش را در آتش می‌زند و می‌سوزاند ، سپس با دُم سوخته روی تُل خاکستر می‌نشیند دست به فغان و زاری می‌گذارد. در پایان مرد زارع به الاغ می‌گوید: «مردیکه بیل‌نگون مه‌گه ، دخترک دوک به چشم مه‌گه ، زنیکه کون سوخته مه‌گه ، پُسرک ماست به سر مه‌گه ، موشک دم سوخته مه‌گه ، آل روون ، تخت روون اُفتیده تووی دیگ حلوا دون».

موضوع اصلی این متل و همه‌ی روایت‌هایی که در این دسته می‌گنجد عزاداری کردن برای عزیزی است و دیگران در همنوایی با او به خود آسیب جدی و احمقانه وارد می‌کنند که از جهاتی یادآور رسم ساتی در هند است که در گذشته معمول بوده و بر آن اساس زن بیوه می‌بایست خود را زنده زنده در کنار شوهر مرده بسوزاند ، اگرچه بچه‌هایش مشغول تماشای صحنه‌ی سوختن او باشند. این رسم خوشبختانه امروزه در هند ملغی شده است. همانطور که در روایت ایتالیایی این قصه می‌بینیم گربه مثل کلاغ در روایت کاشان ، چنگ در رویش می‌زند و موهایش را پریشان

تن گنجشک می بارد. وقتی باران بند می آید او مثل طاووس رنگارنگ می شود. عروس جوان وقتی گنجشک پیر را با لباس تازه می بیند آرزو می کند که چنان لباسی داشته باشد. گنجشک پیر هم برای رد گم کردن نشانی حوض نقاشی را به او می دهد و همان سبب سوختن گنجشک ماده در حوض جوشان نقاشی و عزاداری گنجشک نر می شود. در قسمت دوم زنجیره ای از حوادث اتفاق می افتد از آن جمله که گنجشک پیر خود را می کند، درخت برگش می ریزد، گاومیش شاخش را می کند، چشمه آبش از درد شور می شود، خروسی یک چشمش را می کند. بغتوی فروشنده از غصه قاطی می کند. کنیزک ملکه از شدت گریه بی قرار می شود. ملکه از بس ناراحت می شود شروع می کند به رقصیدن. پسرش دایره می زند، پادشاه مثل دیوانه ها سیتار می زند و همه با هم شرح ماجرا را یک بار از اول تا آخر می خوانند، می زنند و می رقصند و به این شیوه برای عروس گنجشک عزاداری می کنند.^{۲۷} در عین حال هنوز در پاره ای نقاط این رسم وجود دارد که وقتی عروسی جوان به دلیلی می میرد، خویشاوندان او بر سر مزارش رقصی سوگوارانه می کنند که تماشای آن بسیار رقت آور است. روایت پنجاب با روایاتی که در ایران از این متل و رسوم مشابه موجود است نزدیک می شود. در پایان این روایت شادی و اندوه، عزا و عروسی با هم یکی می شود و همه چیز جنبه ی شوخی پیدا می کند. در این روایت می توان دید یک عزاداری بی معنا در یک وحدت وجود طبیعی، بر سر

^{۲۷} Flora Annie Steel (1847-1929), *Tales of the Punjab: Told by the People* (London: The Bodley Head, 1973), no. 18, pp. 100-107.

This collection was first published under the title of *Wide-Awake Stories* (London: Trubner and Company, 1848). A new edition appeared under the title *Tales of the Punjab: Told by the People* (London and New York: Macmillan and Company, 1894).

Steel's source for this story: "Hajjan, a Pathan girl at Muzaffargarh."

روی شاخه‌ی یک درخت زیر لانه‌ی کلاغ می‌نشیند.^{۲۶} باران می‌گیرد و
رشته‌پاره‌های رنگی که کلاغ برای لانه‌اش جمع کرده، رنگشان روی سر و

^{۲۶} And as they danced, the queen, the king, the prince, and the maidservant
sang:

The ugly hen painted.
By jealousy tainted,
The pretty hen dyed.
Bewailing his bride,
The cock, bald and bare,
Sobs loud in despair;
The pipal tree grieves
By shedding its leaves;
The buffalo mourns
By casting her horns;
The stream, weeping fast,
Grows briny at last;
The cuckoo with sighs
Blinds one of its eyes;
Bhagtu's grief so intense is,
He loses his senses;
The maidservant wailing
Has taken to railing;
The queen, joy enhancing,
Takes refuge in dancing;
To aid the mirth coming,
The prince begins drumming;
To join in it with her
The king strums the zither!

So they danced and sang till they were tired, and that was how everyone
mourned poor cock-sparrow's pretty bride.

در دیگ می افتد و می میرد. گربه کوچولو می رود بیرون خانه می نشیند و برای موش عزاداری می کند. دروازه می پرسد چرا گربه رویش را می خراشد و مویش را پریشان می کند؟ گربه دلیل کارش را می گوید. در محکم بسته می شود. پنجره از دروازه علت کار بیهوده اش را می پرسد و وقتی جواب می شنود، خودش به رسم عزاداری باز و بسته می شود. درخت از پنجره می پرسد برگ هایش می ریزد. کلاغ پرهایش را می کند، چشمه جاری می شود، خروس دمش را در آتش می سوزاند، کشیش بدون ردایش برای وعظ به کلیسا می رود، ملکه غذایش را عوض می کند و شاه در آخر سر که همه چیز را می شنود، قهوه اش را می خورد.^{۲۵}

در پاره ای روایات یک درخت سقوط می کند، خانه خراب می شود و همه چیز فرو می ریزد، یا آب جاری می شود و همه ی حوادثی که ساخته شده را با خود می برد. درست مثل بازی کودکان یا خوابی که از آن بر می خیزند همه چیز به نقطه ی آغاز باز می گردد و با شوخی و هزل، به نوعی به تعریف یک بی معنایی که این زنجیره ساخته می پردازد.

یکی از قصه هایی که در این سری روایات قابل توجه است روایتی از پنجاب پاکستان، که پیش از این در مشابهت با روایت بختیاری لریمر به آن اشاره شد. این روایت پنجابی از دو قسمت تشکیل می شود و قسمت اول آن از جهاتی به قصه ی خاله سوسکه شبیه است، اما از جهاتی هم بی شباهت. قضیه از این قرار است که یک گنجشک نر نسبتاً پیر از ماده اش که کم فروغ و فاقد جذابیت شده، خسته می شود و می رود با یک گنجشک ماده عروسی می کند. روز عروسی گنجشک ماده ی پیر می رود

^{۲۵} Source: Thomas, Frederick Crane, *Italian Popular Tales* (Boston and New York: Houghton, Mifflin and Company, 1885), no. 82, pp. 257-259. The episode of the cat choosing a mate is classified as Aarne-Thompson type 2023.

هیچی قصه‌ی ما به سر رسید ،
کلاغه به خونه‌اش نرسید ،
بالا رفتیم هوا بود ،
پایین اومدیم زمین بود ،
قصه‌ی ما همین بود.^{۲۴}

۹. ۴ مورچه و کک متل پیوسته یا مستقل ؟

۹. ۴. ۱ پیوسته با متلی دیگر

در بسیاری روایات متل مورچه و کک در ادامه‌ی متل خاله سوسکه نقل می‌شود و در بسیاری موارد هم مستقل است. در قصه‌های عامیانه‌ی ایتالیا روایتی از موش و گربه است که همان ساختار رابطه‌ی خاله سوسکه و آقاموشه را تا آخر ماجرای مورچه و کک حفظ می‌کند. در طبقه‌بندی آرنه/تامپسون به این دسته از قصه‌ها شماره ۲۰۲۳ داده شده است. در این قصه یک گربه کوچولو کنار کوچه می‌ایستد تا شوهر پیدا کند. سگ، خوک و گوساله از او می‌پرسند چه خبره؟ او می‌گوید «چه خیره چیه خُب می‌خوام شوهر کنم». آنها یکی یکی می‌گویند همان خواستگار را انتخاب کند. گربه کوچولو از آنها می‌خواهد اول یک دهن آواز بخوانند، بعد تصمیم خود را بگیرد. آخر سر موش را انتخاب می‌کند. اما موش یک روز

^{۲۴} در مورد این متل مانند سایر متل‌های کودکانه باید گفت خاله سوسکه در آخر قصه همانجاست که اول قصه بوده است. این نشان می‌دهد که کل متل اشاره به یک بازی کودکانه دارد. همانکه دخترچه‌ها در بازی‌هایشان فراوان به اجرا در می‌آورند: «قصه‌ی ما به سر رسید کلاغه به خونه‌اش نرسید». به عبارت دیگر این پایان قصه نیست که اهمیت دارد، بلکه راهی است که در قصه پیموده می‌شود. به نظر می‌رسد صورتی از کامل‌ترین روایات خاله سوسکه به وسیله‌ی لریمر ضبط شده است و ترجمه‌ی انگلیسی آن که دوباره به فارسی برگردانده شده تأکید دارد که با وفاداری به متن اصلی صورت گرفته است.

تو که می‌ری خونه‌ی وزیر ،
می‌خوری نون و پنیر ،
آقا موشک رو بگو ،
همبونه به دوشک را بگو ،
بگو ماه تو ، بی بی همتای تو
افتاده تووی دریا ،
نردبون طلا بیار ،
بی بی بُتل رو در بیار.

سوار می‌آد خونه. تا سفره رو باز می‌کنن که نون و پنیر بخوره یاد حرف‌هایی که شنیده ، می‌افته ، همه رو تعریف می‌کنه. آقا موشک هم توو انبار می‌شنُفه. فوراً یک هویجو بر می‌داره دندونه دندونه می‌کنه می‌آره لب دریا. خاله سوسکه‌ی ناز نازیشو با هزار قربون صدقه در می‌آوره ، می‌بره می‌خوابونه تو رختخواب ، خودش هم می‌ره دنبال بقیه دُزی. خلاصه می‌ره دُزی‌هاشو می‌کنه می‌آد یک آشی برای زنش بار بذاره. دیگو بار می‌ذاره و مشغول آشپزی می‌شه. حالا خاله سوسکه هم به انتظار که الان آقا موشه با آش می‌آد.

هیچی خانمی که شما باشین هر چی منتظر شد دید نه خیر خبری نشد که نشد. گفت: برم ببینم چی به سر آقا موشه اومده. تا اومد سر دیگ دید ای دل غافل آقا موشه‌ی جون جونیش دست و پاش هوا شده. دیگه گریه کرد و توو سرو کله‌اش زد ، هی برا آقا موشک خودش شعر و بیت گفت: نگار باوقارم آقا موشک ،

به هجرت داغدارم آقا موشک ،
خودت رفتی و راهم دور کردی ،
چراغ از پیش پایم کور کردی ،

بعد از اون لباس‌های رنگو وارنگو خوشگلو تا کرد گذاشت کنار ، یک لباس سیاه پوشید تا امروز هم هنوز لباسشو در نیاورده.

خاله سوسکه خوشش اومد یک ناز و غمزه‌ای اومد و جواب داد:

می‌روم بر همدون ،

شو کنم بر رمضون ،

غلیون بلور بکشم ،

منت خارشو نکشم.

آقا موشه گفت: زن من شی؟ گفت: اگه من زنت بشم منو با چی می‌زنی؟
گفت: این دم نرم و نازکمو می‌کنم تو سرمه ، می‌کشم به چِشْت. خاله
سوسکه گفت: می‌شم می‌شم خوبم می‌شم. هیچی عروسی سر گرفت. زدند
و کوبیدند. آقا موشه خاله سوسکه رو برد تو سوراخ خودش. خاله سوسکه
گفت: من کجا لالا کنم؟ گفت: رو گونی گردو. خاله سوسکه گفت:

وای اینجا قِلّ و مِقِلّه من تا سحر چطور لالا کنم؟

گفت: رو کیسه‌ی آرد ،

گفت: وای اینجا گُرت و مَرْتَه ،

من تا سحر چطور لالا کنم؟

گفت: رو دبه‌ی روغن ،

گفت: وای اچرب و مچربه

من تا سحر چطور لالا کنم؟

گفت: پس روی سینه‌ی خودم بخواب.

خاله سوسکه روی سینه‌ی گرم و نرم آقا موشه تا صبح خوابید. صبح بیدار
شد دید یک خُرده خرابکاری کرده. گفت: برم لب آب رختای آقا موشه رو
بشورم. آقا موشه هم رفت انبار شاه دزدی. حالا نگو یک گاوی اومده بوده
لب آب جا پاش یک گودال شده بود. خاله سوسکه طفلکی هم افتاده بود
توو گودال. دستشو گرفته بود به یک تیغه علف غرق نشه ، که می‌بینه
یک سواری اومده اسبشو آب بده ، شروع می‌کنه به زبون‌ریزی

ای سوار به تو می‌گم ،

به قبای پرگلت می‌گم ،

خاله قزی تمّون قرمزی چادر یزی ،
کفش ساغری ، پیرن زری کجا می ری ؟
گفت: می روم بر همدون ،

شو کنم بر رمضون ،
غلیون بلور بکشم ،
منت خارشو نکشم.

گفت: زن من می شی ؟ گفت: اگه من زن تو بشم منو با چی می زنی ؟ گفت:
با این ساتور قصابی . گفت:

واه واه واه نمی شم نمی شم ،
اگر بشم کشته می شم.

رفت و رفت و رفت رسید دم دکون بقالی ، بقاله گفت: خاله سوسکه اُغر
بخیر ؟ یک جوری گفت: که خاله سوسکه به تیریچ قباش بر خورد. اخماشو
توو هم کرد و گفت:

وا خاله سوسکه و قبر پدرت ،
بگو خاله قزی تمّون قرمزی ،

چادر یزی کفش ساغری پیرن زری کجا می ری ؟
گفت: خاله قزی تمّون قرمزی چادر یزی ،
کفش ساغری ، پیرن زری ، کجا می ری ؟

گفت: می روم بر همدون ، شو کنم بر رمضون ، غلیون بلور بکشم منت
خارشو نکشم . گفت: زن من می شی ؟ گفت: اگه من زن تو بشم منو با چی
می زنی ؟ گفت: با این سنگ ترازو . گفت:

واه واه واه نمی شم نمی شم ،
اگر بشم کشته می شم.

رفت و رفت رفت رسید به یک موشی که داشت خاک بازی می کرد . گفت:
خاله قزی تمّون قرمزی چادر یزی ،
کفش ساغری ، پیرن زری کجا می ری ؟

چادرِ دَقِ دَقی به سر ، کجا می‌ری ؟

می‌گه: که زن ° من می‌شی ؟ می‌گه: اگه من زن تو بشم دعوامون بشه با چی
چی به من می‌زنی ؟ می‌گه: با این دُمب نرم و نازکم. می‌گه: آره زن ° تو
می‌شم. زن این می‌شه و می‌زن در همدان زن و شوهر می‌شن به خوبی و
خوشی ، دیگه زن و شوهر می‌شن و

قصه‌ی ما به سر رسید
کلاغه به خونه‌اش نرسید.
رفتیم بالا ماست بود ،
اومدیم پایین دوغ بود ،
قصه‌ی ما دروغ بود.

۴. ۸. ۲. ۸ خاله سوسکه و آقا موشه

روایت تهران

راوی: شادروان خانم معصومه دادمرزی

متولد: تفرش

سن: هفتاد ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تابستان ۱۳۸۳

قصه قصه قصه نون و پنیر و پسته ، بربری‌ها نشسته. این درو واکن سلیمون
اون درو واکن سلیمون قالی رو بکش تو ایون. اونم ایونِ خونه‌ی خاله
سوسکه که خیلی بانمک و ترگل و ترگل بود. این خاله سوسکه یک روز یک
پوست پیازی سرش کرد ، یک پوست سنجدی پاش کرد ، از خونه بیرون
اومد بره همدون. رفت و رفت رسید در دکون قصابه ، گفت: خاله سوسکه
اُغر به‌خیر؟ گفت: وا! خاله سوسکه و قبر بابات. بگو خاله‌قزی ،
ثُمون قرمزی ، چادرِ بیزی ، کفش ساغری پیرن‌زری کجا می‌ری ؟ گفت:

می گه: خب چی صدات کنم؟
 می گه به من بگو که خاله قزی، دایه قزی
 چادر دق دق به سر، کجا می ری؟
 می گه: می روم در همدان شو کنم شوهر کنم
 غیلون شیشه بکشم منت آ بابام نکشم.
 می گه: زن ° من می شی؟ می گه: آگه زن ° تو بشم با چی چی به من می زنی
 آگه دعوا مون بشه؟ می گه: با این کارده که گوشت خورد می کنی. می گه: نه
 نه نه زن ° تو نمی شم.

می آد، می ره، می رسه به خواربار فروشی. خواربار فروشه بهش
 می گه: خاله سوسکه کجا می ری؟
 می گه: خاله سوسکه درد پدرت، درد مادرت،
 می گه: خوب چی صدات کنم؟
 می گه: به من بگو خاله قزی دایه قزی،
 چادر دق دق به سر، کجا می ری؟
 می گه: می روم در همدان،
 شو کنم شوهر کنم،
 غیلون شیشه بکشم،
 منت آ بابام نکشم.

می گه: زن من می شی؟ می گه: آگه زن تو بشم دعوا مون بشه با چی چی به
 من می زنی؟ می گه: با این کف تار زوم. ^{۲۳} می گه: نه نه نه زن تو نمی شم.
 می آد می ره می رسه به آقا موشه. آقا موشه می گه خاله سوسکه کجا می ری؟
 می گه:

خاله سوسکه درد پدرت، درد مادرت،
 می گه: خب چی صدات کنم؟
 می گه: به من بگو خاله قزی، دایه قزی،

۴.۸.۸.۱ متل خاله سوسکه

روایت قم

راوی: خانم صغری حمزوی

سن: هفتاد و یک ساله

متولد: قم

ساکن: تهران

زمان ضبط: فروردین ۱۳۹۵

یکی بود یکی نبود غیر از خدا هیچ که نبود. خاله سوسکه با ننه باباش دعواش می‌شه. از در می‌آد بیرون و قهر می‌کنه با ننه باباش ، می‌آد. همین جور که داشته می‌اومده می‌رسه به نونواهه. نونواهه می‌گه خاله سوسکه کجا می‌ری ؟ می‌گه:

خاله سوسکه درد پدرت ، درد مادرت.

می‌گه: خُب چی چی صدات کنم ؟ می‌گه بگو:

خاله قزی ، دایه قزی ،

چادر دَق دَقی به سر ، کجا می‌ری ؟

می‌گه: خب کجا می‌ری ؟

می‌گه: می‌روم در همدان ،

شو کنم شوهر کنم ،

غیلون شیشه بکشم ،

منت آ بابام نکشم.

می‌گه خب زن ° من می‌شی ؟ می‌گه آگه زن ° تو بشم با چی چی به من می‌زنی ؟ می‌گه با این پارووهه. می‌گه نه نه نه زن ° تو نمی‌شم می‌آد می‌ره به قصابه می‌رسه.

قصابه بهش می‌گه: خاله سوسکه کجا می‌ری ؟

می‌گه: خاله سوسکه درد پدرت ، درد مادرت.

«کلاغ آمد توو
گف مو کجا لالا کُئِم؟
ماچوچه گف برو روی زُغالا ،
کلاغ گُف اونا همه سیا میا
مُو کجا لالا کُئِم؟
ماچوچه گف بیا برو بالای کیسه‌ی آرد ،
کلاغ گف اونا همه آردی ماردی ،
مُو کجا لالا کُئِم؟
ماچوچه گف بیا برو بالای کیسه‌ی جوز ،
کلاغ گف اونا همه گِل و مِگل مُو کجا لالا کنم؟
ماچوچه گُف بیا برو روی خیک روغن ،
کلاغ گُف اونا همه چرب و مچرب ، مُو کجا لالا کنم؟
ماچوچه گف بیا برو روی خیکِ شیر ،
کلاغ گُف اونا همه آچسب مچسب ، مُو کجا لالا کُئِم؟
ماچوچه گف بیا برو روی پاهام ،
کلاغ گُف اونا همه لَقَت مَقَت ، مو کجا لالا کنم؟
ماچوچه گف بیا برو ته سَرُم لالا کُ ،
کلاغ گف اونا همه شوپوش مویوش ، مو کجا لالا کُئِم؟
ماچوچه گف بیا بروی سینه‌ی نرم و نازکُم ،
کلاغ گُف ها بیا لالا کُئِم ،
و پرید آمد روی سینه‌ی ماچوچه لالا کرد» (عقاید و رسوم مردم
خراسان ۳۷۷-۳۸۰).

روایت کلاغ خُل نیز بر همین منوال است. در پاره‌ای روایت خاله سوسکه از جمله نازی مرجان کردی مانند نمونه‌های اروپایی از آنجا که موش در دیگ می‌افتد روایتی می‌آید که همان کک به تنور است که در شرح متل کک به تنور به آن می‌پردازیم.

آقا موشک گفت: می دانم منظورت چیست. می خواهی روی سینه‌ی
من خوابی بیا بخواب.»
در روایت یزد به موشک می گوید:
شب‌ها مَنَا كجا مُخوابونی؟
وقتی از کیسه‌ی گردو می شنود می گوید:
اخ سر شب تا به سَحَر كِرِّ و مَكِرِّ ،
من چطو لالا كنم؟

در بسیاری روایات این گفت‌گویی خاله سوسکه و آقا موشه بسیار طولانی
است. به‌طور مثال در خراسان یک مثل به نام «اوسنه‌ی ماچوچه و کُلاغ»
هست که شکورزاده آن را در کتاب خود آورده است. این مثل که همان
قصه‌ی کلاغ و موسی کوتقی است این‌گونه آغاز می‌شود که کلاغ برای خود
خانه‌ای بالای درخت می‌سازد ، ماچوچه یا موسی کوتقی هم خانه‌ی خود را
لای درز دیوار بنا می‌کند.

یک روز باد می‌آید و خانه‌ی کلاغ را می‌برد. او که هیچ جای خوابی
ندارد را به‌ناچار به نزد موسی کوتقی می‌رود تا او را برای خوابیدن به
خانه‌ی خود راه بدهد:

«ماچوچه هوای ما ،

دَر وا کُ برای ما ،

بارونکی می‌باره ،

تر می‌شه قُبای ما ،

ماچوچه گُف:

گو تَر شه قُبای تو ،

کور شه چَشمکای تو.»

سرانجام کلاغ آنقدر التماس می‌کند که دل موسی کوتقی می‌سوزد و او را به
داخل خانه راه می‌دهد. وقتی کلاغ به خانه می‌آید تازه پرتوقعیش گل
می‌کند:

گاووان هم به همان زبان ، با او صحبت می کند. اما وقتی ماجرای کتک زدن او مطرح می شود با هم به توافق نمی رسند. در این روایت هم سخنی از پارچه ، شهر همدان ، عروسی با رمضان و آنچه مربوط روایات متل خاله سوسکه در فارسی است وجود ندارد. اما در قسمت دیگری از کتاب درویشیان این قصه با نام «متل خاله چُسنه» با لهجه ی کرمانشاهی آمده است (همانجا ۲۸۱). در این روایت همان سیاق روایت تهران می آید. حتی به جای «اغر» در روایت کردی «اوقور» در روایت کرمانشاهی نوشته شد است:

«خاله قزی ،

چادر یزی ،

کلاش قرمزی ،

اوقور باشه ،

کوجا می ری ؟»

۴ . ۸ . ۷ تلفیق متل خاله سوسکه با متل های دیگر

همانطور که پیش از این آمد ، در پاره ای روایات خاله سوسکه از خواستگارش دو سؤال می کند ؛ یکی در وقت خوشی او را کجا خواهند خواباند و در وقت ناخوشی او را با چه چیزی خواهند زد. در بعضی روایات خاله سوسکه تنها پس از عروسی است که از آقا موشه می پرسد که او را کجا خواهد خواباند. در روایت کاشان می گوید:

«من کجا خواب آکرو ،

آقا موشک گفت: روی گردوها ،

خاله سوسکه گفت: این همه تَلَق و مَلَق من چطور خواب آکرو؟

آقا موشک گفت: روی ظرف عسل.

خاله سوسکه گفت: این همه اَجَسب و مَجَسب من چطور خواب آکرو؟

ریشک گل گَلّی»؛ اگر بازی کرده باشم کچل کلاچه شوم. که پَلّی، تَلّی، گَلّی همه استفاده از زبان کودکان در متل است. در فارسی هنوز هم به بازی و بیهودگی یَلّی تَلّی می‌گویند. اما در کل این روایت حتی در یک مورد هم اشاره به پارچه وجود ندارد. علاوه بر آن خاله سوسکه هیچ شیرین زبانی، بلندپروازی و جاه‌طلبی نمی‌کند. سخنی از غلیان کشیدن و غیره هم در متل نیست. دیگر این که نه اسمی از همدان می‌برد و نه از مش‌رمضان و نان گندم می‌گوید. مضافاً خاله سوسکه برای خود لقبی هم نمی‌گذارد. ساده می‌گوید که از خانه بیرون آمده تا شوهر کند.

در قصه‌هایی که درویشیان ضبط کرده است یکی از اسامی این متل نازی ناز مرجان است: «این بود یک غولانجه‌ای. یک روز این غولانجه بلند شد و رفت یک پوست مویزی پیدا کرد و آن را کفش کرد و پوشید. پوست سنجدی جست و آن را شنل کرد. پوست اناری پیدا کرد و آن را کرد قبا. آن طرف‌تر رفت سرمه‌دانی جُست و چشمان خود را سیاه کرد و سرمه کشید. افتاد راه و رفت و با خود گفت: بروم شوهر کنم» (افسانه‌ها و متل‌ها کردی ۳۵۰). نمونه‌ی گفت‌گوی خاله سوسکه و خواستگاران‌ش به این قرار است:

«گاووان گفت: آهای غولانجه غول مول، در آمده به کجا می‌روی؟
غولانجه گفت: غول مولم به قبر پدرت چرا این طور می‌گویی!
گاووان گفت: چرا دشنام می‌دهی چرا حرف خراب می‌زنی؟ پس چه بگویم؟ غولانجه گفت:
بگو نازی ناز مرجان،
تَق تَقه کاوشان،
پویل چاورشان،
پیلانه ژینه،
أغر وخیر»

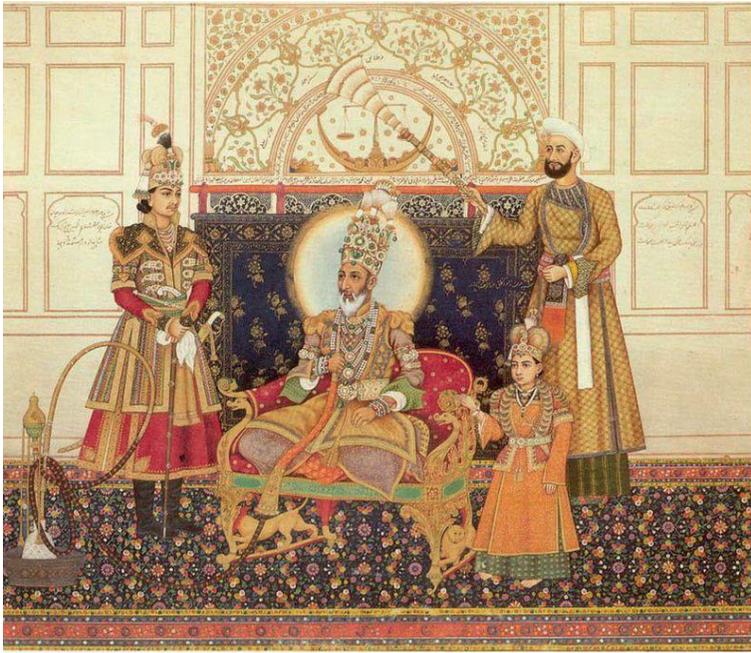
پسندیده است که از جام شراب خود او را نوشانده است (رک). سفرنامه‌ی
تاورنیه (۱۵۲).

۴. ۸. ۶ روایات دیگر متل خاله سوسکه

متل خاله سوسکه به اسامی مختلف در همه‌ی نقاط ایران و افغانستان ،
تاجیکستان و کشورهای دیگر که امروزه مستقل شده‌اند ، اما در گذشته بخشی
از جغرافیای ایران بزرگ بوده‌اند ، یافت می‌شود. یک نمونه‌اش خاله
قانغوزک است (رک). افسانه‌های دری (۵۸۲).

در روایت دری توضیح چندانی در مورد پرداختن خاله سوسکه به
ظاهرش نیست ، غیر از آنکه خاله سوسکه «پیرهن درازی / کشال»
می‌پوشد ، به قصد شوهر کردن از خانه بیرون می‌آید و با خواستگاران
پس‌جوابی می‌کند. در کلامش نیز اثری از قافیه‌پردازی و شیرین‌زبانی وجود
ندارد. سر راه خاله سوسکه یک مرد ، یک فیل و یک موش سبز می‌شوند
تا از او خواستگاری کنند. خاله سوسکه می‌پرسد به‌هنگام قهر و دلخوری او
را با چه وسیله‌ای خواهند زد ، مرد پاسخ می‌دهد با بیل ، فیل با خرطوم و
آقا موشه جواب می‌دهد با دمش و همان سبب می‌شود که خاله سوسکه
آقا موشه را انتخاب کند. به غیر از آن سؤال و جواب دیگری در میان
نیست. در آخر هم آقا موشه محبت و عشقش را به خاله سوسکه ثابت
می‌کند. این دو تا آخر باهم به‌خوشی زندگی می‌کنند.

آنچه نشان می‌دهد که این متل از ابتداء یک متل کودکانه بوده
است گفت: گوی خاله سوسکه و آقاموشه در جایی است که خاله سوسکه
در چاه افتاده و آقاموشه آمده او را بیرون بکشد. خاله سوسکه برای او ناز
می‌کند و از آقا موشه می‌خواهد عشقش را به او ثابت کند: «موشک گفت:
چک پَلّلی» به زبان کودکانه می‌شود ؛ دستت را به من بده. «خاله قانغوز
گفت: چک تو کو پَلّلی؟ کد دختر پادشاه بازی تल्ली؟» ؛ چرا دستم را به تو
بدهم که رفتی با دختر پادشاه بازی کنی؟ «موشک گفت: اگه بازی گلّلی

در ایران غلیان کشیدن به‌عنوان نشان رفاه تا زمان قاجار ادامه داشته است.

در تاریخ کاشان می‌آید مردم متنعم و ثروتمند کاشان روزی چند نوبت غلیان می‌کشند و چای می‌نوشند اما طبقه‌ی فقیر شاید در هفته یکی دو بار موفق به کشیدن غلیان شوند (رک. تاریخ کاشان ۲۴۷). منتها در زمان اوج پادشاهی ناصرالدین شاه کشیدن غلیان و مصرف تنباکو چنان همه‌گیر شده بود که هر زن روستایی و مرد فقیری چنان به تنباکو و کشیدن غلیان محتاج و معتاد شده بود که کشیدن آن دیگر نمی‌توانست نشان اشرافیت و مایه‌ی تفاخر باشد.

به غیر از کشیدن غلیان امکان خوردن نان سفید گندم هم در زمان صفویه امتیازی محسوب می‌شده است. تاورنیه می‌گوید در حضور شاه از او سؤال شده که زن را با چه نوع رنگ پوست ترجیح می‌دهد و او پاسخ داده بود همانطور که نان و مروارید و الماس را سفید می‌خواهد همیشه زنانی را که خریده ترجیح داده سفیدتر باشند و پادشاه این پاسخ را چنان

غلیان که نام دیگرش نارگیلی بوده و در ابتداء برای مصارف دارویی و بخورات و عطریات به کار می‌رفته است، در زمان شاه عباس مصرف تنباکو چنان بالا می‌گیرد، که به‌عنوان یک خطر جامعه را تهدید می‌کند. سیاحانی که در زمان شاه عباس به ایران سفر کرده‌اند به این نکته اشاره کرده‌اند و نوشته‌اند که شاه عباس از مخالفین جدی این امر بوده است. سرانجام کار مخالفت شاه عباس اول با تنباکو نیز نتیجه در تحریم آن می‌دهد. در واقع هنگامیکه شاه عباس متوجه شد سربازانش در گرجستان پول خود را صرف کشیدن تنباکو و توتون می‌کنند آن را ممنوع ساخت و تجاری را که توتون و تنباکو به اردوی او آورده بودند با تنباکوی خود یک جا سوزاندند و بینی و لب سربازانی که مرتکب کشیدن توتون و تنباکو می‌شدند را بریدند. اما در هند غلیان همچنان به‌عنوان نشان اشرافیت باقی ماند، به طوری که حتی بهادر شاه دوم به‌هنگام جلوس بر تخت پادشاهی، دستور داد او را در حال کشیدن غلیان تصویر کنند.

عباس بوده دست‌یابی به آن آرزوی پادشاهان و بزرگان بوده است. بنابراین عجیب نیست که در این مثل خاله سوسکه‌ی بلندپرواز بخواند خود را در پارچه‌ی یزد و آقا موشه در قبا‌ی دارای ببیند.

به غیر از پوشاک در مثل خاله سوسکه کشیدن غلیان نیز از نشانه‌های رفاه است. در مینیاتورهای بر جامانده از ایران و هند، پادشاهان در حین کشیدن غلیان ترسیم شده‌اند. استفاده‌ی کلمه‌ی غلیان در یک مثل کودکانه مثل خاله سوسکه می‌تواند گواه آن باشد که غلیان تازه باب‌شده، نشان اشرافیت و برخورداری از رفاه و خاستگاه بالای اجتماعی بوده است و نوع بلور آن به خواص اختصاص داشته است. خاله سوسکه در یک روایت می‌گوید: «غلیون شیشه بکشم منت همیشه نکشم». یا «غلیون چینی بکشم منت هیچ کی نکشم». در روایت دیگر می‌گوید: «غلیون بلور بکشم منت خارسو یا خارشو نکشم». در روایتی از همدان معروف به خاله چُسونه، می‌گوید: «می‌خوام برم در همدان، شوهر کنم بر رمضان، آرد در گندوله کنم، روغن در بستوله کنم، زحمت نکشم بشینم و غلیون بکشم» (مثل و افسانه‌های ایرانی ۱۸۲). از این عبارات چنین به نظر می‌رسد که غلیان بلور مخصوص اشراف بوده است. علاوه بر آن در تصویری که علی قلی جُبه‌دار نقاش معروف صفویه از شاه سلیمان پسر شاه عباس کشیده، او را در حال کشیدن غلیان بلور نشان می‌دهد.

دایره‌هایی با خطوط حاشیه‌دار ترکیبی ساده اما دلنشین می‌سازند. این رشته نساجی امروزه در یزد منسوخ شده است.

آنچه غیاث‌الدین هنرمند بزرگ دوران صفویه در نقش‌بندی و طراحی و بافت پارچه‌های زری و ابریشم انجام داد نام او را در جهان مشهور و جاودانه کرد. نمونه‌ی منسوجات «گل‌گلی» او در موزه‌های بزرگ جهان یافت می‌شود و نام نقش‌بند و رقم او بر حاشیه‌ی پارچه‌ها ثبت شده است. تصویری که در کاخ چل‌ستون وجود دارد علاوه بر تمام مینیاتورها و آثار بر جامانده‌ی دیگر صفویه، گواه اهمیت دادن به پارچه در آن زمان است. به‌طوری که در نقاشی‌های زمان صفویه انواع پارچه‌ها با طرح‌ها و جنس‌های مختلف ثبت شده است. به‌طور مثال پادشاه مانند باغ گل در میانه نشسته است و یکی از زنان که مشغول نوشاندن شراب است چادری بر سر دارد که مانند چارقرد زنان ایبانه است.

تکه‌هایی از پارچه‌های رقم و بافت غیاث‌الدین که در موزه‌های معتبر جهان موجود است گواه هنرمندی بی‌همتای نساجان در دوره‌ی صفوی می‌باشد. آنچه محصول کار بافندگان و طراحان یزد در زمان شاه

موشک را بگو، همبونه دوشک را بگو، که نازت و بُرد، ناز و نیازت و بُرد. صد دسته گلِ سرخ و سفیدت و بُرد».

در روایت کازرون یک نکته‌ی دیگر که ارزش دارد به آن پرداخته شود، اشاره به پوشاک آقاموشه در شب دامادی اوست: «هر دو به چال موشک به حجله رفتند. داماد هم شب‌کلاه ترمه به سر هشته و قبای دارایی به بر کرده بود» (متل‌ها و افسانه‌های ایرانی ۱۷۱). در میان بختیاری‌ها تا امروز معمول است که به هنگام دامادی قبای دارایی می‌پوشند و آن را از پارچه‌ی زری دارایی تهیه می‌کنند. در گذشته تارهای این پارچه تماماً ابریشم و پود آن از ابریشم و گلابتون بوده، اگرچه امروز از ویسکوز یا ابریشم مصنوعی است. محل بافت این پارچه هم در یزد بوده است و چون الیاف گلابتون از ابریشم بیشتر است، پارچه کمی سنگین و ضخیم می‌شده است. در زمان صفویه این پارچه را شاهزادگان و اشراف قبا می‌کردند. به همین دلیل در قصه، آقاموشه شب دامادی قبای دارایی می‌پوشد.

با این‌که در زمان مغول آسیب زیادی به صنعت پارچه‌بافی ایران وارد شد، اما در دوران صفویه، به‌خصوص شاه عباس اول با همت دو نقش‌بند بزرگ؛ غیاث‌الدین یزدی نقش‌بند و رضا کاشانی عباسی طراحی و نقش‌بندی پارچه به‌اوج خود رسید. مضافاً غیاث‌الدین طرح‌های تازه نیز به نساجی ایران افزود. از آن جمله طرح گل‌گلی بود که تحت تأثیر پارچه‌های بافت زرتشتیان یزد طراحی و اجرا می‌شد. این پارچه‌ها که به دندانی یا گل‌خُرد معروفند و در آغاز جامه‌ی زرتشتیان بودند دارای شیوه‌ی بافت به ظاهر ساده، اما پرزحمتی هستند. برای تولید آن‌ها اول گره‌های کوچکی در پارچه می‌زنند، سپس در اطراف آن یک رشته گل‌های هفت رنگ می‌گذارند که داری چهار ترنج چهارگوش به رنگ قهوای متمایل به سیاه در وسط و در میان ترنج نقوش مدور با شیوه‌ی دندانی رنگ سفید آجری بافته می‌شود. سرانجام در نوار قرمز و سیاه با حاشیه گل‌های دندانی به صورت

گلابتون یا ابریشم مشکی و الوان و یا ابریشم گلابتون و ارخالق ترمه‌ی کشمیری یا مخمل و استیفای فرنگی یا سلسله یا زری محرمات سلطانی و کلجه و سرداری ترمه‌ی کشمیری یا مخمل فرنگی یا استیفای فرنگی یا انواع یراق‌های گلابتون یا شنل ماهوت یا مخمل یا ترمه و شلوارها از قنauیز الوان فرنگی یا اطلس نظام الملکی یا مخمل یا زری قالبی و غیره با انواع یراق‌های گلابتون و دیگر انواع طلاآلات و جواهرات که زیب و زیور سر و گردن و دست و پا نمایند» (تاریخ کاشان ۲۵۰).

۴. ۸. ۵ زربفت یزدی و قبای گل‌گلی در عهد صفویه

وقتی خاله سوسکه در آب افتاده با شیرین زبانی صدای افتادنش را از طریق یک سوار به گوش آقاموشه می‌رساند. در گرمسار می‌گوید: «پسر شاه به تو می‌گم، به قبای پُرگلت می‌گم، تو که می‌ری خونه‌ی فیل، می‌خوری نون و پنیر، آقا موشک رو بگو، همبون به دوشک را بگو، بگو ماه تو، ماه تابان تو، افتاده تووی دریا، نردبان طلا بیار درش بیار» (مثل‌ها و افسانه‌های ایرانی ۱۴۸). در کاشان می‌گوید: «ای سوار رَک رَکی، دُم اسبت چپ چپی، اگر رفتی انبار شاه، آقا موشک را بگو، دمب کلوشک را بگو نازت آب برد و نازنینت آب برد، صد من گل گیاه ابریشمینت آب برد». در خمین می‌گوید: «ای سوار رپ رپی، دم اسبت چپ چپی، آگه به شهر می‌ری، اون آقاموشک رو بگو، اون دُم دروشک رو بگو، بگو بی بی تُتل، خرمن گل، خاله قزی، تمون قرمزی، چادر پیازی، تُرنا گشنیزی، افتاده به حوض نقاشی، زید بیا در آرش». در بم کرمان این آقاموشه است که در آب افتاده: «پسر پادشاه تو که اسب دُل دُلّی داری، قبای گل‌گلی داری، برو به خاله سوسکه بگو یک نبردونی (نردبانی) بیار بگذار لب جو من در پیام» (مثل‌ها و افسانه‌های ایرانی ۱۶۸). در روایت کازرون: «آی سوار، سوار! تو که می‌ری پاتختِ شاه، آقا

تافته‌ها را به مصرف پیراهن و زیرشلواری می‌رسانند و به قدری این پارچه‌ها در ایران زیاده شده است که دیگر اعتنایی به پارچه‌های هندی ندارند» (همانجا)

بنابراین می‌توان دید که مثل خاله سوسکه به خاطر قابلیت‌ها که در موضوعش وجود دارد مناسب با زمان و مکان لایه‌های تازه‌ای یافته و همان سبب بازآفرینی و ماندگاری آن شده است. اما آنچه این مثل را با ساختار و نمادهایی که دارد یک مثل ساخت دوران صفویه می‌سازد عناصری است که در رفتارهای اجتماعی خاله سوسکه وجود دارد و از آن مهم‌تر، تأکیدی است که بر اهمیت پارچه و پوشاک در رابطه با جایگاه طبقاتی و آرزوی قرار گرفتن در آن جایگاه وجود دارد و این به‌طور اخص ویژه‌ی زمان صفویه بوده است.

تصاویری از زنان نیز در مینیاتورها به‌جا مانده که از چگونگی لباس و آرایش ایشان می‌گوید. علاوه بر آن از نوشته‌های موجود می‌دانیم که زنان اقوام یا ادیان مختلف چگونه لباس می‌پوشیدند. با استناد به تاریخ کاشان لباس‌ها در اوایل قاجار، حداقل در کاشان، در ابتدای ولیعهدی ناصرالدین میرزا که بعداً به پادشاهی رسیده، چندان فرقی با دوران صفویه نداشته است. در این شرح نشان داده می‌شود که هر پارچه‌ای را به اسم شهری که در آن بافته شده است، می‌شناسند. مثلاً قبای قدک کاشی و یزدی یا کتان مازندران یا عبای بوشهری و کرمانی، جوراب پشم خوبی، جوراب ریسمانی سفید شیرازی، یا قدک بیدگلی (تاریخ کاشان ۲۴۹). در مورد لباس زنان می‌آید «و اما لباس زنان از علما و عمال و تجار عموماً در خانه‌های خود چارقد و پیراهن قمیص سفید و ارخالق ترمه‌ی کرمانی و مخمل کاشی و کلجه و سرداری کمرچین ترمه‌ی کرمانی و ماهوت و برک و شلوار متعدد از چیت فرنگی و خارا و قناویز کاشی و یزدی و خراسانی و کفش تیماج سرخ و سبز و آبی همدانی و کفش ارسی چرم سیاه و چون با یکدیگر مروده و دید و بازدید کنند چارقد و پیراهن قمیص دوردوخته به

مارکوپولو (۳۶). همچنین در سفرش به یزد می‌گوید یک نوع پارچه ابریشمی و طلائی در آنجا بافته می‌شود که موسوم به پارچه یزدی است و این که به همه جا صادر می‌شود. او می‌گوید این پارچه‌ها را به ترکی «قماش یزدی» می‌گویند. البته شاردن سیاح معروف فرانسوی نیز به این پارچه‌های زربفت اشاره کرده است و گفته که در هیچ کجای دنیا نظیر آن یافت نمی‌شود. اما نکته‌ی اصلی این است که این پارچه تا قبل از زمان شاه‌عباس به دلیل نخ طلا اندکی شقّ و بی انعطاف بافته می‌شده است. اما در زمان شاه‌عباس تغییر کرده است. زیرا با درست کردن نخ گلابتون که بعدها گیسوی دختران را به آن تشبیه کردند، از ابریشم و روکش طلا نخی پدید آوردند که به لطافت حریر بوده است. پوست پیازی که خاله سوسکه سرش می‌کند و آن را چادریزی می‌نامد با تصویری که در روایات ناحیه‌ی فارس از خاله سوسکه وجود دارد و خود را خرمخزون می‌نامد همخوانی دارد، زیرا در لهجه‌ی شیرازی سوسک زرد که بال‌های پوست پیازی طلائی و تنی به همان رنگ دارد نیز خزوک می‌گویند.

در بسیاری روایات وقتی از خاله سوسکه می‌گویند، به لباس سیاه او اشاره می‌کنند و در یک خوانش آن را کنایه از بیوه بودن خاله سوسکه در ابتداء یا بیوه شدن او در آخر کار می‌دانند. اما در یک خوانش دیگر می‌توان آن را نماد آغاز ایام ماهانه خاله سوسکه گرفت. زیرا با استناد به تاورنیه در زمان صفویان دخترانی که در دوران عادت ماهانه به سر می‌بردند تافته‌ی سیاه بدون گل و بته می‌پوشیدند. به گفته‌ی او «این روش به‌طوری رسمیت پیدا کرده است که اگر مطربی بیاورند و رقاص تافته‌ی سیاه پوشیده باشد چیزی نمی‌گویند تا به میل خود برقصد، اما هیچ‌کس نزدیک او نمی‌رود، بلکه هنگام صرف غذا هم آن رقاص باید تنها غذا بخورد» (سفرنامه تاورنیه ۲۶۸). اما در مورد پارچه‌ی لباسی در سایر مواقع می‌گوید: «دسته‌ای نیز هستند که کارشان منحصر به این است که از طلا و نقره با چسب صمغ روی تافته، گل و بوته بسازند و زن‌ها این

در روایات مختلفی که از مثل خاله سوسکه در شهرهای مختلف ایران شده گاهی کفش او از پوست لوبیای قرمز است و گاه از پوست سنجد، اما قرمزی رنگش ثابت است. دیگر این که در همه‌ی روایات بر چادر خاله سوسکه و جنس آن تأکید شده است. در بروجرد به سوسک می‌گویند نسو و خاله سوسکه از خواستگاراننش می‌خواهد او را «خاله نسو، چادر قصو، موزه به پا، خرمن ماه، خَشِ خَشِ گُنک پَشِ پَشِ گُنک» (مثل‌ها و افسانه‌های ایرانی/ ۱۸۲) بخوانند، که قصو همان قصب است. در روایت بیستون خاله سوسکه از خواستگاراننش می‌خواهد او را «خاله نَسَب، تنبان قَصَب، موزه عربی، خدا به همراه کجا می‌ری» بنامند. اما حرفی از چادر نیست. در روایت سیرجان خود را فاطمه‌نساء، پیرن قصب، کفش ساغری، پیرن زری معرفی می‌کند یا این که می‌گوید: «منم منم فاطمه‌نساء، پیرن کتون، شاه زنون، چادر قصب» (مثل‌ها و افسانه‌های ایرانی/ ۱۸۲). اما در روایاتی که خاله سوسکه خود را خانم‌قزی یا خاله‌قزی معرفی می‌کند در ادامه چادریزی در پاره‌ای موارد چاقچورپیازی هم بخشی از القابش می‌شود.

اگر روایت‌هایی که به قصب اشاره می‌شود را ملاک قرار دهیم، سخن از پارچه‌ی ابریشمی کتانی لطیفی است که در یزد بافته می‌شده است و از آنجا حتی به هند و سراسر دنیا برده می‌شده است. بافت این نوع پارچه سابقه‌ای طولانی در ایران داشته که به قبل از اسلام می‌رسیده است و یزد از مراکز اصلی بافت آن پارچه بوده است. در اشعار فارسی فراوان به ماه قصب‌پوش هم اشاره شده است. اگر چادر سرکردن خاله سوسکه را دلیل بزرگ شدن یا ادای بزرگ‌ترها را در آوردن بگیریم و به قول او که خود را «چادریزی» می‌نامد استناد کنیم با نوعی پارچه مواجه هستیم که مارکوپولو نیز به آن اشاره کرده است. او در باره‌ی صنعت نساجی ایران می‌گوید در شهرها مردم به صنعت پارچه‌بافی مخصوصاً پارچه‌هایی که قسمت عمده‌اش از طلا و ابریشم است می‌پردازند (سفرنامه

چرم ساغری است. علاوه بر آن خود را با تکه‌های مختلف پوشاکش معرفی می‌کند «تمّون قرمزی ، چادر بیزی ، کفش ساغری ، پیرن زری».

اگر «تمّون قرمزی» را به‌عنوان بخشی از القاب خاله سوسکه بپذیریم می‌توانیم از آن تعابیر مختلف کنیم. یکی این‌که نوعی نوازش کلامی و خطاب کودکانه به یک دختر کوچولوی دوست‌داشتنی است ، که هنوز در زبان فارسی معمول است. علاوه بر آن قرمز رنگ محبوب زمان صفویه بوده است. کلاه دوازده پیرک شاه اسماعیل هم قرمز بوده است و قزل در زبان ترکی به‌معنای قرمز است و قزلباش یا سرقرمز نام سربازان صفویه بوده است. در بسیاری موارد خاله سوسکه خود را قزل‌خانم می‌نامد. علاوه بر آن در زمان صفویه پوشیدن لباس رنگی برای زنان و مردان بسیار معمول بوده است. به شهادت سفرنامه‌نویسان پوشیدن کفش یا اُرسی یا سرپایی رنگارنگ هم در میان زنان و مردان رواج داشته است ، همانطور که امروز در مراکش هم دیده می‌شود. تأیید این نکته را می‌توان در تاریخ کاشان^{۲۲} یافت. در آنجا می‌آید که علما در کاشان پیراهن چلوار سفید و زیرجامه‌ی قصب قرمز می‌پوشیدند. در عین حال کفش قرمزی یا تمّون قرمزی می‌تواند هم نشانه‌ی نزدیک شدن بلوغ خاله سوسکه باشد ، هم عزم جزم او برای یافتن یک همسر مناسب. کفشی با پوست سنجید علاوه بر مشابهت پوست سنجید با اُرسی‌های زمان صفویه می‌تواند نماد آغاز بلوغ و باروری نیز باشد. این معنا در لچک قرمزی و شنل قرمزی هم دیده می‌شوند. حتی در قصه‌ی کفش‌های رقص قرمز که شیطان برای دخترک یتیم در روایت هانس کریستین آندرسن می‌آورد ، نیز دیده می‌شود.

^{۲۲} عبدالرحیم خان کلانتر ضرابی مؤلف تاریخ کاشان است. بنا به نوشته‌ی او با درخواست جلال‌الدین میرزا احتشام‌الملک حاکم وقت کاشان و در سال ۱۲۸۷ قمری ، در زمان ولیعهدی ناصرالدین شاه شروع به تألیف کتاب مذکور نموده که تا سال ۱۲۸۸ قمری ادامه داشته است.

قرمزی ، کفش پوست پسته‌ای ، کجا می‌ری؟» در یک روایت دیگر از کاشان خاله سوسکه می‌گوید: «بگو قزل خاتون ، گیس گلابتون ، دست و پا بلور کجا می‌ری؟» در روایت دیگری از خمین می‌گوید: «بگو خاله قزی ، چادر یزی ، موزه به پا ، کفش طلا ، اوغور به خیر؟» در سیرجان: «بگوی فاطمه نساء ، پیرن قصب ، کفش ساغری ، پیرن زری کجا می‌ری؟» خواستگاران نیز وقتی از او جواب می‌شنوند که او را آنگونه که خود معرفی کرده خطاب کنند.

در واقع می‌توان دید خاله سوسکه مثل پی‌پی جوراب بلند نوشته‌ی آسترید لینگرن یک قطار اسم و لقب برای خود ذکر می‌کند و هیچ کدام این القاب السلطنه یا الدوله یا التاج نیست بلکه القابی کودکانه و بامزه است مثل خاله سوسکه که خود را بی‌بی تُّنل یا بی‌بی بُنل می‌داند که بتل همان بیتل انگلیسی یا خاله سوسکه فارسی است. نکته جالب توجه این است که در عموم روایات فارسی ، خاله سوسکه بیشترین اصرارش بر این است که او را با تکه‌های لباسش بشناسند.

۴.۸.۴ پوشاک خاله سوسکه و تضاد دو معنا

پوشاک خاله سوسکه مانند حرف زدنش یک تضاد را به نمایش می‌گذارد. او پوششی بر تن دارد که شاید فاقد ارزش باشد ، اما می‌خواهد آن به‌گونه‌ای دیگر دیده شود ؛ مشابه این طرز تلقی در قصه‌ی سیندرلا و در آرزوها و در تخیلات دختران خردسال نیز دیده می‌شود. به همین دلیل این جنبه نه تنها بر شیرینی داستان می‌افزاید و به آن جنبه‌ی شوخی و کودکانه می‌دهد ، که امکان خوانش‌های تازه را هم برای این متل در هر دوره فراهم می‌کند. به‌طور مثال کسبه یا کسانی که با خاله سوسکه برخورد می‌کنند او را خاله سوسکه می‌نامند. آنها می‌بینند که او هرچند پوست پیاز را به‌عنوان چادر پوشیده است ، می‌خواهد آن را دیگران چادر یزی ببینند. از پوست سنجد برای خود کفش درست کرده ، اما وانمود می‌کند کفش

داشته باشد، با درستی و ناسزا به آن فرد می‌تازد. کلماتی که استفاده می‌کند در یک خوانش کودکانه کلماتی است که بزرگ‌ترها برای تفریح به کودکان یاد می‌دهند و از پاسخ آنها می‌خندند. با یک خوانش دیگر کلماتی است که خاستگاه اجتماعی خاله سوسکه را نشان می‌دهد. در خوانش سوم می‌تواند عمده‌ی باشد که خاله سوسکه به‌کار گرفته تا روحیات خواستگارش را محک بزند.

در گرمسار خواستگاران می‌گویند: «خاله سوسکه کجوشونی» در کاشان می‌گویند: «خاله سوسکه کیگا آشه؟» در خمین می‌گویند: «اوهوی چُسونک چُسو اوغرت به خیر» در یزد و کرمان می‌گویند: «خاله سوسکه کجا می‌ری؟»

در شیراز می‌گویند: «خاله خزوکک کجا می‌ری؟» جواب می‌دهد «کوفت سلام، مرگ سلام» یا در خمین بدش می‌آید اخم‌هایش را در هم می‌کند و می‌گوید: «چُسنک چُسو بُوَوْتَه، چُسنک چُسو نُنْتَه» یا در یزد می‌گوید: «خاله سوسکه وُ زهر مار»، در تهران می‌گوید: «خاله سوسکه و درد پدرم»، در کرمان می‌گوید: «خاله سوسکه مادرتَه، خواهرتَه، پوست خر چادرتَه هر جا می‌ری هادِرْتَه» در شیراز می‌گوید: «خاله خزوکک و دردی به گور پدرت». این کسبه که عادت کرده‌اند متلک بگویند، محض خاطر خاله سوسکه یا از سر شوخی خود را اصلاح می‌کنند و از خاله سوسکه می‌پرسند پس چه باید بگویند. خاله سوسکه که فکر می‌کند با پوشیدن پوست پیاز برای خودش بزرگ و پراهمیت شده می‌گوید: «بگو خاله قزی، قز من قزی، چادرِ کتان، شاهِ زنان، موزی قلم، کوجه شونی».

در خمین می‌گویند: «چکا نمی‌گی بی بی تُل خرمین گل، خاله قزی، چادر پیازی، رو مییزی، تُرنا گشنیزی، اُغورت به خیر؟» در یزد: «بگو خزمخزون، چادر کتون، خانم ما، خرمین ما، موزه به پا، خدا به راه کجا می‌ری؟» در کرمان: «بگو خانم قزی، بی بی قزی، کفش قرمزی، کجای می‌ری؟» در شیراز: «بگو خاله قزی، چادر یزی، چاقچور پیازی، تنبون

ثروتمندی، فرهنگ و جایگاه اجتماعی و برخورداری از آن اسباب تفاخر می‌شود. نقاشی‌های به‌جا مانده از زمان صفویه، این پارچه‌های گرانقیمت را در دستارهای بزرگ درباریان، در کمرچین، قبا و سایر تکه‌های پوشاک آنها نشان می‌دهد. خاله سوسکه کسی است که در یک جامعه‌ی مرفه و تجمل‌پرست از پایین‌ترین طبقات برخاسته، هنری ندارد، اما آرزوی رسیدن به رفاه و اشرافیت را دارد.

تفاوت شخصیتی خاله سوسکه با تامار یا روت یا زنانی که در فرهنگ تورات به‌عنوان زنان خدمتگزار خانواده‌ی شوهر معرفی می‌شوند در این است که خاله سوسکه یک تربیت شده‌ی مذهبی نیست، یکی از مردم عادی است؛ زنی با آرزوهای همهی دختران. شاید یک خوانش آن، قصه‌ی دخترکانی باشد که «قز» نامیده می‌شوند و ابن بطوطه از آنان در خدمت خاتون‌ها حرف می‌زند (رک. *سفرنامه ابن بطوطه* ۳۳۵). خاله سوسکه‌ی این متل هم دختری است که حاضر نیست یا نمی‌داند چگونه از دسترنج خود بی‌منت دیگران نان گندم بخورد. اما دیده یا شنیده که زنان ثروتمند به جای نان جو نان سفید گندم می‌خورند و غلیان بلور که مخصوص اشراف است می‌کشند. به همین دلیل امیدوار است که مش رمضان-اگر هرگز پای پیاده به همدان برسد- او را به این آرزو برساند. اما این خواست حقیقی او نیست بلکه آن چیزی است که تجمل‌پرستی حاکم بر جامعه بر لایه‌های سطحی خواست‌های او تحمیل کرده است. از این رو سرش را زیر نمی‌اندازد تا یک راست به همدان برود. بلکه مردم را تشویق به تماشای خود می‌کند و میل خواستگاری را در ایشان دامن می‌زند، به این امید که کاندیدای بهتری از مش رمضان پیدا کند.

نحوه‌ی برخورد کسبه و شیوه‌ی پاسخ‌گویی خاله سوسکه گواه آن است که او نه خجالتی است و نه از کسی حساب می‌برد. حتی مایل است که آنها را عصبانی کند تا نقاب ظاهریشان را پس بزنند. اگر کسی او را با بی‌ادبی خطاب کند، یا به سویش متلکی بیندازد، ولو این که قصد شوخی

نمونه‌ی آن بوده، در امور خیریه، در ساخت بناهای بزرگ و در سپاهیگری این عصر دیده می‌شود. اما وقتی بعد از تیموریان صفویه به روی کار می‌آیند، قضیه متفاوت می‌شود. در زمان صفویه محدودیت بیشتری برای زنان اعمال می‌شوند، به‌خصوص شاه تهماسب اصرار بیشتری بر محدود کردن زنان و باز داشتن ایشان از رفتن در کوچه و بازار داشته است. اما در زمان شاه عباس وضعیت جامعه‌ی ایران تغییر می‌کند. پایتخت به اصفهان آورده می‌شود، کشور که در آستانه‌ی فروپاشی بوده، قسمت‌های از دست رفته‌ی خود مثل بندر عباس را از پرتغالی‌ها پس می‌گیرد. انگلیسی‌ها بر علیه دولت عثمانی با ایران روابط حسنه برقرار می‌کنند. بین ایران و هلند، ایران و روسیه، ایران و ایتالیا و بسیاری نقاط جهان روابط تجاری و دیپلماتیک برقرار می‌شود. در چنین شرایطی زنان قدرتمندی در دربار صفویه ظهور می‌کنند. متصوفه ضعیف می‌شوند اما هنرمندان و معماران، دانشمندان دینی، فلاسفه در جامعه رشد می‌کنند. آموزش و پرورش نقشی جدی‌تر پیدا می‌کند و ادبیات شفاهی، قصه‌گویی، نقالی حضور در قهوه‌خانه‌ها به‌منظور سرگرمی مردم، حتی مشغولیت ایشان از پرداختن به موضوعات سیاسی، وارد عرصه‌ی تازه‌ای می‌شود. علاوه بر آن در این دوره، به‌خصوص طبقه‌ای که در کار تجارت و بازار بودند، به دلیل رونق اقتصادی و صدور پارچه و اعتبار سیاسی کشور، به ثروت‌های بسیار می‌رسند که برخورداری از ثروت، رواج تجمل‌پرستی را در پی داشته است و تجمل‌پرستی دامن‌گیر همه می‌توانسته بشود، بی‌آنکه ثروت و مکتبی در میان باشد. یک طبقه از ثروت‌برخوردار بودند و به تجمل‌پرستی و استفاده خودنمایانه از دارایی‌های خود برای سروری بر دیگران روی می‌آوردند و عده‌ای مثل خاله سوسکه آرزو می‌کشیدند تا خود را در پوست پیاز، خانم‌قزی چادریزی ببینند.

در جامعه‌ی صفوی خصوصاً از زمان شاه عباس به‌بعد پارچه‌ای که در ایران تولید می‌شود و از طریق راه ابریشم به سراسر جهان می‌رود نشان

می‌خواهد بداند این خواستگاران روزگار خوشی بعد از این که نیازشان به او تمام شد با او چه معامله‌ای خواهند کرد. اگر خاله سوسکه سرکشی کرد و نخواست به خواسته‌ی آنها پاسخ مساعد بدهد با چه ابزاری برای رام کردن، تنبیه و شکستن اراده‌ی او استفاده می‌کنند. به عبارت دیگر در وقت خشم چه چهره‌ای از خود نشان می‌دهند. به همین دلیل هم در بسیاری روایات خواستگاران خاله سوسکه با شخصیت حیوانی ترسیم می‌شوند. این شخصیت‌ها در روایت‌های اروپایی خروس، خوک و مارمولک هستند و موش آخرین خواستگاری است که پیدا می‌شود. در روایت‌های ایرانی گربه، سگ، خر، فیل و روباه سر راه خاله سوسکه قرار می‌گیرند.

۴. ۸. ۳. متل خاله سوسکه در یک خوانش تاریخی-اجتماعی

متل خاله سوسکه بیان شرایطی است که زنان در آن اجازه‌ی ابراز خود را یافته‌اند و در جامعه آزادی نسبی انتخاب و درکی بیشتر از خود و توانایی‌های خود پیدا شده است. با مطالعه‌ی دوران مغول به لحاظ تاریخی می‌دانیم که زنان در ایران به قدرت بیشتری رسیدند. مغولان با این که اجازه داشتند چهار همسر داشته باشند اما به دلیل این که زنان در تولید ثروت سهمی بزرگ داشتند وجودشان در یک خانه به معنای ثروت‌آوری فراوان برای خانواده بود. زنان و مردان لباسی شبیه هم می‌پوشیدند و در کارهای بسیاری دوشادوش بودند. زنان مغول حتی بعد از جهانگیر شدن حکومت مغولان، در کوچه و بازار با روی و حتی موی باز می‌گشتند، علاوه بر آن لباس رنگارنگی که تدریجاً پر تجمل می‌شد، می‌پوشیدند. در افسانه‌های ایرانی رد پای این زنان و شاهزاده‌خانم‌های مقتدر بسیار دیده می‌شود. گزارش سفرنامه‌نویسان، از جمله ابن بطوطه نیز گواه این احترام و قدرتی است که زنان از آن برخوردار بوده‌اند. دنباله‌ی این اثر قدرتمند زنان در حکومت، که گوهرشاد بیگم یک

مردی ثروتمند، اما پیر پاداش می‌دهد. در حالی که خاله سوسکه قصد ندارد به حرف پدرش گوش بدهد، یا منت خواهرشوهر و مادرشوهر را بکشد. او یک دختر جوان، با خواست‌ها و آرزوهای بسیاری از دختران امروزی است، که در یک مقطع تاریخی مجال بیان خواست‌هایش را پیدا کرده است. بر خلاف سایر دختران از خانه بیرون آمده است، تا در روایت گرمسار «شو و نیم شو بکند». این نشان می‌دهد رمضان شوهر نیمه وقت او خواهد بود. یا رمضان زنان بسیار دارد و خاله سوسکه یکی از آن زنان خواهد شد و تنها حُسن ازدواج با رمضان این است که خاله سوسکه یک زندگی مرفه شهری خواهد داشت.

در روایت کاشان خاله سوسکه یک بیوه زن جوان است که از دست مادر شوهرش به تنگ آمده. به این دلیل می‌خواهد زن رمضان بشود، تا «نان گندم بخورد و منت خارشو نکشد».

در روایت یزد خبری از مش رمضان یا شهر همدان نیست. بلکه خاله سوسکه به حالت قهر از خانه بیرون آمده است (رک. مثل‌ها و افسانه‌های ایرانی ۱۵۹). او می‌رود شوهر کند تا «منت بابا نکشد». در روایت کرمان یک خاله سوسکو خانه‌مانده است که کسی پیدا نشده او را بگیرد. به همین دلیل خودش دنبال یک شوهر یا شوهر دوم می‌گردد: «می‌روم شو کنم، واشو کنم، خدمت مادرشو کنم، نون گندم بخورم، منت مردم نکشم» (مثل‌ها و افسانه‌های ایرانی ۱۶۶) که واشو کردن کنایه از ازدواج مجدد اوست.

در روایت کارزون به «هوای شوهر پیدا کردن» خود را «تر و تمیز» می‌کند و از خانه بیرون می‌آید تا «شی و نیم شی بکند». در روایت شیراز می‌گوید: «شو و نیم شو بکنم». اما در نهایت می‌خواهد برای خود شوهری بیابد که مهربان باشد به اصطلاح «باهم تفاهم داشته باشند». او نه تنها به این درک رسیده که جرأت بیان آن را هم یافته است. به طوری که با خواستگاران‌ش به درستی حرف می‌زند و ابایی ندارد آنها را از خود برنجانند.

گفت: مهر و زَنار و عصایی که در دست داری. پس به وی داد و بدو در آمد و از وی آباستن شد» (سفر پیدایش باب سی و هشت: ۱۴-۱۹). پدرشوهر وقتی بزغاله را می فرستد تاملار را نمی یابد و وقتی سراغ فاحشه را می گیرد می گویند آنجا فاحشه ای در راه نمی نشسته است. سه ماه بعد وقتی خبر می آورند که عروسش زنا کرده ، او دستور سوختن عروس را می دهد. تاملار موفق می شود نشانه ها را به تماشا گذارد و یهودا سرانجام در می یابد این خود او بوده که مرتکب خطا شده است.

۴. ۸. ۲. روانشناسی شخصیتی و تاریخی خاله سوسکه

تصویری که در تورات از زن بسیار جوانی که بیوه شده ، اما همچنان در تملک خانواده ی شوهر مانده ، ارائه می شود ، با تصویری که در متل خاله سوسکه از دختر جوانی در جستجوی شوهر نشان داده می شود ، تفاوت دارد. اما از جهاتی قابل مقایسه با مارتینا کاتلینا کاکروچای کوبایی است که از مادر بزرگ یاد می گیرد که خواستگار را با درشتی به چالش بکشد تا اندازه ی خواستنش محک بخورد. شاید این درسی است که هر دختری که آماده ی سن ازدواج می شود باید بیاموزد. البته که خواستگاران وقتی می خواهند دختر زیبایی را جذب کنند بهترین خود را نشان می دهند. در این گونه مواقع هرچه دختر بگوید موقتاً و از روی مصلحت اطاعت می شود. اما نقاب وقتی می افتد که اتفاقی خلاف میل خواستگار بیفتد. از این نظر می توان دید که در متل خاله سوسکه یک روانشناسی ناب وجود دارد. خاله سوسکه بدون این که از کسی پند گرفته باشد به دلیل هشیاری یا شناخت زود هنگامی که از جهان اطراف پیدا کرده ، یا فقط از روی طبع به این نکته آشناست. به همین دلیل رفتار خاله سوسکه با روت در قصه ی تورات فرق دارد. در تورات قصد است دختری ترسیم شود که خود را به خانواده ی شوهرش بخشیده و به این موضوع به چشم یک قانون خدایی احترام می گذارد و از آن اطاعت می کند. خدا هم در پایان او را به

و بامکنت است به احترام خدمتی که روت به مادرشوهرش کرده ، به او اجازه می دهد در زمینش خوشه چینی کند و بدون ممانعت سهمی برای خود و مادرشوهرش بردارد. وقتی نعومی محبت بوغز را به عروسش می بیند به او پیشنهاد می کند شب به کشتزار برود و عوض محبتی که بوغز به ایشان کرده خود را در اختیار او بگذارد. پس به او می گوید که غسل کند ، تدهین نماید ، رخت خود را بپوشد و خود را در اختیار بوغز قرار دهد (رک. کتاب روت باب سوم: ۱-۴).

در سفر خروج می آید که یهودا برای پسر بزرگش همسری به نام تامار می گیرد ، اما آن پسر شایسته نبوده و خدا او را می کشد. از پسر دومش می خواهد با تامار ازدواج کند. اما آن پسر هم ناشایستگی نشان می دهد و بی آنکه تامار را باردار کند ، می میرد. یهودا به عروسش می گوید لباس بیوگی بپوشد ، به خانه ی پدرش برود و منتظر شود که پسر کوچکش بزرگ شود. اما در وقت مقرر به قول خود وفا نمی کند: «به تامار خبر داده گفت: ند اینک پدر شوهرت برای چیدن پشم گله ی خویش به تمئه می آید. پس رخت بیوگی را از خویشان بیرون کرده ، برقی به رو کشیده ، خود را در چادری پوشید و به دروازه ی عینایم که در راه تمنه است بنشست^{۲۱} . زیرا که دید شیله بزرگ شده است و او را به وی به زنی ندادند. چون یهودا او را بدید وی را فاحشه پنداشت. زیرا که روی خود را پوشیده بود. پس از راه به سوی او میل کرده گفت: بیا تا به تو در آیم. زیرا ندانست که عروس اوست. گفت: مرا چه می دهی تا به من درآیی. گفت: بزغاله ای از گله می فرستم گفت: آیا گرو می دهی تا بفرستی ؟ گفت: ترا چه گرو دهم؟

^{۲۱} در تورات موارد بسیاری وجود دارد که می خوانیم زنی برقع می اندازد و در راه می نشیند تا کسی او را به جهت خدمت جنسی نزد خویش برد و در برابر بهایی خدمت او را بخرد. امروزه هنوز در مراکش به خصوص در قسمت قدیمی مراکش که بازار است ، این رسم رواج دارد که زنان گدا و بدکاره حتی کسانی که می رقصد بر صورتشان برقع می اندازند تا کسی آنها را نشناسد.

می‌توان دید که این مثل بستر طرح و جاافتادن نکاتی شده، که قصد بوده به لحاظ اجتماعی، حتی سیاسی جا بیفتد. یا این‌که مانند هر قصه‌ای آئینه‌ی غیر مستقیم طرح مسائل روز شده است. از این رو خاله سوسکه در یک مثل دختر کوچولوی بانمک، سبزه و حاضرجوابی است که مثل هر دختر کوچولویی با پوشیدن یک تکه پارچه خود را زیباترین عروس دنیا، شاهزاده‌خانم یا یک خانم خیلی مهم فرض می‌کند؛ که مانند شاهزاده‌خانم‌ها و بیگم‌ها چندین لقب، که همه خنده‌دار و کودکانه است، دارد؛ از همان دسته القایی که دایه‌ها، مادر بزرگ‌ها و مادرها به دختر بچه‌ها می‌دهند. در یک جا، یا دوره‌ی دیگر تبدیل به زن نوجوان بیوه‌ای می‌شود که تعدادشان در جامعه‌ی ایران کم نبوده است. زن نوجوانی که چه بسا در سن دوازده سالگی نامزدش یا شوهرش را از دست داده است و چون در قباله مردی بوده به لحاظ جامعه «زنی دست‌دوم» و «کم‌قیمت» محسوب می‌شده است. از این رو خواستگاری نداشته است. برای گذران زندگی به هر کس که نیازهای زندگی او را تأمین می‌کرده ناچار بوده شوهر کند. تأکید بر «خرچسونه» بودن یا «خاله چسونه» بودن دلیلی بر طبقه‌ی خاکی و پایین خاله سوسکه است. بسیاری از این دختران اگر به دلیل فقر مالی پدر یا فقدان او به خانه‌ی پدر باز نمی‌گشتند، می‌بایست خدمتکار مادرشوهر و خواهر شوهر بشوند. نمونه‌هایی از این موارد در تورات نیز یافت می‌شود.

در کتاب روت تورات اشاره به زندگی زن بسیار جوانی می‌شود به نام روت که با مادرشوهرش نعومی و جاریش مدتی زندگی می‌کند. نعومی هر دو پسر و شوهرش را از دست داده است. از عروسانش می‌خواهد به خانه‌ی پدری خود نزد مادرانشان بازگردند و برای خود شوهری پیدا کنند تا اموراتشان بگذرد. یکی از دو عروس می‌رود اما روت با مادرشوهرش می‌ماند. آن دو باهم سفر می‌کنند و دختر جوان می‌ماند و خدمت مادرشوهر را می‌کند. بوعز که یکی از خویشاوندان نعومی و مردی زمین‌دار

کرمان یک دختر خانه‌مانده است. در روایت کازرون، طالقان، به هوای شوهر کردن از خانه بیرون می‌آید.

در قصه روشن است که قصد خاله سوسکه از ترک خانه یافتن شوهر است. به عبارت دیگر به هر کس در بازار و محل می‌رسد می‌گوید قصد شوهر کردن دارد. و این تصویر خاله سوسکه با تصویری که در جامعه از زن وجود داشته فرق دارد. می‌توان دید که خاله سوسکه دختری متفاوت است. به همین دلیل رفتار تابوشکنانه‌ی او هم جذاب است هم خنده‌دار. اگرچه در قصه‌ی نمکی^{۲۰}، می‌توان دید که پدر، خود دختر یا دخترانش را می‌برد و در بیابان رها می‌کند. یا در افسانه‌های گذر آئینی دختران خواهیم دید که به همین شیوه که خاله سوسکه از خانه بیرون می‌آید از خانه‌ی پدر به نزد مرد زندگیش که از قضا یک دیو است، فرستاده می‌شود. تنها به دلیل رفتار شایسته و مهربان قهرمان قصه است که دیو به مردی شایسته بدل می‌شود. به عبارت دیگر طلسم دیو شکسته می‌شود. به هر حال این‌که زنی از خانه بیرون بیاید و به دنبال زندگی خودش برود تا سربار پدر نباشد یک موضوع آشنا در اجتماع و قصه بوده و هست.

در روایتی از کاشان خاله سوسکه کفشی از پوست خربوزه پوشیده است. به این ترتیب او نماد دختری نشان داده می‌شود که سر و گوشش می‌جنبد و عاشق‌پیشه است. نمادها و بن‌مایه‌های مثل نیز این نکته را تأیید می‌کند.

در واقع در مثل خاله سوسکه می‌توان دید در هر دوره، با برداشت‌های متفاوتی که گویندگان یا راویان از نمادها و بن‌مایه‌ها در مثل داشته‌اند، خوانشی تازه یافته است. حتی جنس حیوانی خاله سوسکه مناسب با محیط‌های جغرافیای خارج از ایران به موش، گربه یا مرغ بدل شده است تا شبیه رنگ پوست راویان و مخاطبین باشد. در عین حال

^{۲۰} در بخش قهرمان دروغی دختران می‌آید.

او را با طبل و نوحه خوانی خاک می‌کنند. آخر کار همه از غم خانم مورچه در روی زمین پخش و پراکنده می‌شوند.

در روایت لریهر می‌توان دید که قصه با مشخصات زندگی عشیره‌ای بختیاری‌ها کاملاً هم‌رنگ شده است. حتی این‌که دختری خانواده‌ی خود را برای عشق مردی از قبیله‌ی دیگر ترک می‌کند، اما مرد قابل اعتماد نیست و خاله سوسکه از روی ناامیدی خودکشی می‌کند. همین‌طور در مورد مورچه که اول حاضر نیست زن موش شود، اما آخر سر رضایت می‌دهد. اما او هم در دیگ غذا غرق می‌شود. دیگر این‌که خواستگاران همه دام‌دار و سوار احشام خود هستند. عزاداری هم به سبک بختیاری است. این ماجرای دو زن آقا موشه قصه را از جهاتی شبیه عزاداری خانم گنجشکه در واریانت پنجابی نیز می‌کند. اما شگفتی روایت بختیاری در این است که قهرمان اصلی قصه خاله سوسکه است اما آقا موشه قصه را به دست می‌گیرد و موجودات در عزاداری با او هم‌نوا می‌شوند. و در نیمه‌ی راه نقش خاله سوسکه بی‌معنا می‌شود.

در روایات دیگری که در ایران، موجود است خاله سوسکه مطابق با خواست‌های هر محیطی که قصه در آن نقل شده به‌گونه‌ای و دلیلی از خانه بیرون می‌آید. او بر خلاف همتای کوبائیش مارتینا کاکروچا خواستگاری ندارد تا برای او چای یا قهوه بیاورد. قصه‌اش قصه‌ی همان گربه کوچولوی ایتالیایی است که باید در کوچه شوهرش را پیدا کند. منتها در روایت گرمسار خاله سوسکه دختری است که شوهرش مرده، یا در خانه مانده و مردی برای او پیدا نشده است. از این رو پدرش به او یک سفره نان می‌دهد و بنوعی او را از سر خود باز می‌کند. در روایت کاشان خاله سوسکه شوهرش را از دست داده و از دست مادرشوهرش به‌تنگ آمده است. به همین دلیل از خانه بیرون می‌آید تا به همدان برود. در روایت یزد خاله سوسکه به‌عنوان قهر از خانه بیرون می‌آید. در روایت

در روایت بختیاری یک سوسک از خانه قهر می‌کند، تا برود با موشه عروسی کند. سر راهش به جایی می‌رسد که محل کوچ عشایر است، آنجا یک تکه پشم بز پیدا می‌کند و آن را به جای زلف روی سرش می‌گذارد. یک پوست پیاز هم پیدا می‌کند، آن را چادر سرش می‌کند. سر راهش یک مردی که سوار گاو زرد است با او ملاقات می‌کند، از خاله سوسکه می‌خواهد با او همراه شود، خاله سوسکه بعد از شنیدن پاسخ گاو سوار حاضر به همراهی با او نمی‌شود. بعد با مردی که سوار قاطر است ملاقات می‌کند با او هم به همین شیوه روبرو می‌شود. سپس به جایی می‌آید که جای پای گاو است. در آب می‌افتد. از سواری می‌خواهد پیام او را به آقا موشه برساند. موش به یاری می‌آید. خاله سوسکه سوار دُم آقا موشه می‌شود و به راه همدان می‌روند. اما گرسنه می‌شوند و آقا موشه می‌رود دنبال غذا و خانم موشه را در انتظار می‌گذارد. پس از چند روز با خانم مورچه ملاقات می‌کند و با او عروسی می‌کند. او را هم در انتظار می‌نشانند و به سراغ خانم سوسکه زن اولش می‌رود. خاله سوسکه از دست آقا موشه عصبانی می‌شود و می‌گوید او یک زن دیگر گرفته است. آقا موشه قسم می‌خورد که اگر زن دیگر گرفته باشد کله‌اش کنده بشود و سگ آن را بخورد. اما خاله سوسکه باور نمی‌کند از شدت ناراحتی خود را در آب غرق می‌کند. آقا موشه وقتی می‌بیند خانم موشه غرق شد می‌رود سراغ خانم مورچه همسر دومش. یک تکه روده گوسفند را در دیگ می‌اندازد، از خانم مورچه می‌خواهد که در آن را بر ندارد تا آقا موشه برگردد. آقا موشه هم برای مدتی طولانی دوباره ناپدید می‌شود. وقتی خبری از آقا موشه نمی‌شود خانم مورچه در دیگ را بر می‌دارد و در دیگ می‌افتد. آقا موشه وقتی خانم مورچه را پیدا می‌کند خاک بر سرش می‌ریزد و زاری و عزاداریش شروع می‌شود. بعد سایر موجودات با او عزاداری می‌کنند. در پایان مردمی که در چادر یا خانه بودند با دیدن زنی که دستش را بریده و هوار می‌کند، چوب چادر را می‌کشند و فرار می‌کنند. وقتی جسد خانم مورچه را می‌بینند

ماجرایی موازی با گگ به تنور پیدا می‌کند، هرچند نشانه‌ای از قسمت اول که سفر خاله سوسکه برای یافتن شوهر است و همه‌ی گفت‌گوها، در آن قصه نیست. قصه‌ای هم که برادران گریم روایت می‌کنند واریانت آلمانی همین قصه است و ربطی به ماجرای خاله سوسکه و ملاقات‌هایش با خواستگاران، تا مرحله‌ی انتخاب آقا موشه ندارد.

خانم و آقای لُریمِر در شمار اولین کسانی هستند که قصه‌های فارسی را تحت عنوان قصه‌های کرمانی و قصه‌های بختیاری از متن اصلی با نقاشی‌های زیبا به انگلیسی منتشر کرده‌اند.^{۱۹} در مجموعه‌ی آنها یک روایت «خاله سوسکو و آقا موشو» به روایت کرمان است و یک روایت هم از بختیاری به نام «قصه‌ی غمگین سوسکه، موشه و مورچه». لُریمِر روایت اصل فارسی یا بختیاری را در کتابش نیاورده است.

در روایت «خاله سوسکو» کرمانی با متنی روبرو هستیم که شامل خودآرایی خاله سوسکه، از خانه بیرون آمدن و ملاقات با فقط موش، سؤال و جواب با موش بر سر این‌که اگر زن او بشود او را کجا می‌خواباند، است. پس از دریافت جواب قانع‌کننده این سؤال مطرح می‌شود که او را با چه خواهد زد. در هر دو مورد آقا موشه اول شرایط سخت و توأم با خشونت را مطرح می‌کند. اما خاله سوسکه قبول نمی‌کند زن او بشود. تا این‌که پاسخ آقا موشه مطابق میلش، یعنی پاسخی از روی محبت و نوازش، می‌شود. پرسش‌ها و انتظار خاله سوسکه نشان می‌دهد که فرق بین شریک زندگی و همراه را با مردی که می‌خواهد با او رابطه‌ی نابرابر آقا و کنیز داشته باشد، می‌شناسد. اما از بدشانسی یک روز که خاله سوسکه می‌خواهد آش بپزد یک بادی می‌وزد و در ظرف آش می‌افتد. از آنجا به بعد ماجرای عزاداری آقا موشه و همنوایی طنزآمیز سایر موجودات در عزاداری اتفاق می‌افتد. تا پایان که مادر شستش را می‌بُرد و همان تبدیل به یک نان می‌شود.

^{۱۹}D. L. Lorimer and E. O. Lorimer, *Persian Tales* (1919).

آئین چای در ژاپن ، یا آئین چای در ایران که به هنگام آمدن خواستگار ، هر چه دختر با نزاکت بیشتری قهوه را تعارف کند پسندیده‌تر جلوه می‌کند. اما در روایت کاکروچا نکته‌ی جالب این است که مادر بزرگ کاکروچا به او نصیحت می‌کند که راه معمول را نرود و خواستگار خود را با رفتاری متفاوت بسنجد تا ببیند در وقت تلخی و درشتی چه رفتاری از خود نشان می‌دهد. مارتینا کاکروچا همان کار را می‌کند. آقا موشه تنها کسی است که از کوره در نمی‌رود. در آخر کار خاله سوسکه با آقا موشه که خودش مادر بزرگ کوبایی دارد قهوه می‌نوشند. در پایان این قصه مثل نمایشنامه‌ی خاله خزوک همه عاقبت بخیر می‌شوند.

فرنان کاباله‌رو در سال ۱۸۳۹ این قصه را مکتوب کرد.^{۱۴} پس از آن لا گایوتا در سال ۱۸۵۶ صورتی دیگر از آن را منتشر کرد. اما کل قصه را بعداً نوشت و در مجموعه قصه‌هایش در سال ۱۸۷۷ منتشر کرد.^{۱۵} در روایت نخستین ، او به جای خانم موشه ، یک مورچه کوچولو را معرفی می‌کند که با یک موش عروسی می‌کند. همین آقا موشه که اسمش پِرِز موش^{۱۶} است بعدها الهام‌بخش پدرو کولما در طرح شخصیت موش به‌عنوان فرشته‌ی دندان^{۱۷} می‌شود و به ادبیات مردم اسپانیا راه پیدا می‌کند. جوزف جیکوبز افسانه‌های پریان انگلیسی را در سال ۱۸۹۰ منتشر کرد و همان او بود که بیست و پنج روایت را از هند تا اسپانیا یافت.^{۱۸} اما روایت او مربوط به هم‌خانه شدن تی تی موش و تی تی موش است که تی تی یعنی خانم موشه ، وقت پختن شوربا می‌میرد و جریانش

^{۱۴} Fernan Caballero's *Lágrimas* (1893).

^{۱۵} *Cuentos, oraciones, adivinanzas y refranes populares* (1877).

^{۱۶} Ratón Pérez

^{۱۷} Tooth fairy.

^{۱۸} Joseph Jacobs, *English Fairy Tales* (1890).

صدف و یک شال توری. مادر بزرگش به او می‌گوید که چون کاکروچا زیباست هر مردی خواستگار او می‌شود. اما برای این‌که مرد مناسب خود را بیابد، باید او را در وقت عصبانیت بشناسد. به همین دلیل به او پیشنهاد می‌کند روی آنها قهوه بریزد. در روایت کوبا خاله سوسکه دختری معرفی می‌شود که مورد محبت و توجه است. او یک خانواده بزرگ دارد. در یک محله‌ی خوبی زندگی می‌کند. علاوه بر تمام این‌ها چهار تا اسم و لقب دارد که ولو از سر طنز نشان جایگاه طبقاتی اوست. اما نکته این است که کوبا اولین بار به وسیله‌ی کریستف کلمب کشف شد. بعدها بردگان آفریقایی را به آنجا آوردند تا قهوه و تنباکو بکارند و در معادن طلا به کار بپردازند.

دیگر این‌که کوبا به مدت چهارصد سال مستعمره فرانسه بود و اقلیت آن را مردمان سفیدپوست مرفه تشکیل می‌دادند که سیاهان در خدمت ایشان بودند. به این کوبای مستعمره‌ی فرانسه، قهوه، برای اولین بار در سال ۱۷۴۸-۱۷۹۱ میلادی، به وسیله‌ی خوزه آنتونیو گلابرت به جامعه معرفی می‌شود. پس از آن بردگان سیاه به کار کشت و برداشت آن مشغول می‌شوند و احتمالاً مثل تنباکو که در دوران صفوی پدیده‌ی نوینی بوده، قهوه هم نوشیدنی خواص محسوب می‌شده است. اگرچه دویست سال پیش از آن در دوره‌ی صفویه قهوه‌خانه‌های بسیار در ایران بوده و شاعران و اهل ادب در آن مکان‌ها جمع می‌شدند و به شهادت سفرنامه نویس‌ها پادشاهان صفوی برای این‌که این محل‌ها تبدیل به جایی برای توطئه بر علیه آنها نشود، عده‌ای ملاً را تربیت کرده بودند تا به این مکان‌ها بروند و برای مردم قصه بگویند.

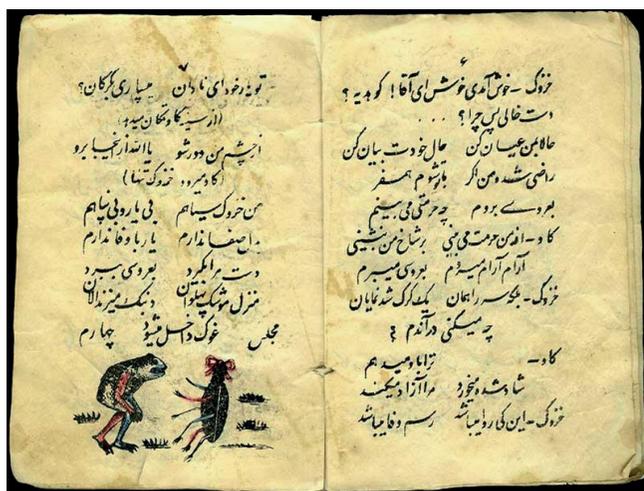
بنابراین قهوه در کوبا قدمت بسیاری نداشته است. مضافاً قهرمان قصه یک سوسک سیاه است نه یک گربه‌ی ملوس یا یک «موشک سفید» که در اروپا معرفی می‌شود. در روایت کوبایی خاله سوسکه، قهوه به‌عنوان وسیله‌ی پذیرایی از خواستگاران و میهمانان معرفی می‌شود؛ مثل

می‌پسندد و با هم عروسی می‌کنند، تا آنجا که موش در دیگ غذا می‌افتد. در روایتی دیگر قصه در مورد خانم موشه‌ای است که می‌خواهد شوهر کند و گربه‌ای موفق می‌شود با آوازش او را گول بزند و شب هم او را می‌خورد و قصه تمام می‌شود. اما در روایت ایتالیایی گربه کوچولو برای موشه عزاداری می‌کند. عزاداری او عزاداران دیگری را به صحنه می‌کشد و هر کدام چنان در عزاداری اغراق می‌کنند که کار به خنده و مسخره بازی می‌کشد. آرنه/تامپسون این را در تیپ ۲۰۲۳ طبقه‌بندی کرده‌اند. بنابراین در قصه‌های اروپایی چهار گونه تعریف از خاله سوسکه یا خانم موشه وجود دارد یکی تا آنجا که با آقا موشه عروسی می‌کند و با هم خوشبخت می‌شوند. یکی این که آقا گربه خانم موشه را می‌خورد و قصه تمام می‌شود. یکی این که آقا موشه در دیگ غذا غرق می‌شود، خاله سوسکه برای او عزاداری می‌کند و قصه تمام می‌شود. یکی این که گروهی از پدیده‌های طبیعی در یک سؤال و جواب طولانی با خانم موشه یا خاله سوسکه یا مورچه در عزاداری همراه می‌شوند. یک مورد هم مثل روایت انگلیسی تی‌تی و تتی است که از هم خانه شدن دو موش آغاز می‌شود و بسیار شبیه کک به تنور است. در این روایت درخت بادام در پایان کار روی سقف می‌افتد، سقف روی تک تک عزاداران می‌افتد و موش زیر این ماجرا دفن می‌شود.

در کوبا اسم خاله سوسکه مارتینا ژوزفینا کاتلینا کاکروچا است و کتاب کودک محبوبی با تصاویر هنرمندانه از آن ساخته شده است.^{۱۳} کاکروچا همان سوسکه است که در این قصه به‌عنوان زیباترین سوسک معرفی می‌شود. کاکروچا وقت شوهر کردنش که می‌رسد قرار است خواستگارها به خانه‌اش بیایند و او یکی را انتخاب کند. در این میان هر یک از افراد خانواده به او هدیه‌ای می‌دهد. از آن جمله است یک شانه‌ی

^{۱۳} By Carmen Agra Deedy, Michael Austin.

می‌شود خاله خزوک خوشش نمی‌آید، باتندی او را از خود می‌راند. تا سرانجام با آقا زنبوره ملاقات می‌کند. پاسخ و آواز او را می‌پسندد باهم به عروسی آقا موشک پهلوان می‌روند. متن این نمایشنامه در سال ۱۳۰۷ خورشیدی در شیراز منتشر شده است.^{۱۲}

۴.۸.۱ خاستگاه اجتماعی خاله سوسکه

در روایت ایتالیایی این قصه یک گربه کوچولو که می‌خواهد ازدواج کند، در یک گوشه کوچکی می‌ایستد. عابری از او خواستگاری می‌کنند. گربه کوچولو قبل از این که به خواستگاری آنها جواب دهد، می‌خواهد برای او آواز بخواند. وقتی صدای آنها را نمی‌پسندد با تندی به آنها می‌گوید که صدایشان «مهیب» است و آنها را از خود می‌راند. اما صدای موش را

^{۱۲} همانطور که در متن آمده ناظم یعنی عبدالله محمد حسن، قصه‌ی خاله سوسکه را بهترین و خوش‌ترین حکایات می‌داند. سخنی از تصویرگر نیست. در سال ۱۳۵۵ قمری مطابق با ۱۳۱۵ شمسی نظم دیگری از خاله سوسکه با تصویر منتشر شد که به کوشش میرزا آقا قاضی سعیدی خوانساری در مطبوعه خوانساری بود.

در پاره‌ای روایات از جایی که خاله سوسکه خاک بر سرش می‌ریزد و عزاداری می‌کند، قصه‌ی «کک به تنور» آغاز می‌شود و تا پایان ادامه می‌یابد. در پاره‌ای روایات سؤال و جواب خاله سوسکه که او را کجا خواهد خواباند، در خراسان به‌عنوان متلی جداگانه معرفی می‌شود که در این کتاب در جای خود به آن خواهیم پرداخت. در نمایشنامه‌ی خاله خزوک باغچه‌بان با واریانت اسپانیایی مارتینا سوسکه و پرنز موشه روبرو هستیم. در این روایت مارتینا سوسکه که خوشگل‌ترین سوسک بوده، یک روز در حین جارو کردن خانه، یک پول پیدا می‌کند و با آن در پاره‌ای روایات سرخاب و در پاره‌ای رُبان قرمز می‌خرد. آن را به موهایش می‌زند و در ایوان خانه‌اش می‌نشیند، به این امید که پرنز موشه او را ببیند، برای رقص در عروسی دعوت کند؛ صحنه‌ای که یادآور اسپانیای قرون وسطی است که زنان در بالکن می‌نشستند و عاشقان برای‌شان آواز می‌خواندند. در این قصه هم گربه، سگ، خروس، بز، کرم شبتاب، خوک، قورباغه، و عقاب از مارتینا تقاضا می‌کنند که با آنها برای رقص به عروسی برود. مارتینا سوسکه از همه می‌پرسد در هنگام رقصیدن با او چگونه سخن خواهند گفت:، در برخی موارد می‌پرسد چطور آواز خواهند خواند. اما جواب هیچ یک را نمی‌پسندد و آنها را با تندی از خود می‌راند. اما در پایان کار صدا و جواب آقا موشه را می‌پسندد، با هم به عروسی می‌روند و قصه پایان می‌گیرد.

در نمایشنامه‌ی باغچه‌بان هم خاله خزوک در خاک یک شاهی پیدا می‌کند، تصمیم می‌گیرد با آن برای خود رُبان قرمز بخرد و به عروسی آقا موشک پهلوان برود. در نمایشنامه‌ی باغچه‌بان، خاله سوسکه از تک‌تک حیواناتی که سر راه او سبز می‌شوند می‌پرسد برای رفتن به عروسی آقا موشک حاضرند همراه او باشند؟ سپس می‌پرسد اگر گرگ برسد با او چه خواهند کرد، به غیر از خر، حیوانات می‌گویند او را به گرگ خواهند داد. خر می‌گوید او را با لگدی خواهد راند. اما وقتی نوبت آواز خواندن خر

شده است. اما با توجه به روایت‌های متفاوتی که از این متل در سراسر دنیا وجود دارد و قابلیتی که متل برای خوانش‌های نو در زمان و مکان‌های متفاوت یافته، دشوار بتوان باور کرد که زمان تولد آن به دوران قاجار باز گردد. اما می‌توان باور داشت که متل خاله سوسکه در زمان قاجار مثل اغلب نقاط دنیا، که حدوداً همان موقع با متل آشنا شده‌اند، بسیار محبوبیت داشته است. به همین دلیل هم در زمان قاجار جزو اولین دسته‌ی ادبیات کودکان، به صورت منظوم، با چاپ سنگی در اختیار کودکان قرار گرفته است. دیگر این‌که در زمان‌هایی نزدیک به هم چند فرد متفاوت دست به کار نظم و تصویرگری این قصه زده‌اند. در همه‌ی موارد سعی کرده‌اند رعایت حدود اصلی متل را بکنند، ساختار منظوم را وفادار به اصل متل نگه دارند. به همین دلیل خودآرایی به قصد همسریابی، از خانه بیرون آمدن خاله سوسکه با لباسی متفاوت به عزم سفر، گفت:گو با کسبه، برخورد تند با آنها، سنجیدن روحیات و اخلاق خواستگاران، در نهایت انتخاب آقاموشه به همسری، مخاطب قرار دادن سوار و رساندن خبر به آب افتادن خاله سوسکه به آقا موشه بوسیله‌ی سوار و افتادن آقا موشه در دیگ آش، در همه‌ی نمونه‌های ایرانی آمده است. اما متنی که میرزا جبار عسگرزاده باغچه‌بان به صورت نمایشنامه اجراء و منتشر کرده، از روی خوانشی است که در اسپانیا و کوبا و سایر مناطق که دختران تیره پوست دارند معمول بوده است. در روایات ایرانی متن، در صحنه‌ی اول، خاله سوسکه، یا مرغک کوچولو، خود را آراسته می‌کند تا به منظور همسریابی از خانه بیرون بیاید. در صحنه‌ی دوم با خواستگاران متفاوت ملاقات و سؤال و جواب می‌کند. آخرسر آقا موشه را انتخاب می‌کند. در صحنه‌ی سوم در آب می‌افتد و سوار را خبردار می‌کند. در صحنه‌ی چهارم آقا موشه او را از آب بیرون می‌کشد. در صحنه‌ی پنجم آقا موشه آش می‌پزد و در دیگ می‌افتد. در صحنه‌ی ششم خاله سوسکه عزاداری می‌کند.

داده شده، می‌توان دید وقتی به‌طور مثال در موارد بحث جنسیتی نسخه‌ی ملاک، تنها یک متن و آن هم روایت صبحی مهتدی بوده است. صبحی در مقدمه‌ی کتاب خود می‌گوید که صد نمونه از خاله سوسکه را دیده و درست‌ترین را انتخاب کرده است. اما شرح و تفصیل صبحی را در هیچ یک از نمونه‌هایی که در اختیار گنجینه‌ی مرکز فرهنگ مردم بوده و وکیلان بخشی از آنها را در مجموعه‌ی *مثل‌ها و افسانه‌های ایرانی* آورده، نمی‌توان یافت. مثلاً صبحی یک آرایش قاجاری که از زمان ناصرالدین شاه به بعد باب شده را برای خاله سوسکه ترسیم می‌کند: «آهی کشید و نفسی از دل برآورد، پا شد رفت جلوی آئینه و بزک و هفت قلم آرایش کرد، به صورت و لپش سفیداب و سرخاب مالید، میان ابروهایش را خط کشید و به گوشه‌ی لپش خال گذاشت. به چشم‌هایش سرمه کشید. ابروها را هم وسمه گذاشت و دستش را هم با حنا نگاری کرد و روی موهایش هم زرک ریخت» دیگر این‌که پدر خاله سوسکه می‌گوید: «شنیده‌ام در همدان عمو رضانی است پولدار که از دخترهای ریزنقش خوشش می‌آید، پاشو برو خودت را به او برسان، که اگر همچین کاری بکنی و خودت را توی حرم‌سرایش بیندازی نانت توی روغن است». با این توصیفات می‌توان دید که مثل تفصیل داستانی پیدا کرده و از صورت یک مثل خارج شده است. با مقایسه‌ی متن صبحی با متون منظوم خاله سوسکه می‌توان دید که صبحی برخی از تفصیلات را مستقیماً از متون منظومی که در زمان قاجار به حلیه‌ی طبع آراسته شده بوده، گرفته است اما به آنها اشاره‌ای نکرده است.

متن صبحی به اضافه‌ی منظوم شدن خاله سوسکه در زمان قاجار و نقاشی‌های کتاب خاله سوسکه، با لباس و آرایش قاجاری و چاپ سنگی اثر، گمان قاجاری بودن قصه را نزد پاره‌ای تقویت کرده است. قابل انکار نیست که مثل خاله سوسکه در زمان قاجار منظوم شده، همراه موش و گربه و چند روایت دیگر به ادبیات «بچه‌خوانی» در مکتب‌خانه‌ها بدل

کلاغه می‌آد ، به کلاغه می‌گه گنجیشه رفت و که نیومد شما می‌اومدین به
ما سر می‌زدین به مه سر می‌زدی می‌گه:
مه نمی‌آم مه نمی‌آم ،
که باسنیم سوخته شده ،
تموم شد
قصه‌ی ما به سر رسید ،
کلاغه به خونه‌اش نرسید.
رفتیم بالا ماست بود اومدیم ،
پایین دوغ بود قصه‌ی ما دروغ بود.

۴. ۸ خاله سوسکه: سابقه‌ی تاریخی و خوانش‌های متفاوت آن

مثل خاله سوسکه یکی از زیباترین و شیرین‌ترین متل‌هایی است که در ادبیات شفاهی فارسی یافت می‌شود. این متل به دلیل موضوع ، ساختار و نوع انتخاب نمادها و بن‌مایه‌ها در طول سده‌ها ، ظرفیت خوانش‌های متفاوت را یافته است. به‌طوری که نه تنها در تمام مناطق ایران شناخته شده است و روایات گوناگون آن وجود دارد که روایاتی از آن در اسپانیا ، کوبا و آفریقا با خوانش‌هایی اندکی متفاوت محبوبیت بسیار دارد.

در ایران در سال‌های اخیر درباره‌ی قصه‌ی خاله سوسکه بیش از سایر متل‌ها نقد ادبی و مقاله نوشته شده است. در این مقالات یا مصاحبه‌ها ، خوانش‌های متفاوتی از قصه‌ی خاله سوسکه ارائه شده است ، در مواردی صبغهی فمینیستی یافته ، در موردی نقد شده که موضوع آن تحمیل خواست‌های بزرگسالان به ادبیات و دنیای کودکان بوده است. عده‌ای هم در تعیین عمر متل ، آن را به دوره‌ی قاجار منسوب کرده‌اند. با مطالعه‌ی مقالاتی که در این باره نوشته شده و ارجاعاتی که

۲.۲.۷.۴ پیرزن و درختِ انجیر

روایت قم

راوی: خانم صغری حمزوی

متولد: قم

سن: هفتاد و یک ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: فروردین ۱۳۹۵

یکی بود یکی نبود غیر از خدای مهربون هیش که نبود. یه زن پیره پیپیر ، تووی یه خونه ، خونه‌اش قَتِ یه قوطی کربیت ، یه درخت انجیل هم داشتن قَتِ یه چوغِ کربیت ، این اونجا نشسته بوده پنبه می‌رشته. گنجی‌شا می‌آن هی می‌آن رو درخت این انجیلا که رسیده بوده می‌خوردن ، کالاش تق و تق و تققققق می‌زدن تو سر این پیره‌زنه. دوباره هی اینا کیش می‌کرده می‌رفتن ، دوباره می‌اومدن دوباره می‌اومدن انجیلا رسیده‌ها رو می‌خوردن ، کالا می‌زدن تو سر این پیره‌زنه. پیرزنه می‌گه مَه چیکار کنم چیکار نکنم از دست این حیوونا مه خَسّه شدم. می‌ره مَجّد می‌ره می‌گه هَمسی یه هَمسی یه ، می‌گه بله ، می‌گه این کلاغا گنجی‌شا مه خیلی اذت می‌کنن. می‌گه چیکار می‌کنن؟

می‌گه هیچی من می‌شینم اونجا پَمبه می‌ریسم پای این درختِم سایه‌بونه ، اینا از اون بالا انجیلا رسیده‌ها رو می‌خورن ، کالا رو می‌زنن توو سر من. می‌گه برو یه سیخ با یه سه‌پایه داغ کن بَد بالا درختت ببین چی می‌شه. این می‌آت و اینو داغ می‌کنه می‌ذاره رو درخت. می‌بینه گنجی‌شه نیومد. امرو شد نیومد ، فردا شد نیومد ، روز سوم می‌آد می‌گه:

گنجی‌شکِه خانومکِه بیا بیا که انجیلا پخته شده ،

می‌گه مَه نمی‌آم مَه نمی‌آم که باسنِم سوخته شده.

نمی‌دونم. دو سه تا از اون همسایه‌ها می‌شینن دور هم چیکار کنیم چیکار نکنیم تصمیم می‌گیرن یکیشون می‌گه این سیخ‌های کبابو توو آتیش کرسی، تو همیشه دم دست داشته باش. موقعی که می‌دونی اون سنجت‌ها وقت خوردنش و شاغاله می‌آد اینا رو بذار توو آتیش دم دست داشته باش تا من بهت بگم.

هیچی دیگه پیرزنه می‌شینه به امید خدا و هی نیگا به این درخت می‌کرد که کی دیگه وقت رسیدنش که شاغاله می‌آد. مثلاً وقتش که می‌شه می‌ره به همسایه‌اش می‌گه که دیگه الان امروز و فرداست که سر و کله شاغاله پیداش بشه. سنجت‌ها دیگه وقت چیدنشه.

هیچی این می‌گه آتیش کرسیت همونطور که چیزه سیخ‌ها رو بذار تووش داغ داغ که شد این شاغاله مثلاً از کوه سرازیر می‌شده این پیرزنه می‌دیدتش. اینا رو ببر بذار روی این شاخه‌های درخت. می‌گه خیلِ خُب. می‌آن باه‌اش کمک می‌کنن می‌بینن شاغاله داره سرازیر می‌شه به پائین. این سیخ‌ها که رو آتیش گذاشته بودن می‌برن می‌ذارن به اون شاخه‌های درخت و پیرزنه خودش می‌ره قایم می‌شه و همسایه‌اش می‌ره خونه اشون. شاغاله یواش یواش اینور و آنورشو نیگاه می‌کنه می‌بینه نه خبری نیست می‌گه امسال هم خدمت این سنجت‌ها رسیدم! همین که می‌آد از این بچسبه بره بالا، دست و پاش به این سیخ‌ها می‌سوزه. می‌سوزه جیغ می‌زنه و می‌دوه می‌ره و پیرزنه هم با خوشحالی به قول حالا داد می‌زنه

شاغاله بیا، شاغاله بیا،

که سنجت‌ها پخته شده،

اونم می‌گه نه نمی‌آم نه نمی‌آم،

که دست و پام سُخته شده.

بعد دیگه چادر می‌آرن با همسایه‌هاش زیر درخت و می‌تکونن و زمستون می‌شینن پای کرسی و می‌خورن.

تا گفت: والا ندیدم... صداشو شناخت. چنگ زد توو کدو که پیرزنه رو بیرون بیاره بخوره کدوهه قل خورد اومد تووی ده پیرزن. اونم جیغ و هوار که ای مردم بدادم برسید گرگه منو خورد. اون ها هم با چوب و چماق حالا دنبال گرگه نکن کی بکن. هیچی دو پا داشت دو پا قرض کرد و الفرار. پیرزنه هم رفت خونه برا خودش بود.

بالا رفتیم هوا بود،

پایین اومدیم زمین بود

قصه‌ی ما همین بود.

۱.۲.۷.۴ متل پیرزنه و درخت سنجد

روایت تهران

راوی: خانم پری گاران سرشت

متولد: تهران

سن: هفتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: اکتبر ۲۰۰۳

یه پیرزنه بوده، یه دونه خونه داشته قد يك غلبیل. یه درخت سنجت داشته قد یه چوب کبریت. این درخت سنجتش هر سال که سنجت می داده شاغاله می اومده، این سنجت‌های اینو می خورده و می رفته. این همیشه آرزوی این سنجته به دلش بوده، که با این همسایه‌هاش زیر کرسی باهم جمع بشن و اینو بخورن. تا يك روز پیرزنه به یکی از همسایه‌هاش می‌گه آخه من چیکار کنم؟ من همه سال به امید این درخت سنجتم، این موقع که سنجتا می‌رسه شاغاله می‌آد می‌خوره منم یه پیرزن تنهام، نمی‌تونم کاری بکنم. برم اینو بزنم جنگ کنم چیکار کنم؟

چله می شم ،

اونوقت منو بخور. گفت: باشه.

رفت خوب خورد و چاق و چله شد وقت برگشتن شد. دخترش گفت: مادر
یک کدوی گنده از اون تنبل تنبل ها می گیرم شما برو تووش کارت نباشه
دست کسی بهت نمی رسد. گفت: خب. مادرشونو تووی کدو گذاشتن و از
اون بالا قل دادن. اومد و اومد رسید پیش پای آقاشیره. گفت:

آهای کدو قل قلی زن ،

ندیدی یک پیره زن ،

گفت: والا ندیدم بلاه ندیدم ،

به سنگ تق تق ندیدم ،

به حوض لق لق ندیدم ،

هل م بده ،

قل م بده ،

بذار برم.

هلش داد اومد جلوی بیره. بیره هم همون حرف های شیره رو گفت:

کدو قل قلی زن ،

ندیدی یک پیره زن ،

گفت: والا ندیدم بلاه ندیدم ،

به سنگ تق تق ندیدم ،

به حوض لق لق ندیدم ،

هل م بده ،

قل م بده ،

بذار برم.

هلش داد اومد جلوی گرگه. اما گرگه هم گرسنه بود هم خیلی ناقلا بود.
گفت:

کدو قل قلی زن ندیدی یک پیره زن ،

رفت و رفت و رفت یک دفعه یه گرگی سر راهش سبز شد گفت: من
گرسنه می خوام همین الانه تو رو یه لقمه چپ کنم. پیرزنه گفت: بنده‌ی
خدا گیرم منو بخوری از یک مشت پوست و استخون چی گیرت می‌آد؟
بعد ریشقندش کرد گفت:

بِذِ بَرَم پِیش دِخترام ،
پِلو بخورم. چلو بخورم ،
چاق بشم چله بشم گنده بشم ،
اونوقت منو بخور. گفت: باشه.

همین‌طور رفت رسید به یک ببری اونوقت‌ها هم توی جنگل‌های
مازندرون ببر زیاد بود. گفت: پیرزن من گرسنه می خوام همین الان تو رو
یه لقمه‌ی چپ کنم. پیرزنه گفت: پدرت خوب مادرت خوب حالا منو
بخوری هم که غیر از یک مشت پوست و استخون چیزی گیرت نمی‌آد
صبر کن برم پیش بچه‌هام ازم پذیرایی کنن

پِلو بخورم ، چلو بخورم ،
مرغ و مُسَمّا بخورم ،
چاق بشم چله بشم ،
یک آبی زیر پوستم بره ،
اونوقت منو بخور.

گفت: باشه. دوباره اومد رسید به یک شیر گرسنه‌ای که طاقت نداشت.
گفت: اُشهدتو بگو الان می خوام بخورمت. گفت: بابا آقا شیره تو پادشاه
جنگلی حیف اون دک و پوزت نیست. الان اگه منو بخوری استخونم توی
گلوت می‌شکنه کار دستت می‌ده تازه سیر هم نمی‌شی. دندون رو جیگر
بذار ،

می‌رم خونه دخترام پلو می‌خورم ،
چلو می‌خورم ،
چاق می‌شم ،

وُ رفت تا رسید به شیره.
شیره گفت: ای کدو قل قل زن ،
تو ندیدی يك پیرزن گفت:
والاه ندیدم ،
بلاّاه ندیدم ،
یه قل م بده ،
بذار برم.

گفت: نه قِل ت نمی دم تو رو می خورم. حالا پیرزن نیستی نباش. همین که
کدو رو زد زمین که شکاف برداره پیرزن از تووش در بیاد ، پیرزنه نمک وُ
فلفل رو ریخت توو چشم شیره وُ دوید رفت توو خونه اشون.

۴.۷.۲ کدوی قل قلی زن

روایت تهران

راوی: شادروان خانم معصومه دادمرزی

متولد: تفرش

سن: هفتاد ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تابستان ۱۳۸۳

خوب کجا بودیم؟ بریم سر قصه ی کدو قل قلی زن. یک پیرزنه بود
دختراش همه شوهر کرده بودن رفته بودند سر خونه زندگیاشون. پیرزنه
هم از ترس جَک وُ جوندارها که تو جنگل بودند مدت های مدید جرأت
نکرده بود بره به این ها سر بزنه. بالاخره نزدیک عید دخترها پیغوم پسغوم
دادن که باهاس بره به اونا سر بزنه. پیرزنه هم قرشو قشو کرد ، آلا گیلا کرد
که بره پیش دختراش.

رفت ، رفت رسید به يك گرگ همینه گفت:

من يك پيرزنم پوس و أسغوون.

نه گوشتی دارم نه هیچی.

بذارم برم چاق بشم ،

چله بشم ،

اونوقت منو بخور.

رفت يك مدتی پیش نوه اش موند و چاق و چله شد و گفت: به نوه اش حالا

من از میون این جنگل و حیوون هایي که منتظر من اند چیکار کنم؟

مادرشوه نوه اش گفت: من بدم . يك کدو بزرگ آورد و کدو تنبل مثلاً ،

تووشو خالی کرد و پیرزنه کرد اون توو. تووی دو تا دستش هم نمک و فلفل

گذاشت و قِلش داد و گفت: برو. این هم قل قل خورد و اُومد به گرگه

رسید. بهش گفت:

ای کدو قل قل زن ،

ندیدی يك پیرزن ،

گفت: والاه ندیدم ،

بلاَه ندیدم ،

يك قِل م بده ،

بذار برم.

این یه قِلش داد. خلاصه قل قل پیرزنه اُومد پیش پلنگه ، بهش گفت:

ای کدو قل قل زن ،

ندیدی يك پیرزن ،

گفت: والاه ندیدم ،

بلاَه ندیدم ،

يك قِل م بده ،

بذار برم.

این یه قِلش داد.

۴. ۷. ۱. متل کدو قِل قِل زن

روایت تهران

راوی: خانم پری گاران سرشت

متولد: تهران

سن: هفتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: اکتبر ۲۰۰۳

یکی بود یکی نبود يك دونه پیرزنه بود مٲ من. نوه داشت. این نوه آشو شوور داد به ده. مثلاً اون موقع هم که ماشین و بند و بساط نبود که سوار بشن برن يك جایی. هیچی هوس کرد بره خونه نوه‌اش. راه افتاد از يك جنگل بزرگی هم بایس رد می شد. رفت و رسید به يك دونه شیری. شیره بهش گفت: پیرزن کجا می ری؟ گفت: می رم نوه‌ام تووی این جنگل خونه داره. می رم نوه‌ام رو سر بزئم. گفت: من گرسنمه. الان هم احتیاج به خوردن دارم. گفت: من یه پیرزنم پوس و اُسغوون.

نه گوشتی دارم نه هیچی.

بذارم برم چاق بشم ،

چله بشم ،

اونوقت منو بخور.

رفت ، رسید به يك پلنگ ، همینه گفت:

من يك پیرزنم پوس و اُسغوون.

نه گوشتی دارم نه هیچی.

بذارم برم چاق بشم ،

چله بشم ،

اونوقت منو بخور.

گفت: نه تو که جایی نمی‌گیری تو بمون فقط کمتر جیر جیر کن. اما خانم ملوسک تو برو. گربه‌هه دیگه هرچی ناز و ادا داشت از خودش در آورد که:

من که میو میو می‌کنم برات ،

موشارو چپو می‌کنم برات من برم؟

گفت: نه تو هم خانم ملوسی جایی نمی‌گیری بمون ، حالا ته دلش هم همیشه یک گربه کوچولو دلش خواسته بود ، اما آقا سگه تو برو. گفت: بله نفهمیدم. حالا ما زیادی شدیم.

منکه واق واق می‌کنم برات ،

دزدا رو چلاق می‌کنم برات من برم؟

گفت: نه بابا تو هم بمون آدم یک پاسبان لازم داره. اما جا برا گاوه نیست. گفت:

منکه شیر می‌دم برات ،

کره و پنیر می‌دم برات من برم؟

گفت: نه بابا کی همچین گاوی رو دک می‌کنه. تو هم بمون. اما جناب الاغ شما لطفاً بالا غیرتاً زحمتو کم کن. الاغه همچین افتاد به عرعر که همه شهر خبر شدند:

منکه عرعر می‌کنم برات ،

پشگل تر می‌کنم برات ،

شهر و خبر می‌کنم برات بذارم برم؟

پیرزنه دید حرفی نداره به خره بزنه گفت: نه بابا تو هم بمون. بالاخره یک جوری باهم سر می‌کنیم.

خلاصه توی همون خونه‌ی منقلی ، چوب کبریتی همه باهم موندند و سالیان سال به خوشی زندگی کردند گاهی هم آگه اختلافی بود به دل نگرفتند. گفتن سایه پیرزنه بالاسرمون باشه خوبه.

قصه‌ی ما به سر رسید ،

کلاغه به خونه‌اش نرسید.

گفت: کیه این وقت شبی؟

رفت درو وا کرد دید یک گنجیشه خیسه خیس. هیچی با حوله خشکش کرد و گفت: بیا رو بالشم بخواب تا صبح شه. هنوز چشمات گرم نشده بود دید دوباره یکی درشونو میزنه. گفت: خدایا خداوندا این دیگه کیه؟ این دفعه دید یک گربه‌ی ملوسکی تمیز و خوشگله. اونم اومد توو یک گوشه‌ای گرفت خوابید. حالا بیرون هم انگار طوفان نوح شده، باد و بورانی راه افتاده که بیا هو بین. تو این حاد و ثاد دید دوباره یکی در میزنه. هیچی دوباره رفت دم در، دید این دفعه یک سگه. سگه رو هم راه داد توو. حالا چقدر سگ و گربه با هم لجند خدا می‌دونه. اما دیگه اینا هر دو میهمون بودند. می‌گن مهمون مهمونو نمی‌خواد، صابخونه هیچ کدومو همین بود. اما اینا به روی مبارک خودشون نیوردن و خوابیدن. اما باز هم تا چشمش گرم شد یاالله یکی دیگه در زد. این دفعه یک گاو بود اونم یک گاو ماده. بعد هم یک الاغ‌کنده و سفید اومد توو.

هیچی خانمی که شما باشید همه خوابیدند تا صبح. صبح پیرزنه بیدار شد دید قرت و قیامت. یک سر و صدایی می‌آد که نگو و نپرس. نیگاه کرد دید به به سفره انداختن از کجا تا کجا حالا تو همون منقلی خونه، سر سفره هم همه چی پیدا می‌شه.

خلاصه ناشتایی رو خوردند ست و سیر شدند افتادند به جون هم. سر و صدا و جنگ و دعوا. پیرزنه دید الانه که کله‌اش از دست اینا بترکه. گفت:

خوب نخود نخود

هر که رود خانه‌ی خود.

گنجیشکه عارض شد:

من که جیک جیک می‌کنم برات،

تخم کوچیک می‌کنم برات من برم؟

دید نه از پس زبون این یکی بر نمی‌آد.

تو ره از خواب بیدار می‌کونم. بُزیه بلند می‌شد. تو حالا پاشو شیر مَرِه بدوش برو برا خودت غذا درست کون. مرغه می‌گد حُب حالا من قُدُود می‌کونم. برا تو تخم می‌کونم. بیا تخمو وردار برا خودت غذا درست کون. خلاصه یکی یکی همه اون چیزها که اینا گفتن حُب کاراشو می‌کوند تووی کلبه‌اش راه می‌دد.

قصه ما به سر رفت ،
غلاغه به خونه‌اش نرفت ،
بالا رفتیم ماست بود ،
پائین اومدیم دوغ بود ،
قصه‌ی ما دروغ بود.

۲.۶.۴ پیرزن و مهمون‌های سرزده

روایتِ تهران

راوی: شادروان خانم معصومه دادمرزی

متولد: تفرش

سن: هفتاد ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تابستان ۱۳۸۳

یکی بود یکی نبود یک پیرزنه بود یک خونه‌ی کوچولویی داشت قد سوراخ موش. خلاصه یک وجب جا. توی این دار دنیا هم هیچ کیو نداشت. یک روز خونه‌اشو آب وُ جارو کرد وُ گفت: وای چقدر خسته شدم اگه نوه‌ای چیزی داشتیم الان می‌اومد یک دستی زیر بالم می‌کرد، منم برانش یک آشی چیزی می‌پختم، باهم می‌نشستیم وُ می‌خوردیم. حالا زمسون هم بود هوا هم سرد. زد وُ برف گرفت. پیرزنه رفت بخوابه دید یکی به در می‌زنه.

خواب بیدارت می‌کونم. مَرِه راه بده. برف اومده سرماست. ما امشب سردمونه. می‌گد تو هم بیا برو اون بالا بخواب.

دوباره می‌بیند تیک‌تیک یکی در می‌زند. می‌گد کیه امشب چرا نمی‌ذارید مَه بخوابم؟ منم که مرغه قدقد می‌کونم برات. تخم می‌کونم تو تخم ور می‌داری بَرِ خودت صُب غذا درست می‌کونی.

خلاصه در اینم باز می‌کوند. دوباره می‌بیند یکی دوباره در زد. می‌گد کیه؟ می‌گد منم گابِ شیرده. بَرِی تو شیر می‌دم، تو شیر منه ماست می‌کونی غذا می‌خوری. خلاصه منم سردمه منم یک گوشه‌ای راه بده. می‌گد تو هم بیا برو اون گوشه بخواب.

خلاصه ای شب تا صبح نشده می‌بیند دوباره یکی در می‌زند می‌گد ای وای چه شبی دوباره کی اس در می‌زنه؟ می‌گد منم غار غار کلاغِ سرسیاهم. صبح که می‌شه غار می‌زنم تو رو از خواب بیدار می‌کونم می‌گد خوب غار غار تو هم بیا برو او بالا بخواب. دوباره می‌بیند یکی در می‌زند. می‌گد؟ می‌گد منم میو میو میو. مَه سردمه دست و پام یخ کرده می‌خوام پیام لای کرسی تو مَرِه بذار ای زیر کرسی. زیر کرسی مَرِه راه بده که دست و پام گرم بشه. می‌گد خب تو هم بیا زیر کرسی بغلِ مَه.

هیچی خلاصه یک دفه شُغاله در می‌زند. می‌گد: کیه کیه؟
می‌گد منم منم شُغاله تو بیابون عو می‌کشم.

می‌گد تو رو که راه نیمی دَم مَه مرغ دارم جوجه دارم تو می‌خوای همه اینا ره برداری بخوری.

می‌گد نه نیمی خورم.

می‌گد نه تو ره راه نیمی دَم تو برو پُرس به کارت.

هیچی خلاصه ای همه اینا ره راه می‌دد. صبح که می‌شد غلاغه شروع می‌کوند غار غار پیرزنه از خواب بیدار می‌شد می‌گد چرا غار غار می‌کونی؟ چرا مَرِه از خواب بیدار می‌کونی؟ می‌گد مَه که گفتم من غار غار می‌کونم،

۴.۶.۱ مثل پیرزن تنها

روایت نجف آباد

راوی: شادروان خانم سلطان صادقی

متولد: نجف آباد

سن: هشتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

يك پيرزنی بود از بچه و شوهر و همه‌اش ناراحت شده بود. ای اومد و گفت: من اصلاً همه‌ی شما رو ترك می‌کنم، می‌رم توی یه بیابون. یه کلبه‌ای می‌گیرم، خودم تووش می‌خوابم. این می‌رد توی یه بیابونی یه کلبه‌ای می‌گیرد، می‌رد تووش و یه پرده هم می‌زند جلوش. بعد شب که می‌شد برف اومده بود. خیلی برف اومده بود. همه جا سرد بود. يك وقت یکی می‌آد تيك تيك در می‌زند. این می‌گد کیه در می‌زند نصمه شب! مَره از خواب بیدار می‌گوند؟ می‌گد منم منم بزیه مَره راه بده. صبح بلند می‌شی شیر بهت می‌دم. تو شیر مَره می‌دوشی پنیر می‌کونی، ماست می‌کونی، ازش می‌خوری. مَره راه بده.

می‌گد خب بیا توو. بزیه می‌آد توو. بعد دوباره هنوز خوابش نبرده می‌بیند دوباره یکی در می‌زند. می‌گد کیه کیه در می‌زند نصمه شب مَره از خواب بیدار می‌کوند. گنجشگه می‌آد می‌گد منم منم جيک جيک کوچولو منه راه بده. برف اومده، سرماست، سردمه، می‌میرم. می‌گد خُب تو هم برو بالا بخواب. بعد این تا می‌آد خوابش ببرد می‌بیند یکی دوباره تيك تيك می‌زند به در می‌گد کیه؟ دوباره در می‌زند. چرا نمی‌ذارید بخوابم؟ می‌گد منم منم خروسی آوازه‌خوون. برات نصمه شب آواز می‌خوونم، صُب از

نصف از من نصف از تو.

در این قصه سه داستان باهم تلفیق شده‌اند داستان غوزه ، داستان گنجشک و تنبک و داستان زور (رک). افسانه‌ها و مثل‌های کردی ۳۳۸- (۳۴۱). یک مثل دیگر که در همه‌ی گویش‌های فارسی آمده به لحاظ ساختار ریخت‌شناسی مثل بالا را دارد گنجشکک است. منتها تا آنجا که گنجشک موفق می‌شود قبا را بدزد در هر دو مشترک است. اما در گنجشکک وقتی قبا آماده می‌شود گنجشک آن را می‌پوشد تا برود در شهر به همه پز بدهد. می‌رود در ایوان پادشاه می‌خواند:

جیر وُ جیر وُ جیر جیر جیر ،

تی تیش نو به تن دارم.

قبا وُ پیراهن دارم.

آنقدر سر و صدا می‌کند که گوش پادشاه را می‌برد و همین باعث می‌شود که شاه دستور دهد او را بگیرند و لای پلو بگذارند. اما گنجشک در هیچ حال از سر و صدا نمی‌افتد وقتی چاقو سرش را می‌برد می‌خواند:

جیر وُ جیر وُ جیر جیر جیر ،

چه تیغ تیزی!

وقتی او را داخل آب جوش می‌اندازند همچنان سروصدا می‌کند. وقتی در گلوی پادشاه می‌رود به همچنین. حتی در شکم پادشاه نیز جیر جیر می‌کند تا اینکه بیرون می‌آید. برایش یک قفس طلا درست می‌کنند و همانجا می‌ماند.

قسمت دوم یعنی از جایی که در ایوان پادشاه می‌خواند با نخودی که دور دنیا می‌گردد طعمه‌ی گرگ می‌شود تا آخر از سوراخ دودکش خانه‌ی خودشان فرود می‌آید ساختاری مشترک دارد. نمادها و نشانه‌ها نیز با وجود تفاوت کارایی مشابه دارند.

یک از من یک از تو.

ملا گفت: باشه زمسون بیا ببر. زمسون رفت از ملا قبا رو بگیره یک قوتی فراهم کنه. حالا نگو آملا هر دو تا قبا رو ملاخور کرده ، خیال هم نداره پس بده. تا گنجیشه رو دید اومد رفت سر نماز و هی لفتش داد. اما گنجیشه ول کن نبود. اونقدر صبر کرد تا بالاخره ملا سلام نمازشو داد.

گفت: آملا قبامو بده.

گفت: برو روزی تو خدا بده.

گنجیشه گفت: حالا نشونت می دم.

خلاصه کمین کرد. تا یک روز دید هر دو تا قبا رو ملا آب کشیده و رو بند انداخته. خودش هم رفته سر نماز. تا بیاد سلام نمازشو بده ، هر دو تا رو به نوکش گرفت و ده درو. آملا تا دید قباها دارن پرواز می کنن نمازشو هولکی شیکوند و داد و فریاد که مگه نگفتی یک از من یک از تو؟ گفت: برو آملا روزی تو خدا بده. و اومد دم بازار قبا فروشها. تا اومد سلام و علیک بکنه ، همون بادی که اول کار جلوش یک پمبه دونه انداخته بود هر دو تا قبا رو از نوکش گرفت و برد دم مغازه رنگرز. یکی رم برد گذاشت دم دکون درزی.

بالا رفتیم پنیر بود ،

پایین اومدیم خمیر بود ،

نون بی مایه فطیر بود.

درویشیان روایت کردی همین متل را به نام مه لوچک ضبط کرده است. تمام قافیه ها در همانجایی می آید که میان گنجشک و دیگران. به طور مثال:

ای لوچی این را برایم بلوچ ،

نصف از تو نصف از من.

یا به حلاج می گوید:

ای حلاج این را برایم بلاج ،

جولای نختاب گفت: باشه. گرفت و ریسید و دور دوک و دُشکی پیچید.
سهم خودشو برداشت و سهم گنجیشه رو داد. اینم نخها رو برداشت و
پرکشید. پر زد و پر زد تا به در دکون شعرباف رسید. حالا شعرباف کیه
همون پارچه‌بافه گفت:

باف باف ،

این‌ها رو بیاف.

نیم از من نیم از تو.

گفت: باشه آگنجیشک. شعرباف هم بافت سهم خودشو برداشت سهم
گنجیشکه رو هم داد. اونم پارچه رو به نوکش گرفت و رفت تا دم دکون
رنگ‌رز. گفت:

رنگ رنگ ،

این‌ها رو برنگ.

نیم از من نیم از تو.

گفت: باشه. رنگ‌رز این‌ها رو یک رنگ قشنگی کرد ، انداخت رو بند که تو
آفتاب خشک شه. اومد دید و با خودش گفت: حیف نیست مال رنگ‌رز
بشه. تا رنگ‌رز سرش گرم بود پارچه رو برداشت و ده در رو. هیچی اومد
پیش درزی که امروز بهش می‌گن خیاط. گفت:

دوز دوز ،

درزی بدوز.

دو تا قبا بدوز ،

یک از من یک از تو.

درزی هم دو تا قبا دوخت. اومد ، دید طمعش گوله شد. گفت: هر دو تا برا
خودم خوبه. تا درزی سرش گرم بود برداشت و ده در رو. حالا نرو و کی
برو. اومد دید لونه‌اش کوچیکه هوا هم گرمه. گفت: بهتره قباها رو یک
جایی بذارم که بتونم بعداً بردارم. اومد پیش ملا و گفت:

آملا این دو تا قبارو می‌شه امانت بذارم؟

۴. ۵ متل گنجیشکه وُ پمبه‌دونه

روایت تهران

راوی: شادروان خانم معصومه دادمرزی

متولد: تفرش

سن: هفتاد ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تابستان ۱۳۸۳

یکی بود یکی نبود غیر از خدا هیچ کس نبود. یک گنجیشکه بود گرسنه دنبال دونه این‌ور اون‌ور می‌گشت. زد وُ باد جلوش یک پمبه‌دونه انداخت. گنجیشه هم همه جور دونه دیده بود اینجورشو ندیده بود. جرأت نکرد بخوره. رفت به همسایه‌اش نشون داد. همسایه‌هه گفت: اینو آگه بکارن غوزه می‌ده. گنجیشه همین‌طور که می‌خووند و جیر جیر می‌کرد پمبه‌دونه رو برداشت وُ اومد توی یک کشتزاری. یک اویاری رو دید که داشت بیل می‌زد. گفت:

کار کار ،

اینو به کار.

نیم از من نیم از تو.

اویار گفت: باشه. هیچی مدتی گذشت وُ دونه‌هه سبز شد وُ رسید وُ غوزه داد. غوزه‌ها رو چید وُ دو تا سهم کرد یکیشو برا خودش برداشت یکيو داد به گنجیشه. گنجیشه خوشحال شد اونو برداشت اومد پیش نخ‌تاب. گفت:

جولا ریس ریس ،

این‌هارو بریس ،

نیم از من نیم از تو.

دریا می‌گه تو بایس از آسمون بخوای تا بارون بفرسته (بفرسته). می‌آد
پیش خدا می‌گه:

خدا بارون ده ،

بارون دریا دم ،

دریا آبی ده ،

آبی زمین دم ،

زمین علف ده ،

علف گیدی دم ،

گیدی روده ده ،

روده کولی دم ،

کولی غلبیل ده ،

غلبیل باپاش دم ،

باپاش دونه ده ،

دونه توتو دم ،

توتو تخی ده ،

تخی جولا دم ،

جولا نخی ده ،

نخی پینه‌دوز ،

دمبمو بدوز.

این که خدا با رحمتش می‌آد و بارون رو می‌فرسته.^{۱۱}

^{۱۱} روایات متفاوت این مثل گواه آن است که مثل مورد نظر موضوعش باریدن باران است. از این رو در روایات متفاوتی که در شهرهای متفاوت ایران به‌دست آمده رفتارها و تقاضاها به مراسم آئینی تقاضای باران باز می‌گردد. از جمله آنکه در کردستان چشمه برای اینکه آبش بجوشد متقاضی می‌شود که دختران می‌بایست برای او برقصند. دختران برای رقص کفش می‌خواهند ، کفاش درفش می‌خواهد و الی آخر.

توتو تخی ده ،

تخی جولاً دم ،

جولاً نخی ده ،

نخی پینه دوز ،

دمبمو بدوز.

می گه من زمین خشکم. باهاس یک آبی باشه دریایی باشه من بخورم علف
بدم. می آد می گه:

دریا آبی ده ،

آبی زمین دم ،

زمین علف ده ،

علف گیدی دم ،

گیدی روده ده ،

روده کولی دم ،

کولی غلبیل ده ،

غلبیل باپاش^{۱۰} دم ،

باپاش دونه ده ،

دونه توتو دم ،

توتو تخی ده ،

تخی جولاً دم ،

جولاً نخی ده ،

نخی پینه دوز ،

دمبمو و بدوز.

^{۱۰} باپاش: بوژار ، بوجار ؛ کسی که دانه های برنج و سایر غلات را از خاک و خاشاک و آشغال
به وسیله ی غربیل پاک و سوا می کند.

دمبمو بدوز.

کولیه می‌گه بایس از یک جایی باشه من غلبیل درست کنم. می‌گه پس
پیش کی برم. می‌گه تو باید بری پیش گیدی یعنی بزى از اون روده بگیری
بیاری من برا تو غلبیل درست کنم. می‌آد می‌گه:

گیدی روده ده ،

روده کولی دم ،

کولی باپاش ده ،

باپاش دونی ده ،

دونى توتو دم ،

توتو تخی ده ،

تُخی جولاً دم ،

جولاً نخى ده ،

نخی پینه‌دوز ،

دمبمو بدوز.

گیدی می‌گه خب من علف نخوردم. باهاس یک علفی جایی باشه من اونو
بخورم. می‌آد می‌گه:

زمین علف ده ،

علف گیدی دم ،

گیدی روده ده ،

روده کولی دم ،

کولی غلبیل ده ،

غلبیل باپاش دم ،

باپاش دونی ده ،

دونى توتو دم ،

جولا می‌گه یک تخم برام بیار تا نخ بدم. گفت: من تخم از کجا بیارم؟
گفت: برو از توتو بگیر.

توتو تُخی ده ،

تخی جولا دم ،

جولا نخی ده ،

نخی پینه‌دوز ،

دمبمو بدوز.

توتو می‌گه به من دونه بده تا من به تو تخم بدم. موشه می‌گه دونه از کجا
بیارم؟ می‌گه برو از باپاش بگیر. می‌آد می‌گه:

باپاش دونه ده ،

دونه توتو دم ،

توتو تُخی ده ،

تُخی جولا دم ،

جولا نخی ده ،

نخی پینه‌دوز ،

دمبمو بدوز.

می‌گه من برای این‌که دونه بدم باید غلبیل داشته باشم. برو از کولی
غلبیل بگیر. می‌آد پیش کولی می‌گه:

کولی غلبیل ده ،

غلبیل باپاش دم ،

باپاش دونی ده ،

دونی توتو دم ،

توتو تُخی ده ،

تخی جولا دم ،

جولا نخی ده ،

نخی پینه‌دوز ،

۴. ۴ موش دم بریده

روایت تهران

راوی: خانم رزاقی

متولد: تهران

سن: شصت و پنج ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تابستان ۱۳۸۳

یک موشی بود می خواست بره تو لونه اش که خونه اشو تمیز کنه. یک جارو بست به دمبش. اما وقتی می خواست بره تو سولاخ دمش کنده شد.^۸ گفت: خدایا چکار کنم حالا دُمبم هم کنده شد. یک خورده فکر کرد گفت: حالا خوبه برم پیش عمو پینه دوز ، بگم

عمو پینه دوز ،

دمبمو بدوز.

عمو پینه دوز گفت:

من نخ ندارم. برو پیش جولا ، نخ بگیر بیار.

جولا نخى ده ،

نخی پینه دوز ،

دمبمو بدوز ،

^۸ ضرب المثل: موش تو سوراخ نمی رفت جارو به دمبش می بست با این مثل مربوط می شود. در بسیاری روایات از جمله روایت شادروان صبحی موش ساکن خانه ی پیرزن است. پیرزن در حال وصله و پینه ی جوراب ها و لباس هاست که موش وقتی دمش کنده می شود از پیرزن می خواهد دم او را هم بدوزد. پیرزن او را به دولدوز حواله می کند. موش بعد از آن به نزد جولا ، توتو ، علاف ، کولی ، بزی ، زمین ، کاریز می رود تا عاقبت دمش دوخته می شود.

اینور وَر می جم ،
چهار جا اتاقو می گه ور می جم ،
هر چی نون پخینه‌ای
وَر می دارم می جم .

نوناً رو ور می داره وُ می ره . می ره می ره می ره می رسه توی بَحرِ بیابون .
می بینه شیر داغ کردن بخورن نون ندارن . می گه اوهوی ! اونا می گن
اوهوی . می گه نخورین که من اومدم ، براتون نون آوردم . گنجیشه می گه
من می رم دَسام بشورم برا منم شیر بذارین ! می گن باشه . اینا گُشنه شون
بوده همه می خورن . گنجیشه وقتی که می آد ، می گه بَرا مه نداشتین ؟
می گن آخ یادمون رفت . ما از بس که گشنگی خورده بودیم اینجا ، یادمون
رفت . می گه :

اینور ور می جم ،
اونور ور می جم ،
عروس وُ دومادو - عروسی اُم بوده -
عروسو وَر می دارم ،
وُ می جم .

عروس وُ دومادو ور می داره وُ می ره . می ره می ره می ره می رسه به یه جایی
تووی یه دهاتی وُ اینا . می گه که چیزه ، می بینه یه نفر فوت کرده همهی اینا
دارن گریه وُ زاری می کُئن . می گه اوهوی ! می گن اوهوی . می گه گریه زاری
نکن که من اومدم . وَخ می بینن که یه عروس دوماد با خودش اُورده . دیگه
نه چشمشون که به عروس دوماد می افته ؟ دیگه گریه زاری نمی کنن . دیگه
همه شاد وُ خندون می شَن

قصه‌ی ما به سر رسید ،
کالاغه به خونه‌اش نرسید .

۴.۳.۲ مثل نُن جون وُ گنجیشه

روایتِ قم

راوی: خانم صغری حمزوی

متولد: قم

سن: هفتاد و یک سال

ساکن: تهران

زمان ضبط: فروردین ۱۳۹۵

یه نُن جون بوده ، پیر پیر بوده ، با یه گنجیش زندگی می کرده. گنجیشه می گه من می رم صحرا نُن جون ، اومدم برام یک لوچه بیز. می گه هیزم نداریم. می گه من می رم صحرا وُ می آم هیزم می آرم. این می آد می ره صحرا یه تیغ می ره به پاش. وقتی که می آد می گه نُن جون ، نُن جون ، می گه جونِ دلم. می گه این تیغ ره آ پا من در آر ، برا من یه لوچه بیز. می گه باشه. یه لوچه می یزه وُ گنجیشه می ره. وقتی که می ره یه گدا می آد در خونه. می گه یا علی یا مرتضی علی یه چیزی به من کمک کنین. می ره یه خده نون براش می آره. یه تیکه نون می آره ، می گه نیم خوام. می ره یه نصمه می آره ، می گه نیم خوام. می گه پس آقا چی چی می خوامی ؟ می گه من ای لوچه گنجیشه رو می خوام. می گه که باشه. می آت می ره لوچه گنجیشه ره براش می آره.

گنجیشه که از صحرا می آد می گه نُن جون ، نُن جون! می گه بله می گه لوچه مه پختی ؟ می گه آره پختم. می گه حالا کو ؟ می گه ننه چیزه یه گدا اومد دم خونه ، هر چی براش بردم گفت: نیم خوام من لوچه گنجیشه رو می خوام. گنجیشه هم ناراحت می شه وُ می گه:

اینور ور می جم ،

اونور ور می جم ،

اونور ور می جم ،

تیغو دادم تنور گرفتم ،
دامبل دامبل وُ دامبل ،
تنورو دادم گاب گرفتم ،
دامبل وُ دامبل وُ دامبل ،
گابو دادم عروس گرفتم ،
دامبل وُ دامبل وُ دامبل ،
عروسو دادم تُنُبک گرفتم ،
دامبل وُ دامبل وُ دامبل ،

ای شروع کرد سر کوه ای آوازِ خووندن ، هیچی قصه ما به سر رفت.^۷

^۷ در متن صبحی که به جای نانوائی که شغلی به نسبت جدیدتر است و کاری مردانه ، پیرزن آمده که تنور بسته و آتشش گیره ندارد. گنجشک خاری که در پایش رفته را به پیرزن می‌دهد تا او هم در عوض برایش یک توتک بپزد. اما پیرزن توتک را به یک درویش می‌دهد و گنجشک می‌گوید:

این‌ور می‌جم ، آن‌ور می‌جم ،

لاوک نونتو ور می‌دارم وُ می‌رم ،

کلامی که گنجشک تکرار می‌کند این است:

تا من برم جیش کنم بیام ،

کلامو پر کیشمیش کنم بیام ،

وقتی گنجشک طرف مقابل خود را تهدید می‌کند پاسخی که می‌شنود به این قرار است:

اُهو همچنین می‌زنیمت که سال دیگر با برف بیایی پائین ،

در پایان گنجشک سر پشت بام همان پیرزن می‌نشیند و با دنبکی که گرفته می‌زند و می‌خواند:

نانو دادم قوچ استوندم ،

دَمبولی دیمبل...

پیرزن سر نماز است نفرینش می‌کند. بادی می‌وزد و دنبک از دستش می‌افتد وُ می‌شکند.

جیکی می کونم اونور گابت ،

گابتو ور می دارم می رم .

گفت: ای بابا تو به این جثه کوچولوت گابِ مرو می بری ؟ گفت: حالا بهت نشون می دم. خلاصه جیکی کرد اینور گابه وُ جیکی کرد اونور گابه گرفت دم نوکش وُ ورداشت رفت توی یه خونه ای عروسی داشتن. گفت: ای گاب من اینجو باشد تا مه برم برگردم. اینا عروسی داشتن. دیگه گابِ کشتند پلو وُ خورش کردند و خوردند. بعد گنجیشکه اومد گفتش که خُب حالا (گوینده می خندد و همه با او می خندند) گابِ من چی شد ؟ گفتن ای بابا ما عروسی داشتیم گابِ توره گُشتیم ، پلو خورش کردیم نوش جون کردیم. گفت: هان حالا بهدون می گم

منم حالا جیکی می کونم اینور عروس ،

جیکی می کونم اونور عروس ،

عروسیدونِ وِر می دارم می رم.

گفت: تو عروس مارو می بری ؟ گفت: آره! این عروسه بُرد گذاشت یک جایی بود که داریه و تُنبک می زدند. ای عروسو برد گذاشت اونجا. گفت: ای عروسِ مه اینجو باشد تا مه برگردم ، ایناهم خُب داشتند اونجا داریه و تُنبک می زدند عروسو غیبش کردند. ای اومد گفت: عروسِ مه کو ؟ گفتن عروس رفت خونه اشون. گفت: اه عروسِ مه ؟

حالا من جیکی می کونم اینور تنبک ،

جیکی می کونم اونور تنبک ،

تنبکتونو ور می دارم می رم.

گفتند خُب.

اینم جیکی کرد اینور تنبک وُ

جیکی کرد اونور تنبک وُ تنبکشو ورداشت وُ رفت نشست سر یک

کوهی

می زد به تنبک می گفت:

۴.۳.۱ مثل گنجیشگه و نُنبک

روایت نجف آباد

راوی: شادروان خانم سلطان صادقی

متولد: نجف آباد

سن: هشتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

روزی بود روزگاری بود ، يك گنجيشگى بود يك دفه اومد پيرد يك تيغ رفت
كف پاش. اين اومد رفت مغازه نونوايى گفت: اى تيغو از پا مه در آر. اى
تيغو درآورد انداخت توو تنور. گفت: تيغو بده گفت: تيغو انداختم تو تنور
سوخت رفت ديگه. گفت: هان تيغ منو انداختى توو تنور سوخت رفت؟

حالا بهت مى گم

حالا جيکى مى کنم اينور تنور ،

وُ جيکى مى کنم اونور تنور ،

وُ تنورت ور مى دارم وُ مى رَم.

گفت: تو به اى کوچولوگى تنور منو ور مى دارى مى رى؟ گفت: حالا ببين.
خلاصه جيکى کرد اينور تنور وُ جيکى کرد اونور تنور تنور وُ گرفت دَم
نوکشو رفت توو يك باغى. تووى يه باغى يه باغبون بود. گفت: تنور من
اينجا باشد. حالا تنور پُر نون بود. اى تنور من اينجو باشد ، تا مه برگردم.
اى مى آد گابشو (گاوش را) مى بنديد به اى تنور. اين گابه مى کشد تنور
مى شکيد. اى مى آد مى گد خُب اى تنورم چى شد؟ مى گد هيچى گابم
شکست. تنور بستم بهش شکست. مى گد ها تنور منو شکسى حالا بهت
مى گم. گفت: چى کار مى کونى؟

گفت: منم الان جيکى مى کونم اينور گابت ،

اینم رفت خودشو تو این آرتا مالید و سفید کرد. دستاشو کرد لا در توو و گفت: ببین من سفیدم من مادرتونم. درو واکن. می ره درو وا می کنه می بینه آقا گرگه آس. می بینه آقا گرگه آس و شنگول و منگول ور می داره می خوره و می ره. توت خراسونه می ره لا علفا قیوم می شه. قیوم می شه و خانم بزیه می آد می گه ننه شنگول ننه منگول ننه توت خراسون درو واز کن. می بینه در وازه. توت خراسونیه می آد می گه آره شنگولو منگولو گرگه خورده رفته. اینم می آد- خانم بزیه هم می آد اول شاخاشو تیز می کنه. شاخاشو تیز می کنه می ره رو پشت بون. می پره بالا می پره پایین می پره بالا، می پره پایین. گرگه می گه:

این کیه که تالاپ و تولوپ می کنه،

کاسه ی بچه ی ما رو پر از خاک و خُل می کنه؟

می گه منم. می گه مگه دعوا داری؟ می گه بله. این می آت و می گه تو برو اینور خوب، منم اینور خوب. تا فردا به هم مهلت می دیم که با هم دعوا کنیم. شنگول منگولو نجات بدیم. گرگه می ره دندوناشو تیز می کنه. بَز هم می ره شاخاشو تیز می کنه. این می آد اینور خوب اونم می ره اونور خوب. خانم بزیه یک جفت می زنه با شاخاش تو دل گرگه و شنگول منگولو ور می داره می ره. می ره و گرگ هم می آد و چیز می کنه به این بزه نیش بکنه که این بترسه، دندوناش همه پمبه تخم بوده، همه دندوناش می ریزه تو دهنش. می ریزه تو دهنش و خانم بزی هم می آد. می آد می گه:

ننه شنگول،

ننه منگول،

ننه توت خراسون،

علف به دندون،

شیر اومده به پسون!

هیچی می آد بچه هاشو زیر چنگ و بال خودشو می گیره و گرگه هم می ره دنبال کار خودش.

۴.۲.۴ مثل شنگول و منگول و توت خراسون

روایت قم

راوی: خانم صغری حمزوی

متولد: قم

سن: هفتاد و یک ساله

ساکن: تهران

زمان ضبط: تهران فروردین ۱۳۹۵

یکی بود یکی نبود غیر خدای مهربون هیش که نبود. یه بُزُبُز قندی بود
گفت:

من می‌رم بیابون ،

علف به دندون ،

شیر بیاد به پسون ،

ننه شنگول ،

ننه منگول ،

ننه توتِ خُراسون^۶

هر که دروُ زد

دروُ وا نکن!

من خودم که اومدوم در وا می‌کنم می‌آم توو. گرگه اومد درو زد. گفت: ما
مادرمون گفته درو وا نکن. رفت دوباره اومد. گفت: ما مادرمون اجازه
نمی‌ده دروُ وا کنیم. رفت دوباره اومد و گفت: مادرمون سفید بوده تو اینقد
سیاهی ما درو وا نمی‌کنیم.

^۶ اسم سه بزغاله در متن کردی تی تیل و بی بیل و ای ایل است. در متن تاجیکی الول ، بلول
و خشتک سر تنور است.

رو سوهان زد. تیزش کرد. به گرگه گفت: تو بیا دندونای تو رو من درست کنم. دندونای اینو اون دو تا اصلِ کاریا رو واسش کشید و جاش پنبه گذاشت و گفت: حالا برید جنگ کنید.

هیچی اینا يك خورده اینور و اونور کردن. گرگه که نتونست گاز بگیره و پمبه‌ها از دهنش افتاد بیرون. ولی این شاخشو زد تو شیکم اونو بچه‌هاش از شیکمش اومدن بیرون و با مادرشون رفتن خونه‌اشون.^۵

^۵ صبحی مهتدی عبارت بین بزغاله و گرگ را چنین می‌آورد:

«کيه کيه پشت و بام تاپ و توپ می‌کنه ،

آش بچه‌های مرا پر از خاک و خل می‌کنه ؟

بزه گفت:

منم بز زنگوله پا ،

ور میجم دو پا دو پا ،

چار سم دارم بر زمین ،

دو شاخ دارم در هو ،

کی برده شنگول من ؟

کی خورده منگول من ؟

کی می‌آد به جنگ من ؟

گرگه گفت:

منم منم گرگ تیز دندان ،

من خوردم شنگول تو ،

من خوردم منگول تو ،

من می‌آم به جنگ تو.»

همچنین در روایت کردی می‌آید:

منم منم بز بزکان ،

دو شاخ دیرم چون بیله کان ،

هر که خوارد کیه تی تیل من ؟

بی بیل من ؟

بیته میان به جنگ من ؟

کی خورده شنگول من ؟
کی خورده منگول من ؟
کی می آد به جنگ من ؟
شیره گفت:

من نخوردم شنگولتو.
من نخوردم منگولتو.
من نمی آم به جنگ تو.

هیچی این طوری روی خونه دومی ، سومی ، چهارمی رفت تا به خونه ی
گرگه رسید. گرگه گفت:

کی رو پشت بوم من تاپ وُ توپ می کنه ؟
آش بلغور منو پر از خاک وُ خُل می کنه ؟
گفت:

منم بزبز قندی ،
دو شاخ دارم بر هوا ،
سُم می زنم بر زمین .
کی خورده شنگول من ؟
کی خورده منگول من ؟
کی می آد به جنگ من ؟

هیچی دیگه اومدن وُ رفتن خونه قاضیشون. گفت: چی شده بزبز قندی ؟
گفت: هیچی این دو تا بچه های منو خورده. گفت: برین صبح بیان. بزبز
قندی از اونجایی که مادر بود و دلش تاپ وُ توپ می کرد رفت يك دونه
خيك آورد. از این شیر سینه اش تو اون ریخت وُ خامه درست کرد که بیره.
گرگه هم رفت يك دونه همبونه آورد تووی اینو باد کرد سرشو بست گفت:
اینم لیاقت قاضی. هیچی پا شدن وُ اومدن اینو دادن به قاضی. قاضی در
اینو باز کرد دید خامه سرشیر زده ، در اون یکی باز کرد باد خالی شد.
گفت: حالا درستت می کنم. به بزبز قندی گفت: بیا. شاخ های بزبز قندی

توی حیاط بازی می‌کنین. مثلاً اگه گرگه خواست گولتون بزنه درو وا نکنین ها! می‌گن خیلی خب.

گرگه هم دید بزه رفت اومد جلو در، در زد. بچه‌ها گفتن کیه؟ گفت: منم مادرتون درو واز کنید. بچه‌ها گفتند نه شما مادر ما نیستین. مادر ما مثلاً الان رفته. گرگه رفت يك کم واستاد دوباره اومد در زد. دستشو از لای در تو کرد گفت: من مادرتونم. اینا نیگاه کردن دیدن پنجه‌های مادرشون سفید بوده، این حالا توسی یا سیاه است. گفتند تو مادر ما نیستی. مادر ما پنجه‌هایش سفیده. گرگه برای خاطر اینکه اینا رو گول بزنه توی يك آسیابی رفت، دستاشو بالشو مالوند توو اون آردها. اومد گفت: بچه‌ها واز کنید من مادرتونم. اومدم. بچه‌ها دو مرتبه دیدند این نیست مادرتون. گفتند صدای تو صدای مادرمون نیست.

گفت: مگه صدای مادرتون چه جوری بوده؟ گفت: به این لحن صحبت می‌کرده. گرگه این بار رفت صدای مادر اینارو درآورد. باز دو مرتبه. تا اینا گفتن تو مادر ما نیستی. گرگه زد درو شیکوند و اومد تو. شنگول و منگول و خورد. اون کوچیکه که چپه انگور بود رفت تووی اتاقشون پشت يك کندویی، چیزی قایم شد. مادره اومد هی صدا کرد شنگول منگول چپه انگور بالاخره دید هیشکی جواب نمی‌ده. اون چپه انگور اومد بیرون و همه چیزو برای مادره گفت. مادره يك کم شیر داد به این خورد و غروب بود. شب خوابیدن و صبح شد. گفت: برم دنبال بچه‌هام. اومد پرید رو پشت بوم شیره. شیر هم داشت برای خودش آشپزی می‌کرد، تا صدا رو شنید گفت:

کیه رو پشت بوم من تاپ و توپ می‌کنه؟

آش بلغور مرا پر از خاك و خُل می‌کنه؟

گفت: منم بزبز قندی،

دو شاخ دارم بر هوا،

سُم می‌زنم بر زمین.

مادرشون ، جیغ و داد ، می گن خوب شد مارو نجات دادی. می گد مگه من بیهودن نگفتم که اگه گرگه اومد درو وا نکونین؟ می گن آخه ای دست و پاشو حنا بسته بود مٲ تو شده بود.^٤

٤.٢.٣ شنگول و منگول و حیهی انگور

روایت تهران

راوی: خانم پری گاران سرشت

متولد: تهران

سن: قصه هفتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: اکتبر ٢٠٠٣

یک بزبزنددی بود سه تا بچه داشت شنگول و منگول و حیهی انگور. اینا یه خونهی کوچیکی داشتند و این بزبزنددی هر روز می رفت به چرا توو صحرا. می رفت قول خودش علفای تازه بخوره بیاد اون بچه کوچیکش. شیر خوشمزه بده به اون حیه انگورش بخوره.

یک گرگه کمین می کنه نزدیک خونه اینا می گه بدنیت. یک بز و سه تا بچه غذای خوبییه واسه من. بزیه می فهمه. به بچه هاش می گه این گرگه اومده نزدیک خونه ما کمین شماهارو می کشه. از خونه بیرون نرید بازی کنید. همیشه تو حیاط بازی بکنید. بچه ها حرف مادرشونو گوش می کنن. تا یک روز که بزبزنددی می گه من می رم اون تپه های دور علفای تازه داره. می خوام برم اونجاها بخورم شیرشو بدم شماها بخورین. درو می بندین ،

^٤ در روایت نجف آباد خانم صادقی اشاره به کندو می شود. کندو که کوزه ای بزرگ بوده ، در گوشه ی خانه های قدیمی می گذاشتند تا نان ، گوشت و دیگر چیزها را در آن بگذارند.

اینا نیگاه می کونن می بینن خُب دَس وُ پاش حنا بَسّه اس. فکر می گُوند که مادرشونه. ای دری که وا می گُوند ای گرگه هر سه تا رو می بَرِد. مادره می آد می بیند هیچ بچه مچه ای نیست. می رِد مغازه چاقوسازی. می گِد این شاخ های منو بقدری تیز می کونی که به دیوار می زنم دیوار بشکِنِد. بعد گرگه می آد بلانسبت یِک هَنبونه باد می گُوند درشو می بندد می رِد می دِد به یکی از اونا که دندون درست می گُونن. می گِد این دندونای منو اینقد تیز می کونی که من هاب می زنم شکم یکی رو پاره کونم. می گِه خُب بیچاره ات می کونم. تموم دندونای گرگه ره می کِشِد جاش پنبه دونه می ذارد. خلاصه بعد ، فردا که می شِد گرگه تو خونه ش بود. بعد بزیه می رِد رو پشت بوم بنا می کوند که راه بَرِد. گرگه می گِد:

کی اس کی اس رو پشت بوم ما
راپ وُ راپ می کوند؟

قلیه پتی ما رو پُر خاڪ می کوند؟

بزیه می گِد:

منم منم بزى چى ،

شاخى دارم تيزى چى ،

كى مى آد به جنگ من ؟

گرگه می گد:

من مى آم به جنگ تو.

مى گد بجنگ تا بجنگيم .

حالا این شنگولی و منگولی تو شیکم ای بودند. اینا می آن باهم بجنگن گرگه که می رِد عقب می آد جلو ای جوری می کوند (راوی حالت حمله به خود می گیرد همه می خندند) همه پمبه دونه ها می ریزد تو دهنش. بزیه می رِد عقب وُ می آد جلو وُ شاخ می زند توو شیکم گرگه. شیکمش پاره می شِد شنگولی وُ منگولی وُ خلیلی درواکون می ریزن بیرون. می دُون دور

۴.۲.۲ قصه شنگولی و منگولی و خلیلی درواکون

روایت نجف آباد

راوی: شادروان خانم سلطان صادقی

متولد: نجف آباد

سن: هشتاد و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

يك روزی بود يك روزگاری یکی بود یکی نبود غیر خدا هیش کس نبود. يك بزی بود سه تا بچه داشت ، شنگول و منگول و خلیلی درواکون. ای همیشه می رفت بچرد و چیز بکوند و بیاد شیر بدد به بزی هاش. به بزی ها گفت: امروز در خونه ره باز نکنید که اگه گرگه اومد خلاصه شما رو می خورد. ای وختی می رد گرگه می آد می گد:

شنگولی من ،

منگولی من ،

خلیلی درواکونی من ،

بیا دری واکون.

اینا می آن نیگاه می کونید می گند که نه خییییر تو مادر ما نیستی. تو خاله گرگه ای. می گد: مادر تو چه شکلی بود؟ می گد: مادر من دست و پاش حنا بسنه اس. ای گرگه می آد می رد يك خورده حنا می گیرد و دست و پاشو حنا می بندد. دوباره می آد بر می گردد و می گد:

شنگولی من ،

منگولی من ،

خلیلی در واکونی من ،

بیا دری واکون.

گفت: هیچی تو الور و بلورِ منو خوردی حالا باید بریم یک میدونی درست کنیم تووش جنگ کنیم. گفت: باشه که بچه‌ها یعنی از توی دلش بیاد برون. حالا همه که از گرگه دل خونی داشتن و با بزغاله خوب بودن گرگه رفت دندوناشو آقاهه تیز کنه که گند کرد. بزه شاخ‌هاشو تیز کرد. قبل از اینکه جنگ بشه بزغاله رفت بالای بوم گرگه که غذا مه‌پخت خاک‌ها رو ریخت تو غذای گرگه. گفت: کیه کیه؟

گفت: منم منم بزک زنگوله پا ،

ور می جم به هوا ،

کی خورده آلور من ؟

کی خورده بلور من ؟

حالا خاک می ریزم توو غذای تو ،

تا باهم بریم بجنگیم .

گفت: منم منم گرگ بی همه چی ،

هم خوردم الور تو ،

هم خوردم بلور تو ،

گفت: باشه ،

دیگه صحبت کردن شاخ و دندوناشو تیز کردن. رفت میدون یک سری اینور واستادن و یک سری اینور واستادن. همینکه این بزه دوید این شاخ‌ها رو فرو کرد توو دل گرگه ، الور و بلور درآمدن. بزه سه تا بچه‌اشو ورداشت رفت. زندگی خیلی خوب و خوشی رو سال‌ها شروع کرد. گرگه هم دیگه هیچی از دار دنیا رفت.^۳

^۳ نکته قابل توجه در این مثل یکی اسم دو تا بزغاله است که دو تا اسم با زبان کودکانه است. دیگر اینکه بزغاله‌ی سوم در سوراخ یا لوله‌ی بخاری پنهان می‌شود ، که در واقع همان دودکش اجاق قدیمی بوده است. در نمونه‌های اروپایی در داخل ساعت پنهان می‌شود که نشان می‌دهد عمر روایت به دو بیست ساله‌ی اخیر بعد از ساخت ساعت به شیوه‌ی جدید می‌رسد.

ننه بلورم ،

ننه چپه انگورم ،

مُرْم صحرا.

يك گرگی هم پهلوی خونشون زندگی مه کرد ،

اگه این گرگه در زد ، درشو باز نکنین!

گفتن باشه.

وقتی مادره اومد بره اون بزرگه الور ، گفته ننه اگه اومد در زد؟

بگو: نه! درو وا نمُگنم. بگو: دست‌های مادرم حنا داره. تو مامانم

نیسین.

گرگه که اون پشت بود ، شما هم مُدونین که خیلی بدجنس هستن. اینو

شنید. بزغاله رفت. بچه‌ها درو بستن و با بازی و انتظار که مامانشون می‌آد.

يك کم که گذشت دیدند یکی در مه‌زنه. کیه ؟ گفت:

ننه الورم ،

ننه بلورم.

اونا گفتن نه شما ننه ما نیستین. مامان ما دستاش حنا داره. گرگه

رفت دستاشو حنا کرد و گفت: ننه الورم ننه بلورم ننه چپه انگورم درو

واکن ، دستاشو از زیر در داد. خانم این طفلک‌ها درو واز کردن. گرگه الور

و بلور و خورد ، چپه‌ی انگور توی لوله بخاری قایم شد. بعد که قایم شد

سر اون ساعت بزغاله اومد دید در خونه وازه. فهمید. دیگه اومد توو خونه

گفت:

ننه الورم ،

ننه بلورم ،

ننه چپه‌ی انگورم کجایید؟

کوچولوهه از تو بخاری اومد بیرون و جریانو همین‌طور که شده ، تعریف

کرد. گفت: بیا بریم. رفت در خونه گرگه. گرگه گفت: کیه ؟

مربوط به هر یک از مشاغل چیست. این همه با زبانی موزون و شیرین و یک قافیه‌پردازی که تکرار می‌شود جریان می‌یابد تا مطلب در ذهن کودک جای بگیرد و به او زبان را آموزش دهد. در میهمان‌های ناخوانده و پیرزن، آشنایی با هر یک از حیوانات خانگی و نقش آنها در زندگی روزمره مطرح می‌شود و این‌که کوچک‌ترین خانه‌ی دنیا هم می‌تواند با مهربانی، همکاری و نظم تبدیل به یک جامعه ثروتمند و منظم شود.

در «کدو قل‌قل‌زن» بازی شیرین کلامی و آشنایی با حیوانات مختلف مطرح است و این‌که جهان می‌تواند به نسبت توانایی یک کودک یا یک پیرزن درنده و خطرناک باشد، اما یک پیرزن به کمک همین بازی کلامی می‌تواند این موجودات درنده را فریب بدهد و خطرشان را بی‌اثر کند. چنین تأثیری در متل شنگول و منگول نیز که اساسش اعتماد نکردن به غریبه و باور به قدرت و شجاعت مادر در برگرداندن فرزندانش به خانه است نیز دیده می‌شود.

۴.۲.۱ متل آلور و بلور

روایت مشهد

راوی: خانم خدیجه ساربان

متولد: مشهد

سن: شصت و پنج ساله

ساکن: سوئد

زمان ضبط: تابستان ۲۰۰۳

یکی بود یکی نبود غیر از خدا هیش کس نبود يك بزغاله‌ای بود سه تا بچه داشت یکی آلور و یکی بلور و یکی هم حبه‌ی انگور. این بزغاله يك روز مه‌خواست پره به صحرا که شیر بیاد، بده به بچه‌هاش، گفت:
ننه الورم،

پُر کنه دونه دونه ،

از گندم و شادونه ،

برای جونی جونه.

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت بین ترانه و مثل تفاوتی بارز است. همانطور که بین گونه‌شناسی مثل و افسانه‌ی گذر که در فصل پنج توضیحاتش داده خواهد شد ، تفاوت بسیار است. اما وجه مشترک همه‌ی این قصه‌ها کودک بودن مخاطبان و هدف آموزشی-پرورشی آنها می‌باشند.

نتیجه آنکه در مثل یک جمله یا عبارت به صورت ریتمیک تکرار می‌شود. جادو و معجزه در ترتیب حوادث نقشی ندارد. از دیو ، فرشته و موجودات ماورایی خبری نیست. نقش دختر و پسر را حیوانات و حشرات کوچک بازی می‌کنند. هدف از مثل یاد دادن نکته‌ای به‌خصوص در زمینه‌ی طبیعت ، اجتماع ، مشاغل ، به کودک است. شخصیت انسانی اصلی پیرزن است. طنز و بازی ، پایان خوش و زبان شیرین و آموزنده معمولاً وجه مشترک همه‌ی مثل‌هاست. هر مثل قصد دارد نکته‌ای را آموزش دهد.

به‌طور مثال در مثل «غوزه» کودک با نحوه‌ی بافت پارچه‌ی پنبه‌ای که در ایران بسیار اهمیت داشته و از سابقه‌ی بسیار طولانی برخوردار بوده ، آشنا می‌شود. راوی ، کودک را مرحله به مرحله در جریان تولید و تهیه‌ی لباسی که بر تن دارد می‌گذارد. کودک می‌آموزد دانه پنبه چه فرقی با غوزه دارد و چگونه یک دانه پنبه بدل به لباس تن او می‌شود. در این میان کودک با رسیدن ، بافتن ، رنگ کردن ، بریدن و دوختن و اصطلاحات مربوط به آن آشنا می‌شود. این همه در یک گفت‌گوی شیرین مداوم اتفاق می‌افتد. در مثل «دم‌دوز» نیز حلقه‌ی ارتباطی مشاغل در جامعه مطرح می‌شود و این‌که چگونه برای دوختن دم یک موش کوچک ده‌ها حلقه‌ی کاری به هم وصل می‌شوند. چنان‌که بدون یکی کار دیگری پیش نمی‌رود. در عین حال می‌توان دید که اصطلاحات و عبارات و اسامی

در متل «غوزه»، جملاتی که تکرار می‌شود بسیار ساده و متشکل از کلمات محدود کودکان است:

کار کار، این را بکار.

به همین ترتیب کلمات کلیدی و جمله‌پردازی کودکان در تمام متل تکرار می‌شود. در متل «دم‌دوز» نیز قافیه‌پردازی با زبان کودکان صورت می‌گیرد:

جولا نخ‌ده، نخ‌ده دولدوز ده،

دولدوز دُمبمو بدوز.

می‌توان دید با کمک بازی زبانی مشاغل و پیوستگی این مشاغل با زندگی، به شیرینی به کودک معرفی می‌شود. «زور» نیز از جمله قصه‌هایی است که در تمام گویش‌های ایرانی از قدیم یافت شده است و روایتی از آن در کلیله و دمنه نیز وجود دارد. اگرچه در این قصه عناصر بسیاری است که می‌توان آن را یک حکایت از شمار حکایات کلیله و دمنه دانست اما آنچه این قصه را در گونه‌ی متل قرار می‌دهد، در درجه‌ی اول سادگی سبک قصه و عبارت ریتمیک و تَوّام با طنز گربه در پایان است که شنونده را به خنده وا می‌دارد. به طوری که بعد از شنیدن متل به تقلید صدای گربه و ادای جمله‌ی او می‌پردازد:

زور دارم زور بچه،

سالی می‌زام هفت بچه،

یکیش آرام جانم،

یکیش سرو روانم،

یکیش کفتر پرانم،

یکیش بی تو نمانم،

زنی می‌خوام زنونه،

پوستین کنه انبونه،

بذاره سوک خونه،

منم منم بززکان ، هر بوینوزم قز پلکان ؟
در متل «کک به تنور» ، که یکی از آموزشی‌ترین متل‌های کودکان است
در واقع آنچه تکرار می‌شود یک جمله‌ی کودکانه است:

مورچه خاک به سر چرا خاک به سر ؟

به این ترتیب اسامی حیوانات به اضافهی اتفاقی که برایشان افتاده یا کاری که شده ، تکرار می‌شود و جمله‌ای که در متن می‌آید تدریجاً بلندتر و بلندتر می‌شود. چنین شیوه‌ی بیانی نه تنها به شناخت کودک از جهان و رشد حافظه‌ی او کمک می‌کند که در رشد زبانی او نیز اهمیت بسیار دارد. ساختن چنین ترکیبات پیوسته‌ی زبانی در واقع اتفاقی است که در زنجیره‌ی یک سلسله معانی و مفاهیم می‌افتد تا متل را به نوعی بازی زبانی و حافظه‌ای بین قصه‌گو و کودک تبدیل کند.

در متل «کک به تنور» آنچه اهمیت دارد نوعی الگوسازی واژگانی و سپس خراب کردن آن برای کودکان است. به کودک یاد داده می‌شود ریتم‌سازی ؛ ردیف‌سازی و گاه قافیه‌پردازی کند. اسم‌ها و رفتارها را با پیوستن به یکدیگر به‌یاد بیاورد سپس موفق شود به بیهدگی و هزل ماجرا بخندد ؛ رفتاری که از هر نظر به عالم کودکان شباهت دارد. یک کودک می‌تواند ساعت‌ها از شن و ماسه یک قصر کوچک بسازد. سپس با ضربه‌ی دست یا توپ آن را خراب کند. شبیه همین کار را راهبان بودایی به هنگام ساخت یک ماندالا انجام می‌دهند ؛ همان نکته‌ای که کودک نیاز دارد در هر مرتبه از رشد خود بیاموزد ؛ بسازد ، سپس خراب کند. بی آنکه سعی در چسبیدن به یکی از فرم‌هایی که ایجاد کرده ، داشته باشد. در غیر این صورت کودک با احساس اضطرابی دائمی مواجه می‌شود. اما وقتی یاد می‌گیرد به روح ساختن اهمیت دهد ، از افتادن و شکستن نخواهد هراسید ، به‌خصوص که یاد بگیرد با روحیه‌ی شوخی و طنز به ماجرا نگاه کند.

همراه با کمک است. در عین حال نشان خویشکاری و اهمیت هر کسی است. مثلاً گنجشک می گوید:

من که جیک جیک می کنم برات ،

تخم کوچیک می کنم برات ، بذارم برم ؟

در هر ناحیه‌ی ایران که این مثل روایت شده آن قسمت اصلی که به سؤال و جواب اختصاص دارد ، با قافیه‌پردازی به‌گوش همان منطقه ، همراه است. اگرچه شخصیت‌های حیوانی یا نوع گفت‌گوها از شهر تا شهر ممکن است تغییر کند.

در بزبزندگی مثل به شیوه‌ای ساده با نثری شیرین و کودکانه تعریف می‌شود. اما وقتی به گره اصلی قصه که گفت‌گوی مامان بز با گرگ است یعنی همان جایی که کودک باید متوجه شود و به خاطر بسپارد گفت‌گو قافیه‌دار می‌شود:

کیه کیه پشت بام تاپ و توپ می‌کنه ؟

آش بچه‌های مرا پر از خاک و خُل می‌کنه ؟

بزه می‌گوید:

منم منم بز زنگوله پا ،

ور می‌جَم دو پا دو پا ،

چار سُم دارم بر زمین ،

دو شاخ دارم در هوا ،

کی برده شنگول من ؟

کی خورده منگول من ؟

کی می‌آد به جنگ من ؟

در تمام گویش‌های فارسی و زبان‌های ایرانی همین قافیه‌پردازی رعایت می‌شود. مثلاً در کردی می‌گوید:

منم منم بزبزان ، دو شاخ دُیرم چو پيله‌کان ،

در آذری می‌شود:

خاله سوسکه وُ درد پدرم ،
من که از گل بهترم ،
بگو خانم قزی ،
ثُمون قرمزی ،
چادر یزی ،
کفش ساغری ،
پیرن زری کجا می‌ری .

در متل کدو قل‌قل زن نیز یک سؤال و جواب تکراری وجود دارد:
کدو قل‌قل زن ندیدی یک پیرزن ؟

پیرزن داخل کدو پاسخ می‌دهد:
والّا ندیدم ، بِلّا ندیدم ،
به سنگ تق تق ندیدم ،
به حوض لقلق ندیدم ،
هَلْم بده ،
قِل م بده ، بذار برم .

در میهمانان ناخوانده ، متل با زبانی ساده و کودکانه به نثری روشن تعریف می‌شود و به همان سیاقی است که کودکان می‌فهمند و مادر بزرگان یا دایه‌گان برای بچه‌ها تعریف می‌کنند. اما وقتی نوبت به اوج متل که قضیه‌ی رفتن یا ماندن حیوانات در خانه‌ی پیرزن است می‌رسد یک سؤال و جواب بین پیرزن و حیوانات میهمان صورت می‌گیرد که یادآور دو متل قبل است و این با قافیه‌پردازی ، عبارات شیرین و ریتمیک میان میهمانان و میزبان همراه است. به این معنا که میزبان از حیوانات می‌خواهد که خانه‌ی کوچک او را ترک کنند ، همانطور که یک مادر بزرگ از نوه‌هایش می‌خواهد نزد پدر و مادرشان برگردند و به او کمی مجال استراحت بدهند ، اما آنها هر کدام به شیوه‌ای کودکانه و سمج ، خود را معرفی می‌کنند و پیشنهاد خدمتی به پیرزن می‌کنند و این برای پیرزن تنها به جای مزاحمت

موارد بخشی از یک بازی است ، اما مثل وجود مستقل دارد. به عبارت دیگر ترانه می‌تواند با حرکات و نمایش‌های آئینی کودکانه که به آن نام بازی و تفریح تعلق می‌گیرد همراه باشد اما این شامل مثل نمی‌شود.

۴. ۱. ریخت‌شناسی مثل‌ها

در مثل خاله سوسکه ، به‌طور مثال ، آنچه مرکزی است سفر خاله سوسکه برای رفتن به همدان و شوهر کردن به آقارمضان است. در این میان سگ و گربه و موش وارد صحنه می‌شوند و در آخر کار خاله سوسکه همان‌جایی است که اول کار بوده است. چنین فرایندی که مثل خواب یا بازی است در مثل بسیار دیده می‌شود ، همان‌طور که مشابه آن در عالم کودکانه هم فراوان به چشم می‌خورد. در تخیلات ، بازی‌ها و گفت‌گویی کودکانه یک دنیا اتفاق می‌افتد ، در حالی که مصداقی در عالم واقع برای آن نمی‌توان یافت و در این میان کلمات شیرین و خنده‌دار گفته می‌شود.

به‌طور مثال «خاله سوسکه» با زبان ریتمیک سخن می‌گوید و ترجیع او مرتب تکرار می‌شود. در این میان شرایط اجتماعی ، طرز لباس پوشیدن و روحیات یک دختر خردسال ، یا یک دختر نوجوان را به نمایش گذاشته می‌شود که برای آینده پر از آرزو و رؤیاست ، اما دختر نیست یک سوسک است. در این مثل گاه انسان و حیوان در کنار هم مطرح می‌شوند و گاه نقش قصاب را سگ و نقش بقال را گربه بازی می‌کند. در پاره‌ای روایات مشاغل و حیوانات دیگر هم وارد صحنه می‌شوند. اما محور اصلی مثل یک سؤال و جواب است و سخن‌گوی اصلی خود خاله سوسکه است. بقیه‌ی شخصیت‌ها فقط به شیوه‌ی او سخن می‌گویند. حرف‌های خاله سوسکه که قرار است به یاد کودک بماند و اصل مثل را با کمک ترجیع‌ها بازسازی کند بخش ریتمیک و اصلی مثل را تشکیل می‌دهد و همان است که تکرار می‌شود:

در مقایسه بین گونه‌شناسی دو ژانر ترانه و متل می‌توان دید که متل، همان سیاق ترانه‌ی کودکانه را دارد و به‌نوعی دنباله‌ی راه ترانه‌های آموزشی-بازی را می‌پیماید با این وجود نمی‌توان به قاطعیت گفت در چه زمانی متل‌ها ساخته شده‌اند. اما به نظر می‌رسد که زمان‌های متفاوتی دارند و علاوه بر آن فرهنگ شفاهی همواره می‌تواند برای آموزش کودکان در حال تولید متل‌های نو باشد. یا متل‌های کهنه را به صورتی نوین متناسب با اتفاقاتی که در محیط می‌افتد، بازسازی کند. به‌طور مثال متل خاله سوسکه که روند تاریخی آن در این پژوهش خواهد آمد، یکی از این متل‌هاست که از نمادها و بن‌مایه‌ها و ساختار زبانی آن می‌توان دید در زمان صفویه پرداخته شده است. دیگر این که می‌توان گفت: متل مخاطب بزرگ‌سال نمی‌تواند داشته باشد، مگر در مواردی نادر. بزرگ‌ترین دلیلی که برای این موضوع می‌توان آورد رعایت سخن گفتن به زبان کودکانه و پرداختن به موضوعاتی است که در دنیای کودکان اهمیت دارد. بنابراین لزومی نخواهد داشت که به سیاق متل برای بزرگ‌سال قصه‌ای را تعریف کرد. چرا که تکرار کلمات و عبارات‌پردازی با آن واژگان محدود و کودکانه، حضور حیوان و انسان و صداها و حیوانی و مشاغل فقط مخصوص کودکان است و ربطی به دنیای بزرگ‌سالان ندارد.

در متل پسر و دختر نقشی ندارند. شخصیت اصلی یا پیرزن است یا یک حشره، حیوان مثل موش یا پرنده‌ی کوچک مثل گنجشک. محیط متل اغلب روستایی و نزدیک به طبیعت است و قصه از یک حادثه‌ی ساده که به شوخی می‌ماند آغاز می‌شود. بنابراین می‌توان دید به لحاظ زبانی تفاوت ترانه‌ی کودکانه با متل در این است که در ترانه از ابتداء تا انتها قافیه‌پردازی وجود دارد و در فرآیند ژانر، ریتم، نقش اصلی را بازی می‌کند ولو به قیمت مهم‌بافی و حادثه یا اتفاق، نقشی اساسی ندارد، کلمه بیشتر وصف حال است. اما در متل تنها بخشی از قصه ریتمیک می‌شود و یک ماجرا با آغاز و پایان منسجم اتفاق می‌افتد. ترانه در پاره‌ای

در ساخت متل دارد. هدف استفاده از زبان ساده در متل این است که با واژگان محدود کودکی که تازه جمله‌بندی را آغاز کرده، همخوانی داشته باشد. علاوه بر آن وسیله‌ای برای شناخت واژگان بیشتر، یادگیری جهان و تشویق کودک در فهم جهان باشد.

در متل سعی است که اصلی‌ترین قسمت قصه با قافیه‌پردازی همراه باشد و آن قافیه‌پردازی مرتب تکرار شود، تا کودک با واژگان محدودش به آسانی بتواند آن را حفظ کند. همچنین به یاد بیاورد و از آن یادآوری توان بازسازی کل متل را پیدا کند. در عین حال به مربیان یا آموزش دهندگان کودک نیز اجازه می‌دهد در هر دوره‌ی تاریخی، یا در هر مکانی از جغرافیای زبان‌های ایرانی و گویش‌های فارسی، با حفظ ساختار، توان تغییر عباراتی را که شامل نهادها و نشانه‌هاست را مناسب با نیاز زمان و مکان داشته باشند، بی آنکه به گونه‌شناسی و ریخت‌شناسی آن قصه لطمه‌ای وارد شود. به همین دلیل در یک جا ممکن است در یک متل موتیف اصلی غذا خوردن پیرزن و چاق و چله شدن او باشد، در متلی دیگر موتیف رسیدن سنجدها باشد. اما در هر دو روایت حیوان درنده‌ی شکمو که با نماد شغال یا گرگ نشان داده می‌شود عامل تهدید است. دیگر این که متل عموماً با این قافیه‌پردازی که بالا رفتیم ماست بود پائین اومدیم دوغ بود، قصه‌ی ما دروغ بود یا قصه‌ی ما راست بود یا قافیه‌پردازی از این دست، پایان می‌گیرد.

برای شخصیت محوری متل، در بسیاری موارد پایان متل خوش است، در پاره‌ای موارد هم ناخوش. بستگی دارد که عمل کرد شخصیت محوری در متل چه باشد. اما برای آنکه در متل سرنوشت ناخوشی رقم می‌خورد نیز قضیه صورت جدی ندارد. غیر از آنکه در پایان همه چیز با ساز و دهل و خنده و شوخی به آخر می‌رسد و در هر حال سر صاحب حق بدون کلاه نمی‌ماند.

در روایات معدودی که صورتی جدید یا بیان شهری یافته ، اتفاق می افتد که پیرزن با یک «عمو» جا عوض می کنند. به طور مثال عمو پینه دوز جای پیرزنی که وصله پینه می کند را گرفته یا نانوا جانشین پیرزنی نان پز شده است. اما در متل های کردی و سایر زبان های ایرانی می توان دید که همچنان دالو یا ننه کیوانو در جای اصلی خود حضور دارد. اصولاً در متل عنصری مهربان و مادرانه وجود دارد که آموزش و شوخی را به گونه ای شیرین و بازی گوشانه به هم می آمیزد که در تطابق کامل با رشد ذهنی کودکان تا سن دبستان است. علاوه بر آن این نکته را به تماشا می گذارد که در متل جنسیت کودک نقشی در خلق موضوعات ندارد. بلکه آنچه در این سنین اهمیت دارد شناخت جهان کودکانه و جهان اطراف است.

لازم به یادآوری است که تعداد متل ها در زبان فارسی و سایر گویش های ایرانی محدود است. مشخصه ی عمده ی این متل ها به لحاظ زبانی تلفیق نثری ساده و کودکانه با نوعی قافیه پردازی ، بدون رعایت ضوابط قافیه و ردیف سازی است. در واقع این هماهنگی و رعایت ضرب در جمله است که اهمیت دارد. دیگر این که سادگی و بی پیرایه گی عبارات نقشی پر اهمیت

۴. گونه‌شناسی متل

متل یکی از ژانرهای ادبیات شفاهی است که مخاطبین آن را عموماً کودکان تشکیل می‌دهند. مهم‌ترین مشخصه‌ی متل قصه‌گویی برای کودکان، به‌زبان کودکان، به‌منظور آموزش به کودکان از طریق شوخی و بازی با کلمات است. بنابراین شوخی و زبان کودکانه در ساختار متل نقشی مهم دارد. علاوه بر آن بسیار اهمیت دارد که شخصیت اصلی متل، که مشخصاتی کودکانه دارد، اما دختر یا پسر نیست، بلکه پیرزن، حشره، حیوان یا پرنده‌ای بسیار کوچک است در بیان مطالبش از زبان ریتمیک و ضربی استفاده کند و یک پرسش و پاسخ تا پایان به یک شیوه‌ی واحد ادامه یابد. دیگر این‌که در متل عنصر جادو یا معجزه نقشی ندارد، قصه یک روال ساده‌ی طبیعی کودکانه را طی می‌کند و در پایان همه چیز به‌نوعی به اصل خود یا نقطه‌ی آغاز باز می‌گردد.

متل که در مجموع بخشی از تعلیم و تربیت شفاهی کودکان را در مرحله‌ی پیش‌دبستانی تشکیل می‌دهد، در زبان فارسی و سایر زبان‌های ایرانی گونه‌شناسی خود را دارد. این گونه‌شناسی، متل را از جهاتی به ترانه و افسانه مربوط می‌کند و از جهاتی دیگر از این دو ژانر متفاوت می‌گرداند. از متل‌ها که مناسب با روانشناسی و دنیای کودکان ساخته و پرداخته شده‌اند، می‌توان چنین برداشت کرد که دایه‌ها یا مادر بزرگ‌ها که در تربیت و سرگرم کردن کودکان نقش مهمی را به‌عهده داشته‌اند خالقان اصلی آنها بوده‌اند و حتی نتیجه گرفت که چرا مهم‌ترین شخصیت انسانی در متل‌ها عموماً پیرزنان هستند که تنگاتنگ با حیوانات زندگی می‌کنند.

با یک بازی و حرکت دسته‌جمعی کودکان همراه است. وقتی که خواننده و سازنده‌ی ترانه بزرگ‌ترها هستند و مخاطب اصلی آنها کودکان است، ترانه با رعایت همان اصول که ذکرش رفت بیش‌تر جنبه‌ی تعلیمی غیر مستقیم می‌یابد. منتها از شوخی، نوازش، کلمات کودکانه، تکرار عبارات و بازی با کلمات، مدد گرفته می‌شود تا ذهنیت کودک در مدرسه‌ی تعالیم شفاهی پرورش بیابد. آموزش و پرورشی که مرحله به مرحله از هنگام تولد تا سن مکتب کودک ادامه داشته است.

یا این‌که:

بچه‌ها بگیریم بونه ،

باهم بریم به خونه ،

نون و پنیر و پونه ،

آی ننه گشمنونه.

در سرما:

بیخ کردم وُ بیخ کردم ،

گر به رو تو مخمل کردم ،

گر به زن عموم شد ،

دمپختک‌ها تموم شد.

۳. ب. ۴ ترانه‌های تداعی

بخشی از ترانه‌های کودکان به تداعی ساخته شده و در بسیاری از موارد فاقد معنا هستند. مثل این‌که:

خاله خاله آشت کاله ،

در خونتون قال وُ مقاله.

یا با دیدن کلاه نمدی می‌گویند:

کلاه نمدی ،

به همه می‌دی ،

به مُم نمودی.

این ترانه‌ها چگونه در سراسر ایران منتشر شده‌اند ، روشن نیست. اما آنچه مسلم است این ترانه‌ها در تمام جغرافیای فرهنگ شفاهی ایران شناخته شده هستند ، مضافاً بر این‌که از یک گونه‌شناسی واحد برخوردارند. به این معنا که از ابتداء تا انتها در آنها رعایت قافیه‌پردازی می‌شود ، اگرچه داستان مشخصی ندارند ، اما رعایت زبان کودکانه در این دسته از ترانه‌ها اهمیت دارد. وقتی خواننده و سازنده‌ی ترانه کودکان هستند ، معمولاً ترانه

۳.ب.۳ ترانه‌های وصف حال، یا وصف چیز

این ترانه‌ها را کودکان معمولاً تک نفره می‌خوانند و برایشان جنبه‌ی وصف حال دارد. مانند:

بارون می‌آد جَرَجَر ،

پشت خونه‌ی هاجر ،

هاجر عروسی داره ،

دُمبِ خروسی داره.

یا در وقت خوردن زنگ مدرسه باهم سر می‌دهند:

یک دو سه ،

زنگ مدرسه ،

بابا می‌زنه ،

ننه می‌رقصه.

یا در دامغان می‌خوانند:

یک دو سه ،

می‌خوام بُرم مدرسه

وقتی که بچه‌ها منتظر غذا هستند و گرسنگی خود را اعلام می‌کنند:

خورشید خانوم آفتاب کن ،

یک مشت تلا (برنج) تو آب کن ،

ما بچه‌های گرگیم ،

از گشنگی بمردیم ،

یا وقتی که بوی غذا می‌آید:

ای داد بیداد ،

تخمه بو می‌داد ،

به من نمی‌داد ،

وقتی که می‌داد ،

پوستشو می‌داد.

فامیلت چیه؟ پیازچه.

خونه‌ات کجاست؟ تو باغچه.

چند تا بچه داری؟ به تو چه.

یا اسم به خصوصی مد نظر باشد مثل:

فرشته آش رشته ،

باباش بزغاله کشته ،

دم دروازه کشته ،

ننه‌اش قاشق تراشه ،

باباش می خوره می شاشه.

اگر کسی اسمش رقیه بوده ، برایش می خواندند:

رقیه رُق می زنه ،

کونشو به صندوق می زنه ،

صندوق ما خراب شد ،

کون رقیه کباب شد ،

اگر اسم دختر خدیجه بوده برایش می خواندند:

خدیجه خدیجه ،

ننه‌ات قد هویجه.

برای ربابه می خوانند:

ربابه دلم برات کبابه ،

یا برای عباس عباراتی می گویند که با مرباس ترکیب می شود و برای بتول بتول بتول کج و کول. در واقع در دنیای کودکانه همه‌ی کلمات می توانند به شرط آنکه رعایت ضرب‌آهنگ و تقطیع بشود به قافیه و سجع بدل شوند و نوعی بازی کلامی گردند ، هر چند که عبارات کوتاه باشند و معنایی هم نداشته باشند.

کچله رو خواب برده.

یا برای کسی که کچل شده ، برای درمان به سرش زفت انداخته ، کودکان دیگر به منظور شوخی می خوانده‌اند:

رفتم در باغ دو در ،

چیدم دو تا ترکه‌ی تر.

زدم به کله‌ی یک گر ،

زفت از سرش دراومد ،

جیغ و دادش در اومد.

اگر کودکی اندکی چاق بوده ، بقیه‌ی بچه‌ها برای او دست می‌زدند و می‌خواندند:

(نام کودک مثلاً علی) علی علی نُلمبه ،

گوشت و پیاز و دُمه.

وقتی که همه دور کرسی جمع می‌شدند و بوی نامطبوعی بر می‌خاست و هیچ کس نمی‌خواست طرف انگشت اتهام باشد و همه انکار می‌کردند ، یکی داوطلبانه می‌خواند و به یکی یکی اشاره می‌کرد:

اَجْس مَجْس بو گندو ،

کی چُسیده آفندو ،

سر پیاز ،

ته پیاز ،

مُلاپیاز .

ملاپیاز به هر کس می‌افتد باید جرم به‌راه انداختن بوی بد را به‌عهده بگیرد. این وقتی است که در بازی کسی که سر مُلا یا مُلا^۲ نامیده می‌شود ، در بازی باشد. وقتی می‌خواهند با اسم کسی شوخی کنند:

اسمت ؟ چیه تُربچه ،

^۲ کسی که پشگ به او می‌افتد را ملا یا اوسا یا از سر شوخی اوساچسک هم می‌گویند ، که کنایه از مداخله و فضولی است.

نبوده است. به طور مثال با دو تا تکه چوب الک دولک بازی می کرده اند و وقت بازی می خوانده اند:

آلک رو و دولک رو ،
بزن به سنگ گیلک رو.
گیلک کناره داره ،
شاه نقاره داره ،
شاخانم تبرزی ،
انگشترش بلرزی.

۳. ب. ۲ ترانه های شوخی-آزاری

این ترانه ها را کودکان برای شوخی با دیگری می خوانده اند و گاه جنبه ی دست انداختن و سر به سر گذاشتن داشته است:

شاشو شاشو شرمنده ،
جارو به کونش بنده ،
دور حیاط می گرده ،
شاشو زده به حاشا ،
بچه ها بیاین تماشا.

این ترانه برای کودکانی خوانده می شده یا می شود که جای خود را تر می کردند. دیگر این که گر شدن و کچلی به دلیل استفاده از آب های آلوده در همه ی ایران سالیان سال شایع بوده است. بچه ها دست زنان برای هم می خوانده اند:

کچل کچل کلاچه ،
روغن کله پاچه ،
کچل رفته به اردو ،
برای نصف گردو.
گردو رو آب برده ،

قافیه‌پردازی و سجع‌سازی در بازی‌های کودکانه بسیار اهمیت دارد. حتی وقتی دو دسته کودک قصد یک بازی گروهی باهم را دارند و از میان خود یکی را انتخاب می‌کنند تا قدم‌رو برود، هر دو کودک قدم پیش می‌گذارند. یکی می‌گوید: «گردو» و یک پا را بر می‌دارد، دیگری می‌گوید: «شکستم» و یک پای دیگر بر می‌دارد. دو طرف وقتی به هم می‌رسند و یکی پایش را می‌تواند روی پای دیگر بگذارد می‌گوید: «زدم سرتو شکستم». به این ترتیب گروه او انتخاب می‌شود که بازی را شروع کند.

دختربچه‌ها لی‌لی، گانیه، گوشه، شیطون‌فرشته، دستش‌ده، هفت‌سنگ، آسیاب تندترش‌کن و قایم‌موشک هم بازی می‌کنند. اما این بازی‌ها ترانه‌ای ندارند. این‌ها نیز ممکن است بازی‌های جدیدی باشند. «یه‌قل دو‌قل» هم که بازی دختربچه‌هاست ترانه‌ای ندارد.

وقتی دو کودک باهم بازی می‌کنند و هیچ وسیله‌ی بازی ندارند، پشت به پشت هم می‌ایستند، دست‌های یکدیگر را از پشت قلاب می‌گیرند و به نوبت خم می‌شوند. آنکه در زیر خم شده از آن دیگری که رو به آسمان است و پاهایش را هوا کرده می‌پرسد:

آفتاب مهتاب چه رنگه؟

او که رو به آسمان قرار گرفته پاسخ می‌دهد:

سرخ و سفید دو رنگه.

دیگری می‌پرسد:

کی گفته؟

او که رو به آسمان است پاسخ می‌دهد:

لاله.

و کودکی که در زیر قرار دارد پاسخ می‌دهد:

خاک بر سر پیاله!

سپس دو کودک جای عوض می‌کنند. دخترها معمولاً وسایل زیادی برای بازی نداشته‌اند. پسرها هم آنچه در اختیار داشته‌اند چندان محل توجه

و جواب می‌شود. هر کس پاسخ درست را داشته باشد، بهشتی است و هر کس پاسخ غلط باشد جهنمی شمرده می‌شود و بچه‌ها با دامن لباس خود بر سر او می‌زنند. این بازی در کردستان من گرگه گی گلّه زَنَم است. این بازی را درویشیان با ترانه‌ی مخصوص آن و تمام نقش‌هایی که بچه‌ها به‌عنوان چوپان، گرگ، مادر بره‌ها و بره‌ها به‌عهده می‌گیرند، نیز شرح داده است (رک. افسانه‌ها و مثل‌های کردی ۵۵۳-۵۵۵).

وقتی قرار است بچه‌ها در بازی پشگ بیندازند، یکی از دو دختر بچه بین خود و دیگری می‌خواند:

آن مان نباران ،

دو دو اسکاچی ،

آن....مان....ک....لا....چی .

وقتی به خط آخر می‌رسد بین خود و دیگری آن را به صورت مُقَطَّع می‌خواند و «چی» به هر کس بیفتد، انتخاب می‌شود که دسته‌ی او اول بازی را شروع کند. در ترانه‌ی دیگر برای پشگ انداختن یا قرعه کشیدن یکی از دو دختر بین خود و دختر دیگر می‌خواند:

پیرزن هفتاد ساله ،

بدو بدو دکتربیار ،

من که خودم دکترم ،

در همه چی ماهرم ،

آب انارش بده ،

پوست خیارش بده ،

مرواری جاتش بده ،

یک....دو....سه .

«سه» به هر کس بیفتد انتخاب می‌شود. احتمال دارد این ترانه صورتی از ترانه‌ای دیگر بوده که کلماتی مانند دکتربیار به آن اضافه شده، یا از ترانه‌های کودکانه‌ی جدید باشد.

خردسال در یک حلقه دست یکدیگر را می‌گیرند ، می‌چرخند و یک دختر را که در بازی سوخته ، در مرکز حلقه می‌نشانند و می‌خوانند:

دختره اینجا نشسته ،

گریه می‌کنه ،

زاری می‌کنه ،

از برای من ،

پرتقال من ،

یکی رو بزنی ،

از برای من.

آن دختر که سرش را روی زانو گذاشته و تظاهر به گریه کردن می‌کند ، بلند می‌شود ، دنبال بچه‌ها می‌کند و می‌کوشد به یکی بزند. او هر کس را که بگیرد به جای او در مرکز دایره می‌نشیند و به این ترتیب ترانه‌خوانی تا هر زمان که بازی ادامه پیدا کند ، ادامه می‌یابد.

یک بازی که بین دخترها و پسرها مشترک است «گُرگم و گَلّه می‌برم» است. در این بازی بچه‌ها به دو دسته می‌شوند و هر کدام یک مصرع از ترانه را می‌خوانند:

۱. گرگمو گله می‌برم ،

۲. چوپون دارم نمی‌دارم.

۱. من می‌برم خوب خوبشو ،

۲. من نمی‌دم پشگلشو.

۱. دندون من تیزتره!

۲. دُنبه‌ی من لذیذتره!

۱. خونه‌ی خاله کدوم وره؟

۲. از این وره ، از اون وره.

بچه‌ها خنده و بازی‌کنان در هم می‌پیچند ، تا از دست هم فرار کنند. هر بچه‌ای گیر بیفتد ، در گوشه‌ی میدان بازی قرار می‌گیرد. بعد از آنها سؤال

اما هنوز جنسیت کودک در آن مطرح نیست ، عمو زنجیرباف است. یکی از بچه‌ها با صدای بلند می‌پرسد:

عمو زنجیرباف!

دیگران جواب می‌دهند:

بععهعهعهعهعه!

زنجیره منو بافتی؟

بععهعهعهعهعه!

پشت کوه انداختی؟

بععهعهعهعهعه!

بابا اومده ،

چی چی آورده؟

نخود و کیشمیش.

بخور و بیا!

به صدای چی؟

به صدای گربه.

بچه‌ها شروع به میومیومی می‌کنند و این صداها مرتب عوض می‌شوند. به این ترتیب بچه‌ها با شوخی و خنده صدای حیوانات را تقلید می‌کنند. اما بازی دیگری که در آن یک ترانه می‌خوانند و روح دخترانه‌ی آن غلبه دارد «حمومک مورچه داره» است. در این بازی دختران خردسال دست‌های یکدیگر را می‌گیرند و می‌خوانند:

حمومک مورچه داره ،

کلید صندوقچه داره ،

بشین و پاشو خنده داره.

در این بازی بچه‌ها مرتب می‌نشینند و بلند می‌شوند و از ته دل می‌خندند و ریشه می‌روند، تا خسته شوند. ترانه‌ی دیگری است که در بازی دخترانه‌ی «اینجا نشسته» خوانده می‌شود. به این ترتیب که دخترهای

خِتِ خِتِ مِنْهُ هُشْمِي .

صدای خت خت راه رفتنت در خانه می آید.

وقتی بچه‌ها در بیدار شدن و یا پرداختن به درس‌ها تنبلی می‌کنند مادر با

مهربانی می‌خواند:

چاری چنبل ،

بودی تنبل .

اگر کودک برای مادرش بی تابی می‌کند ، برایش می‌خوانند:

اَلِسُونِ وَ وَلِسُونِ ،

خدایا مامانشو برسون!

یا وقتی که بچه‌ها را تاب می‌دهند می‌خوانند:

تاب تاب عباسی ،

خدا منو ندازی .

و وقتی از روی آتش می‌پرند:

آی بُتِه بُتِه بُتِه ،

کفشمو دژّه برده .

۳. ب ترانه‌هایی که کودکان می‌خوانند

۳.ب. ۱ بازی-تفریحی

بازی‌های دسته‌جمعی ، به‌خصوص بازی‌هایی که دختران پنج تا هشت سال به آن مشغول می‌شدند ، قریب به اتفاق یک ترانه‌ی دسته‌جمعی داشته‌اند که در بعضی موارد به حد یک قافیه‌پردازی ساده می‌رسیده ، اما همچنان قافیه‌پردازی داشته است. این ترانه‌ها فاقد جنبه‌ی آموزشی مستقیم هستند و عموماً کودکان به‌هنگام بازی یا شوخی و تفریح باهم می‌خوانده‌اند. یکی از این ترانه‌ها که اشاره به بازی و حرکات گروهی دارد ،

یا:

قربونت برم چی می شه ؟
انار طاقچه می شه ،
می افته پاره می شه ،
آبش پیاله می شه ،
خوراک خاله می شه .

یا:

به قربون سرِ تو ،
شیکر بار خر تو .
خودم خرتو می رونم ،
به منزل می رسونم .

یا:

به قربون قدت هفته به هفته ،
همون شکل قشنگت به کی رفته ؟

یا:

قربونت می شم همیشه ،
خوشگلی هم بیشتر از این نمی شه .
یا در گویش دزفولی مادر بزرگ برای نوه اش می خواند:
گموتر کوکو بالْت اورشُمی ،
کبوتر کوکو با بال ابریشمی ،
پار تو کجا بیدی ؟
پارسال کجا بودی ؟
امسال اوشُمی .
امسال در آغوشمی .
سال دگر ،
سال دیگر ،

یک دختر دارم شاه نداره ،
خوشگلی شو ماه نداره .
به کس کسونس نمی دم .
به همه کسونس نمی دم .
به شهر دورش نمی دم .
به راه دورش نمی دم .
به کس می دم که کس باشه ،
قبای تنش اطلس باشه .
شاه بیاد با لشکرش ،
شاهزاده‌ها پشت سرش ،
برای پسر کوچیک ترش ،
آیا بدم آیا ندم .

یا به هنگام قربان صدقه رفتن کودک ، بزرگ‌تر برایش می خواند:

قربونت برم هر دم ،
گل تو دامنم کردم ،
روزی که ترا دیدم ،
تَرک همه را کردم .

یا این که می خواند:

(نام کودک مثلاً حنا) خانوم قندی ،
خرتو کجا می بندی ؟
زیر درخت نرگس ،
مرگتو نبینم هرگس .

یا این که:

(اسم کودک) کجاست تو باغچه ،
چی چی می چینه آلوچه ،
آلوچه تَتَنانی تا نخوری ندانی .

شیریه ، مَشکِیه ، دوغیه ،
کره‌ی ما دروغیه .
می بریم بازار می فروشیم ،
پیرهن نو می پوشیم .
یا این‌که :

شیری ، دوغی ، هراتی .
یک مَن کره‌نباتی .
در گویش دزفولی می‌گویند:
دو دو مَشکِیه دو ،
دوغ دوغ مشک دوغ ،
دو دو گَره دو ،
دوغ دوغ کره دوغ ،
دو دو دو زَنِم .
دوغ دوغ دوغ را می‌زنیم .
دو وَنِم ،
دوغ را می‌گذاریم ،
بَر بچه‌نه هِلِم ،
سهم بچه را کنار می‌گذاریم .
بچه خَوَر خفته ،
بچه می‌خورد و می‌خوابد ،
گُمبه گنه ورسه ،
می‌پرد و بیدار می‌شود .

۳. الف. ۲ بازی-نوازشی

ترانه‌هایی که بزرگ‌ترها برای کودکان می‌خوانند در بسیاری موارد نیز
جنبه‌ی نوازش و برقراری ارتباط مهرآمیز با آنها را دارد مثل:

آتش به پمبه افتاد ،
گر به به دُمبه افتاد ،
سگ به شکمبه افتاد ،
پیرزنه به خنده افتاد.

این ترانه نیز با ریخت‌شناسی واحد اما موتیوها و نمادهای متفاوت در سراسر جغرافیای فرهنگی زبان‌ها و گویش‌های ایرانی یافت می‌شود. اگرچه در هر منطقه‌ای آن را به شکلی می‌خوانند.

یکی دیگر از ترانه‌هایی که بزرگ‌ترها برای کودکان می‌خوانند و کودکان با آن ترانه ، بازی می‌کنند ، جُم جُمک بَلگ خزون است. معمولاً کودکان ، مخصوصاً دختر بچه‌ها که نزد مَلا باجی درس می‌خواندند ، مشتهایشان را روی هم می‌گذاشتند و مثل شستن رخت در طشت ، یا شستن مو می‌چرخاندند. مَلا باجی اوسا یا استاد می‌شد و دختر بچه‌ها با او می‌خواندند:

جُم جُمک بَلگ خزون ،
مادرم زینب خاتون ،
گیس داره قَدِّ گمون ،
از کمون بلندتره ،
از شَبَقِ مشکی‌تره ،
گیسِ اون شونه می‌خواد ،
شونه‌ی فیروزه می‌خواد ،
حموم هرروزه می‌خواد.

به نظر می‌رسد اشاره‌ی آموزشی این ترانه به دختران خردسال در رابطه با شستشوی مو و اهمیت نظافت مو باشد ، که به زیبایی و لطافت توصیف می‌شود.

وقتی دو بزرگ‌تر می‌خواهند کودکی را بازی دهند دست و پای او را می‌گیرند و می‌خوانند:

یکیش به من نون داد.
نونو خودم خوردم ،
آبو دادم به زمین.
زمین به من علف داد.
علفو دادم به بزی ،
بزی به من پشگل داد.
پشگلو دادم به نونوا ،
نونوا به من آتیش داد.
آتیشو دادم به زرگر ،
زرگر به من قیچی داد.
قیچی رو دادم به درزی ،
درزی به من قبا داد.
قبا رو دادم به بابا ،
بابا به من خرما داد.
یکیشو خوردم کرمو بود ،
یکیشو خوردم تلخ بود.
رفتم به بابام گفتم ،
یک خرما دیگه خواستم.
زد تو گلام ،
گلام افتاد تو باغچه ،
سرم پرید تو تا قچه.
رفتم خونه‌ی قاضی ،
جُستم سه تا نیم غازی ،
یکیشو دادم به پمبه ،
یکیشو دادم به دُمبه ،
یکیشو دادم شکمبه.

قورباغه می‌گه من زرگرم ،
طوق طلا به گردنم ،
هاجستم وُ واجستم ،
تو حوضِ نقره چِستم .
نقره نمکدونم شد ،
خانمی به قربونم شد .

می‌توان دید که بازی با کلمات ، معرفی حیوانات ، زبان کودکانه و عشقی که به کودکان خردسال داده می‌شود ، در این ترانه موجود است .
قافیه‌پردازی و بازی با کلمات نقشی اساسی در رشد ذهنی کودک دارد . یکی دیگر از این ترانه‌ها گنجشکک آشی مَشی است :

گنجشکک آشی مَشی ،

روی بوم ما نَشی ،

بارون می‌آد

خیس می‌شی ،

برف می‌آد

گندله می‌شی ،

می‌افتی تو حوض نقاشی .

کی در می‌آره فراش باشی .

کی می‌گُشه قصاب باشی .

کی می‌خوره حکیم باشی .

وقتی کودک در سن دبستان یا مکتب قرار می‌گرفته برای او ترانه دویدم و دویدم را می‌خوانده‌اند :

دویدم وُ دویدم ،

سر کوهی رسیدم .

دو تا خاتونی دیدم .

یکیش به من آب داد ،

گر به بقالی می کرد ،
موشه ماسوره می کرد ،
مادر موش ناله می کرد ،
فیل او مد آب بخوره ،
افتاد و دندونش شیکست .
داد زد آیی ننه جون دندونکم!
از درد دندون دلکم .
اُستای دلاک را بگو ،
مرد نظر پاک را بگو ،
تا بشکنه دندونکم ،
تا بره درد از دلگم .

این ترانه نیز با ریخت‌شناسی واحد و ساختار یک‌سان در همه‌ی ایران یافت می‌شود. منتها به‌طور مثال ، در یک جا می‌آید:

یکی بود یکی نبود ،
پیرزنی که سُمَاق می کوفت ،
با دسته‌ی چُمَاق می کوفت ،

قافیه بر همان اساس ردیف می‌شود. گویا علاوه بر آموزش اسامی حیوانات و مشاغل به کودکان ، قصد است کودک را با این ماجرا آشنا کنند که دندان‌شیری افتادنی و شکستنی است. حتی فیل هم که دندانی به آن سفیدی و بزرگی دارد ، در معرض این خطر قرار دارد. اما جای نگرانی نیست زیرا همه چیز در پایان به خیر می‌انجامد. علاوه بر آن تا وقتی که کودکان زیر سن چهار سال قرار دارند بزرگ‌ترها می‌کوشند آنها را با حیوانات ، مشاغل و کلماتی که به خویشکاری آنها مربوط می‌شود به‌وسیله‌ی قافیه‌پردازی و بازی با کلمات آشنا کنند. هرچند قصدی بر داستان‌پردازی وجود ندارد. یکی دیگر از ترانه‌های کودکانه که بزرگسالان در این رابطه برای ایشان می‌خوانند به‌قرار زیر است:

محموده بالا بالا ،
آش می خوره بسم الله ،
انگورو بگیر شراب کن ،
گوشتو بگیر کباب کن ،
بشین و نوش جان کن!
وقتی می‌ری به بازی ،
نکنی زبون درازی!

وقتی کودکان بزرگ‌تر می‌شوند در ترانه‌هایی که بزرگسالان برای کودکان می‌خوانند جنبه‌ی آموزشی بر بازی غلبه می‌یابد. یک بزرگسال وقتی می‌خواهد کودکش را از خواب بیدار کند می‌خواند:

کلاغه می‌گه غارغار ،
سفره دارم قلم‌کار ،

(اسم کودک مثلاً حنا) خانم کی می‌آد سر کار؟

سپس مادر زبانش را به علامت نفی به سقف دهانش می‌کوبد و می‌گوید:

نُچ حالا زوده!

نُچ حالا زوده!

ترانه‌هایی که آغاز یادگیری زبان برای کودکان است و بزرگسالان برای آنها می‌خوانند:

یکی بود یکی نبود ،
غیر از خدا هیش کس نبود ،
زیر گنبد کبود
پیرزنه نشسته بود.
اسبه عساری می‌کرد ،
خره خراطی می‌کرد ،
شتره نمدمالی می‌کرد ،
سگه قصابی می‌کرد ،

کودک دست خود را فوراً بالا می‌کند. یک بازی دیگر که شبیه این است و در بیشتر روستاهای ایران یافت می‌شود به این قرار است که یک بزرگ‌تر یا یکی از بچه‌ها که با پشگ انداختن انتخاب شده، استاد بازی می‌شود. بقیه بچه‌ها می‌آیند یکی یکی سرشان را روی پای او می‌گذارند. در کردی چنین است که استاد بر پشت آن بچه می‌زند و می‌خواند:

هَرکان مَرکان ،

بار خَرَم گَرِدکان ،

گَرِد گَرِد پانزده ،

شَقَه لول شانزده ،

وَهیزی و مَهیزی ،

گُرکاکم چند گیزی ،

استاد با انگشتانش عددی را نشان می‌دهد. اگر کودک درست بگوید، می‌رود و کودکی دیگر جای او را می‌گیرد. این بازی در میان کودکان خردسال سوئدی نیز رواج دارد که به «اوله دوله دوف» معروف است. استاد یا مربی با انگشت روی پشت کودک فشار می‌دهد و او باید تعداد انگشتان را بر روی کمرش بگوید.

وقتی بچه‌ها دور و بر سه سال هستند که سن شروع بازی با دیگر کودکان است، برای بچه‌ها می‌خوانند:

قصه قصه قصه ،

نون و پنیر و پِسّه.

بربری‌ها نِشِسّه ،

این درو واکن سلیمون!

اون درو واکن سلیمون!

قالی رو بکش تو ایوون ،

گوشه‌ی قالی کبوده ،

اسم دائیم محموده ،

خُلا دایه آوَه هَل کیشه ،
 بچه باید پایش را جمع کند و مادر ادامه می دهد:
 هه گنه گنه ،
 ایمشونه گنه ،
 پر بارنجه ،
 لیمو لِنجه ،
 سُلیمان قوره ،
 دَنوک زَره ،
 چوبی کیشه ،
 خُلا دایه آویش هَل کیشه ،
 تا آنجا که فقط یک پا باقی می ماند و مادر می خواند:
 ناو باکت چَس ؟
 کیوزه ،
 ناودایکت چَس ؟
 دیزه ،

هر که نیه لی دَسَه ریزه (رک. افسانه‌ها و مثل‌های کردی ۵۷۳).
 اسم این بازی در کردستان هَکِل و مَکِل است که از هر نظر ریخت‌شناسی
 و ساختار همین بازی را با همین ترانه دارد.
 وقتی می خواهند یک کودک متوجهی بقیه‌ی اعضای بدن خود
 شود ، یک بزرگ‌سال از کودک می خواهد پشتش را مثل گربه خم کند و
 سپس با ملایمت به پشت او می زند و می خواند:

تاپ تاپِ خمیر ،
 شیشه پُر پنیر ،
 دستِ کی بالا ؟
 دستِ موشه !

صدای کفش پاش می‌آد.

وقتی کودک تازه می‌نشیند و باید با عمل‌کرد پاهایش آشنا شود یک بزرگ‌سال یا کسی که از کودک بزرگ‌تر است باملایمت به روی دو پای او می‌زند و برایش ترانه‌ای می‌خواند که در بسیاری موارد دست‌اندرکاران پژوهش فولکلور و جمع‌آوران قصه‌ها آن را افسانه یا متل خوانده‌اند. در حالی که به تعبیر این پژوهش‌گر و بر اساس دلایلی که در این کتاب ارائه خواهد شد در ژانر ترانه می‌گنجد و با وجود تفاوت در موتیف‌ها و سمبل‌ها همان ساختار واحدی را دارد که سایر ترانه‌ها موجود و با ریخت‌شناسی واحد در همه‌ی نقاط ایران یافت می‌شوند. مثل:

آتَل مَتَل توتوله ،

گاو حسن چه جوهره ،

نه شیر داره نه پستون ،

گاوشو بردن هندستون ،

یک زن کردی بستون ،

اسمشو بذار عم‌قزی ،

دور گُلاش قرمزی ،

هاچین وُ واچین ،

یک.... پا.... تو.... ور.... چین.

این بازی می‌تواند در حالی باشد که چندین کودک پاهایشان را دراز کرده‌اند و یک بزرگ‌سال روی پاهای یکی یکی می‌زند. به هر کس «ورچین» بیفتد باید پایش را جمع کند ، تا نفر آخر که یک پایش مانده است ، بقیه روی او می‌ریزند و قفلکش می‌دهند. این بازی در عموم روستاهای ایران وجود دارد. در کردستان می‌خوانند:

هَکِل مَکِل کِل کافه کی ،

زَرَدِک شوتک شَمامکی ،

کاسه‌ی میوزه پری و پویشه ،

این (انگشت کوچک) گفت: بریم دزدی ،

این (انگشت انگشتری) گفت: چی چی بدزدیم؟

این (انگشت وسط) گفت: تشت طلا.

این (انگشت اشاره) گفت: جواب خدا رو کی می‌ده؟

این (انگشت شست) من من کله گنده!

این واحد ادبیات شفاهی در ژانر یا گونه‌شناسی ترانه جای دارد که با ریخت‌شناسی یکسان ، ساختار مشترک ، اما نشانه‌ها و نمادهای متفاوت و در تمام لهجات فارسی و زبان‌های ایرانی موجود است. به‌طور مثال به جای جوجو ، گنجشگ می‌آید:

این دوید و دَرَش کرد ،

این ماچی بر سرش کرد ،

این نازی بر پَرَش کرد ،

این کله‌گنده اومد

گفت: بده ببینم!

همین که دادن ببینه ،

گنجیشکه پرید رو چینه.

یا در یک جای دیگر خوانده می‌شود:

این کوچول کوچوله ،

این ننه موچوله ،

این عبا بلنده ،

این قبا بلنده و...

در هر ترانه موتیف‌ها و سمبل‌ها تفاوت می‌کنند ولی ساختار یکسان است. اما در پاره‌ای موارد نیز با همان شکل واحد و هدف آموزشی در همه‌ی نقاط با ترتیب واحد خوانده می‌شود. مثل وقتی که بچه را می‌خواهند وادار به دست زدن و آشنایی با حرکات موتوریک خود کنند:

دَس دَسی باباش می‌آد ،

ساختن پل ارتباطی با کودک ، آشنا کردن کودک با تن خود ، آشنایی کودک با جهان اطراف و نحوه‌ی شناخت و ارتباط برقرار کردن با آن می‌شود. ابزاری که در این ارتباط به‌خدمت گرفته می‌شود در درجه‌ی نخست زبان و قافیه‌پردازی ، سپس تن کودک است. بازی ، به کارگیری تخیل ، طنز و شوخی حتی گاه مهمل‌بافی در همه حال در این نوع آموزش شفاهی نقشی بنیادی دارد تا به کودک اجازه‌ی استفاده از زبان را بدهد و به او کمک کند تا خود را به دلیل عدم توانایی در بیان ، ناتوان نبیند. در انتقال این مفاهیم ، در بسیاری موارد ، گوینده از کلمات و عبارات خود کودک استفاده می‌کند ؛ کلماتی که شاید در فرهنگ بزرگسال نه کاربرد داشته باشد و نه درست تلقی شود. در این گونه ترانه‌ها ، به‌خصوص ترانه‌هایی که مخاطبش کودکان زیر سه سال هستند ، معمولاً جنسیت نقش و اهمیتی ندارد. کلمات ساده ، گاهی بی‌معنا هستند و قصد داستان‌پردازی یا پرورش یک موضوع داستانی در آنها وجود ندارد. این ترانه‌ها که گاه به قدمت زبان‌های ایرانی هستند و در همه‌ی نقاط فلات ایران یافت می‌شوند اهداف تربیتی متفاوتی دارند که به قرار زیر است:

۳. الف. ۱ بازی-آموزشی

وقتی قرار است یک کودک نوپا با عمل کرد دست آشنا شود و پی به وجود انگشت‌هایش ببرد ، یک بزرگ‌تر که در اغلب موارد مادر یا یکی از نزدیکان مؤنت است ، دست کودک را در دست می‌گیرد و در حالیکه کف دستش را با یک انگشت قلقلک می‌دهد ، می‌کوشد او را متوجه تفاوت انگشت‌هایش می‌کند:

لی لی حوضک ،

سنگ تروضک ،

جوجوهه اومد آب بخوره ،

افتاد تو حوضک .

۳. ترانه‌های کودکان نخستین گام در تعلیم و تربیت شفاهی

۳. الف ژانر یا گونه‌ی ترانه‌های کودکان (خواننده‌ی بزرگسال)

ترانه که در زبان فارسی به آن دوبیتی نیز ترانه می‌گویند، یکی از ژانرهای بااهمیت در ادبیات شفاهی ایرانیان است، که در جشن‌ها، در بازی‌های کودکان، در آموزش مفاهیم زندگی و انتقال موضوعات تربیتی برای کودکان کاربرد داشته است. در ترانه‌ی کودکان اگرچه موسیقایی کلامی مهم است اما قافیه و رعایت آن در همه‌ی موارد اهمیت ندارد. این ژانر گونه‌شناسی دارد که آن را از دیگر ژانرهای ادبیات شفاهی جدا می‌کند.

در این فصل گونه‌شناسی ترانه و ریخت‌شناسی ترانه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد و به آن بخش از ترانه‌ها که کودکان تلقی می‌شوند و بزرگسالان برای کودکان و کودکان در میان خود می‌خوانند، می‌پردازیم؛ این‌ها ترانه‌هایی هستند که گاه بلند و گاه در حد یک بیت، در افواه عموم وجود داشته و دارند و غالباً کسانی که با فرهنگ شفاهی ایرانیان آشنا هستند، با تمام یا بخشی از این ترانه‌ها برخورد داشته‌اند.

در اینجا قصد است تا نشان داده شود ترانه‌ها ژانری متفاوت از متل‌ها و افسانه‌ها دارند و در کل قصه محسوب نمی‌شوند. در حالی که کسانی مانند صبحی مهتدی برخی از این ترانه‌ها را در جایی افسانه و در جایی متل نامیده‌اند (رک. /افسانه‌های کهن ۱۰)، صادق هدایت از شمار کسانی است که آنها را به‌درست ترانه نامیده است (رک. فرهنگ عامیانه‌ی مردم/ ایران ۱۱۰). این پژوهش می‌کوشد نشان دهد در ترانه‌هایی که برای کودکان به‌وسیله‌ی بزرگ‌ترها خوانده می‌شده یا می‌شود، قصد است نخستین سنگ بنای آموزش کودک گذاشته شود. این آموزش شامل

مَنگَل است که با دو روایت ذکر شده است. از این دو روایت یکی تقریباً کامل نقل شده و دیگری یعنی «بزچی» به اعتراف گردآورنده ناقص است (رک. توپوز قلی میرزا/ ۱۵۷). غیر از این مورد، مثل «سوزن و آتش» است. در این روایت هیچ قافیه‌پردازی وجود ندارد اما پیوند زنجیره‌ای در میان حوادث برقرار است، حکایتی که مشابه آن در قصه‌های عموم ملل نیز وجود دارد. در واقع می‌توان دید در میان آنچه بوسیله‌ی الول ساتن گردآوری شده، از مجموع حدود ۱۷۵ قصه، تنها ۵ مورد در گونه‌شناسی مثل می‌گنجد.

آرتور کریستینسن که *افسانه‌های ایرانیان* را منتشر کرده است، در کتابش *افسانه‌ها* را به سه دسته تقسیم می‌کند: افسانه‌های مردم، افسانه‌های لطیفه‌وار، افسانه‌ها و داستان‌های ادبی. در بخش افسانه‌های مردم ۱۵ قصه آمده است که ترکیبی از افسانه‌هایی با قهرمان دختر مانند سبزکلاه، دختر نارنج طلایی، ماه‌پیشانی و افسانه‌هایی با قهرمان پسر مانند مُجَدَّ شبان، کره اسب سیاه قرار دارد. اما در میان افسانه‌ها، قصه‌های عامیانه‌ای مانند داستان «مادر علی مُجَدَّ» که همان قصه‌ی خجه قرقرو است، «رمال دروغین» و «گاوچران کچل» را نیز آورده، که گونه‌شناسی متفاوتی دارند و آنها را نمی‌توان در یک طبقه جا داد. اما تعریفی هم از افسانه یا قصه ارائه نمی‌شود.

از این رو ضروری بود که در یک تحقیق میدانی و کتابخانه‌ای سه ژانر ترانه، مثل و افسانه‌ی گذر مورد تحقیق و مطالعه‌ی مستقل قرار بگیرد.

مَنجک زردُم دی گیزی» (همانجا ۳۹).

که نشان می‌دهد به مطلب واحد با مشخصات واحد بعضی از راویان متل می‌گویند بعضی اوسنه یا قصه. در کتاب متل‌ها و افسانه‌های ایرانی بعد از روایت ترانه‌های کودکان تحت عنوان متل، روایات متفاوت «موش دم‌بریده، کک به تنور، شَنگُل مَنگُل، خاله سوسکه، آگنجشک و غوزه‌ی پنبه، گنجشک و خار و پیرزن، بلبل سرگشته و زور دارم زور بچه» می‌آید. در حالی که بلبل سرگشته به دلیل مشخصاتی که دارد و در جای خود خواهد آمد شامل تعریف متل نمی‌تواند بشود. زیرا همانطور که خواهد آمد یک معنای متل قصه‌ی کودکانه‌ی توأم با شوخی است. علاوه بر آن گردآورنده «یک بز نیم بز، پیرزن و قاضی، سنگ و گردو، خروس و پادشاه»، را که گونه‌شناسی متفاوتی دارند به اضافه‌ی «یکی بود یکی نبود، دویدم و دویدم، و تو که ماه بلند آسمانی» در همینجا قرار داده است.

یکی از غیر ایرانیانی که قصه‌های ایرانی را جمع‌آوری و منتشر کرده است الول ساتن است. او دو مجموعه قصه به همکاری مارزلف و وکیلین منتشر کرده که یکی از آنها قصه‌های مشدی گلین‌خانم و دیگری توپوز قلی میرزا است. الول ساتن ۱۱۰ قصه به روایت مشدی گلین‌خانم را گردآوری کرده که تنها دو قصه از این شمار می‌توانند مشخصات متل را داشته باشند و مابقی انواع قصه‌ها هستند بدون آنکه گونه‌شناسی یا طبقه‌بندی خاصی در آنها صورت گرفته شده باشد. در این مجموعه مخاطب قصه‌ها اغلب بزرگسالان هستند و افسانه، حکایت، تمثیل، داستان کوتاه در هم نقل شده است. در نهایت اثری از ترانه‌ی کودکان یا قافیه‌بافی در آنها به چشم نمی‌خورد. در واقع می‌توان دید که مشدی گلین‌خانم قصه‌گوی بزرگسالان بوده است و کارش قصه‌گویی برای کودکان نبوده است.

در توپوز قلی میرزا ۶۴ قصه آمده است و در مقابل بعضی از قصه‌ها شماره‌ی کد جهانی آنها گذاشته شده است. از این شمار متل شَنگُل و

وکیلیان در مقدمه‌ی کتاب خود *متل‌ها و افسانه‌های ایرانی*، در تعریف متل می‌آورد: «متل داستان کوتاهی است که با مضامین لطیف و سرگرم‌کننده گاه به صورت شعر و زمانی با نثری موزون برای کودکان و نوجوانان خوانده می‌شود. شخصیت متل‌ها بیشتر حیوانات و مظاهر طبیعت و در برخی موارد انسان می‌باشد. متل‌ها ضمن سرگرم ساختن کودک دارای مضامین تربیتی و اجتماعی نیز هستند. کودک با شنیدن متل با طبیعت اطراف خویش انس می‌گیرد و از همان ابتدا با سرزمین مادری و آئین و عرف محیط خویش آشنا می‌شود» (*متل‌ها و افسانه‌های ایرانی* ۹).

تعریفی که در ابتدای کتاب *متل‌ها و افسانه‌های ایرانی* از متل می‌شود یک تعریف کلی است که تنها شامل بخشی از ترانه‌های کودکان می‌شود و نسبت به ژانر متل نمی‌تواند تعریفی کامل باشد.

به این ترتیب می‌توان دید که در کتاب وکیلیان مانند اکثریت گردآوری‌هایی که از قصه‌های فارسی شده، متل، ترانه، حکایت و افسانه‌ی گذر تقریباً در یک طبقه جای گرفته‌اند. وکیلیان توضیح نمی‌دهد چرا در عنوان کتاب خود «متل‌ها و افسانه‌های ایرانی» را یک‌جا آورده است. با مطالعه‌ی کتاب او می‌توان دید که سیاق صبحی مهندی در چیدمان قصه‌ها، مد نظر بوده است. در این کتاب ۱۸ روایت از «دویدم و دویدم» با اسامی متفاوت اما ریخت‌شناسی واحد آورده می‌شود. در چند مورد هم روایت مستقیم آورده می‌شود که در آن راوی خود این شیوه‌ی ترانه‌گویی کودکانه را متل می‌داند. مثلاً در روایت مسجدسلیمان می‌آید: «مَتَلِ دُونِم چه متل گند حسن سر تل» (همانجا ۲۸). در روایت شوستر می‌آید:

«مَتَلِ دُونِم مَتِیزِه

دالو ری به توپزه» (همانجا ۳۸).

اما در روایتی دیگر از همین ترانه در نیشابور، به جای متل اوسنه می‌آید:

«اوسنه بَلْدُم سه گیزی

کرده را با طبقه‌بندی مارزلف تطبیق داده است. وی در ابتدای کتاب مقدمه‌ای ارائه می‌دهد که در آن قصه و افسانه را باهم می‌آورد. اما معلوم نیست منظور او دو ژانر متفاوت است، یا به یک ژانر با دو نام باور دارد. هرچند که در نهایت هیچ تعریفی از مشخصات، وجوه اشتراک و افتراق این دو داده نمی‌شود. گردآورنده تنها به این اکتفا می‌کند که به تحسین از قصه و افسانه بپردازد و این که «این قصه‌ها چه گنجینه‌ی بارزشی هستند»، بی آنکه در متن تعریفی از گونه‌شناسی قصه یا افسانه و منظور خود ارائه دهد. در این مجموعه ۱۶ قصه می‌آید که بدون هیچ دسته‌بندی، در کنار هم قرار گرفته‌اند. گردآورنده در پایان مقدمه‌اش می‌گوید: «سبکی از قصه‌های عامیانه "متل‌ها" یا به‌روایت آرئه/تامپسون "قصه‌های زنجیره‌ای" هستند. متل‌ها قصه‌های عامیانه موزونی هستند که اغلب برای کودکان خوانده می‌شود برای آنکه خوانندگان با این سبک قصه (متل) آشنا شوند گردآورنده متل خاله سوسکه و گل گندم را در انتهای قصه‌ها آورده است» (باغ‌های بلورین خیال ۷-۸). این گردآورنده فرقی میان متل و ترانه نیز قائل نمی‌شود. ضمن آنکه همان روش دیگران را دنبال می‌کند.

مخبر، قصه‌های فارس را بازنویسی و ویرایش کرده است و مقدمه‌ای بر آن نوشته است. در این مقدمه می‌گوید: «انواع اصلی قصه‌های عامیانه را اسطوره‌ها، افسانه‌ها و قصه‌های پریان تشکیل می‌دهند» (قصه‌های فارس ۱). او به‌طور مثال در تعریف افسانه می‌گوید: «افسانه‌ها به‌لحاظ شیوه‌ی ارائه، تأکید و مقاصد دارند که با تاریخ رسمی فرق می‌کنند. نمی‌توان آنها را گزارش تاریخ واقعی به حساب آورد» (همانجا ۴). در این مجموعه که نخست گردآوری و سپس بازنویسی شده ۲۰ قصه آمده است و در آن هیچ طبقه‌بندی، آوانگاری و ضبط دقیق لهجه صورت نگرفته است. هیچ متلی نیز نیامده است.

افتخارزاده به همراه نورزایی و ایجاد ، مجموعه قصه‌های بلوچی را بر اساس تقسیم‌بندی مارزلف گردآوری و منتشر کرده‌اند. در ابتدای کتاب نیز مقدمه‌ای از مارزلف آمده است. قصه‌ها مجموعاً به ۴ قسمت تقسیم شده‌اند «قصه‌های مربوط به حیوانات» ، «قصه‌های به معنی اخص» ، «قصه‌های شوخی» و «قصه‌های زنجیره‌ای». در بخش قصه‌های زنجیره‌ای سه قصه آمده یکی به نام «مورچه مرده شاه مرده» که همان کک به تنور است ، منتها چون از بلوچی به فارسی نقل شده ، زبان کودکانی آن تغییر کرده و بسیار کوتاه شده است. به طوری که در آن هیچ تکرار ، قافیه یا ردیفی مشاهده نمی‌شود و در مجموع از صورت یک قافیه‌بازی کودکانه که به تعبیر پژوهشگر این اثر یکی از مشخصات متل است ، بیرون آمده است. قصه‌ی دوم «ماه پرخاتون» یا همان خاله سوسکه و آقا موشه است. این قصه هم به‌هنگام نقل از بلوچی به فارسی فاقد مشخصات متل شده است. قصه‌ی سوم هم بسیار کوتاه و در حد یک پاراگراف است. این قصه در مورد دَکک و رَتک است که از عروسی بر می‌گردند ، یکی در جوی آب می‌افتد و می‌میرد و دومی آنقدر به او می‌خندد که باد می‌کند ، می‌ترکد. گردآورنده با استناد به آرنه/تامپسون این قصه را در شمار قصه‌های زنجیره‌ای آورده است (رک. *قصه‌های بلوچی* ۲۸۹-۲۹۷). در رابطه با اصطلاح قصه‌های زنجیره‌ای می‌توان چنین برداشت کرد که منظور قصه‌هایی است که در آن یک حلقه به دیگری وصل می‌شود تا پایان ، که حلقه‌ها یک زنجیر را می‌سازند ، ضمن آنکه مطالب و عبارات تکرار می‌شوند.

صالحی *باغ‌های بلورین خیال* را تحت عنوان قصه‌های عامیانه‌ی ایرانی منتشر کرده است. او در یادداشتی در پایان کتاب در مورد نحوه‌ی طبقه‌بندی قصه‌ها به تأثیرپذیری از مارزلف و کتاب او ؛ طبقه‌بندی *قصه‌های ایرانی* ، اشاره کرده و گفته است که بر اساس طبقه‌بندی مارزلف قصه‌هایش را جمع کرده ، کنار هم گذاشته است و قصه‌هایی که جمع

ارائه‌ی تعریف ، گواه آن است که گردآورنده تعریف مشخصی از متل در ادبیات شفاهی فارسی ارائه نمی‌دهد.

رحمانی در بخش ششم کتاب خود ۵ روایت آورده که صبغهی دینی دارند و به نظر می‌رسد از ادبیات کتبی ، وارد ادبیات شفاهی شده‌اند. در بخش هفتم سه «حکایت» آورده می‌شود که در پایان هر کدام نتیجه‌ی اخلاقی گرفته می‌شود. در واقع در تقسیمات هفت‌گانه‌ای که در کتاب از قصه‌ها ، به‌نمایش گذاشته می‌شود ، گردآورنده تنها «افسانه‌های سحرآمیز یا جن و پری» را به‌درستی در کنار هم قرار داده است. در باقی موارد مرز قصه‌ها در هم ریخته و تعاریف نادقیق است و قصه‌ها در حالی کنار هم گذاشته شده‌اند که گونه‌شناسی متفاوت دارند

داریوش رحمانیان افسانه‌های لُری را جمع‌آوری و منتشر کرده است. او نیز افسانه و قصه را معادل هم می‌گیرد و بی‌هیچ انتخاب ، طبقه‌بندی یا تعریفی از گونه‌های مختلف قصه هر آنچه نقل‌شدنی است را کنار هم می‌آورد. اما در عناوینی که به قصه‌ها می‌دهد در یک جا می‌گوید: «قصه‌ی مَلِک جمشید» ، در یک جا: «حکایت گگ احمد و سالار غازی» ، یک جا می‌گوید: «قصه‌ی پیر خارکش» ، یک جا: «حکایت پادشاه دل‌رحم» ، یک جا: «داستان پیدایش خرس کوهی» ، یک جا: «متل مرد فقیر و خرس» ، «متل ابراهیم کفاش» ، «متل قوز بالا قوز» و «متل تعبیر خواب پادشاه». اما نه آنجا که یک قصه را افسانه را می‌نامد روشن است چرا این نام را به قصه داده ، نه آنجا که مطلب حکایت ، داستان ، قصه یا متل نامیده می‌شود (رک. افسانه‌های لُری).

خزاعی افسانه‌های خراسان را منتشر کرده است. در این مجموعه که از ۱۰ قصه تشکیل می‌شود نه مقدمه‌ای آمده و نه تعریفی از افسانه. تنها چند افسانه و حکایت در کنار هم آمده است و اثری هم از متل نیست (رک. افسانه‌های خراسان).

را با آوانویسی لاتین می‌آورد که یکی تمثیل است، دیگری مشخصات افسانه دارد و سومی حکایت می‌باشد. او کنار اسم افسانه نام قصه را نیز آورده است (رک. تات نشین‌های بلوک زهرا ۱۰۱-۱۲۸). بنابراین می‌توان دید آل احمد تفاوتی بین این تقسیمات نمی‌گذارد و همه را اسامی متفاوت برای یک مفهوم می‌داند.

روشن رحمانی یا رحمانوف افسانه‌های دری را در تهران منتشر کرده است. او نیز افسانه و قصه را معادل هم گرفته است و می‌کوشد گونه‌های مختلف افسانه را ارائه بدهد. در بخش اول کتاب؛ «افسانه‌های سحرآمیز»، ۲۱ افسانه آورده می‌شود که در بردارنده‌ی مشخصات افسانه‌های گذر می‌باشد. اگرچه در مقدمه تعریف دقیق و علمی از افسانه‌های سحرآمیز داده نمی‌شود، اما این تعداد افسانه در کنار هم مثال خوبی است که نشان می‌دهد گردآورنده افسانه‌های گذر را بر اساس طبقه‌بندی مارزلف کنار هم جای داده است. در بخش دوم: «افسانه‌های سرگذشتی» را آورده است که تعدادشان به ۳۸ قصه می‌رسد. در این بخش همه نوع قصه بدون هیچ نظمی در کنار هم قرار گرفته‌اند. در بخش سوم: «افسانه‌های طنزی» ۱۱ قصه به تقسیم‌بندی گردآورنده آمده که وجه اشتراکشان جنبه‌ی شوخی و طنز است. بخش چهارم به «افسانه‌های عاشقانه» اختصاص دارد که در آن طبقه ۳ قصه آمده است. وجه مشترک این سه قصه عشق توأم با جستجوی دو جانبه برای قهرمان زن و مرد قصه است. در بخش پنجم به «افسانه‌های تمثیلی» پرداخته می‌شود. در این بخش ۶ قصه می‌آید. اما چرا این‌ها تمثیلی نامیده می‌شوند در مقدمه‌ی کتاب روشن نیست. در این میان قصه‌ی خاله قانغوزک (خاله سوسکه)، بُزک چینی (بز زنگوله‌پا)، خروس و ماکیان (کک به تنور) که هر سه مثل هستند را نیز در شمار «افسانه‌ی تمثیلی» آورده و این سه را در کنار «افسانه‌ی طوطی و مینا» و «حکایت دو خرگور» و «خیرات خیرات» یک‌جا قرار داده است. در واقع این در کنار هم گذاشتن قصه‌ها، بدون

علی اشرف درویشیان در کتاب *افسانه‌ها و متل‌های کردی* ۷۰ «قصه‌ی عامیانه‌ی ایرانی» را گرد آورده است. در همان ابتدای کتاب می‌آید: «فهرست الفبایی قصه‌ها و متل‌ها». بنابراین می‌توان گمان کرد که از دید گردآورنده، قصه و متل معادل هم گرفته شده است. یا دو ژانر متفاوت را در نظر دارد. سپس در همانجا می‌آید: «آوانگاری چند افسانه و مَثَل». در حالی که قصه‌ها بدون هیچ طبقه‌بندی تنها بر اساس تعداد قصه‌هایی که یک راوی روایت کرده است، در کنار هم قرار می‌گیرند؛ این هم شامل روایات کردی می‌شود و هم فارسی. به همین دلیل می‌توان روایات متفاوت از یک متل، یک افسانه، یا یک ترانه را در مجموعه‌ی هر یک از راویان یافت. مضافاً خود گردآورنده، به‌طور مثال، در پیش‌گفتار می‌گوید: «از کهن‌ترین ایام، از هنگامی که مادر و مادربزرگ یا پیر سال‌خورده‌ای در جهان بوده، افسانه و متل بوده است. عمر افسانه و قصه‌ی عامیانه به اندازه‌ی عمر آدمی است» (*افسانه‌ها و متل‌های کردی* ۲۱). از همین عبارت می‌توان دریافت که از تقسیمات قصه، اسامی متفاوتی در ذهن گردآورنده وجود دارد. اما از این اسامی نه تعریفی ارائه داده می‌شود و نه مطالب مندرج در کتاب دسته‌بندی می‌شوند. مثلاً در آغاز کتاب، در معرفی افسانه‌ها و متل‌ها «قصه‌ی لاک پشت و دوستانش» نقل می‌شود. اما این قصه نه افسانه‌ی گذر است و نه متل، بلکه حکایتی است به سبک حکایات حیوانی که در *کلیده و دمنه آمده* است (رک. همانجا ۲۹). ولی قصه‌ی *سومی* که در کتاب آمده؛ «پیرزن و گربه» مشخصات یک متل را داراست. منتها چون از کردی به فارسی نقل شده، فاقد عناصر قافیه‌پردازی و ردیف‌سازی شده و مشخصات متل بودن را از دست داده است. قصه‌ی «گرگ و روباه» نیز یک حکایت حیوانی محسوب می‌شود.

جلال آل احمد نیز به کار ثبت و انتشار متل‌ها و افسانه‌ها پرداخته است. او در کتاب *تات نشین‌های بلوک زهرا سه* «افسانه» به روایت اهالی

که فاقد مشخصات افسانه است. اما افسانه را ؛ اوسنه و معادلی فارسی برای قصه آورده است و آن را اسم عام برای هر روایت کردنی گذاشته است: «بالا رفتیم ماس بود ، پائین اومدم دُغ بود ، اوسنه‌ی ما دُرُغ بود (عقاید و رسوم مردم خراسان ۳۵۵). می‌توان نتیجه گرفت که او منظورش از قصه همان افسانه و بر عکس است ؛ مطلبی که در فرهنگ مردم جا افتاده و به هر روایتی که مخاطبش کودکان باشند قصه می‌گویند. اما به باور پژوهشگر کتاب حاضر زیر عنوان قصه تقسیم‌بندی‌های دیگر می‌گنجد که هر کدام گونه‌شناسی خود را دارند.

برای نمونه «اوسنه پیر برزنگی» از نظر این پژوهشگر مشخصات کامل یک افسانه‌ی گذر را دارد ، که گونه‌شناسی آن در فصل پنجم این کتاب که به معرفی افسانه‌های گذر اختصاص دارد ، توضیح داده خواهد شد.

«لیس به برم» ، گونه‌شناسی حکایت ساده و طنز آمیز را دارد و متل به حساب نمی‌آید. در حالی که شکورزاده آن را متل دانسته است. دلایل مربوط به این نظر در بخش گونه‌شناسی متل شرح داده خواهد شد. قصه‌ی بعد «افسانه‌ی یافتن بخت» و «اوسنه‌ی پادشاه و سه دخترش» است که با توجه به تعریفی که از افسانه در این کتاب می‌شود در طبقه‌ی افسانه‌ی گذر می‌گنجد ، در حالی که «اوسنه‌ی ماچوچه و کلاغ» می‌تواند گونه‌شناسی یک متل را داشته باشد. «اوسنه‌ی کیک و مور» نیز با تعریفی که از متل ارائه داده خواهد شد مشخصات یک متل را داراست. اما «شاه تهماسب» در ژانر افسانه‌ی گذر جای می‌گیرد ؛ طبقه‌بندی که شامل افسانه‌ی تقدیر نیز می‌شود. بنابراین می‌توان دید ، در کتاب شکورزاده ، متل ، افسانه‌ی گذر و حکایت ، تحت نام «اوسنه» یا «قصه» در کنار هم جای گرفته‌اند ، بی‌آنکه تعریف روشنی از گونه‌شناسی هر یک از این‌ها و دلیلی برای نامگذاری یا طبقه‌بندی ارائه شود.

در قصه بودن ، شفاهی بودن و تعلق به فرهنگ عوام است ، هرچند که در گونه‌شناسی کاملاً با هم متفاوتند.

دسته‌ی دیگر قصه‌های مربوط به آگبوری^۱ و روایات متفاوت آن است که مشابهش در مثنوی رومی ، در آثار عطار ، در قصه‌های هزار و یک شب و در تاریخ شفاهی بسیار دیده می‌شود. این قصه‌ها که مخاطبشان اغلب بزرگسالان هستند ، غالباً در حوزه‌ی حکایت می‌گنجند. قهرمان اصلی این دسته از حکایات ، یک ضد قهرمان است که در بسیاری موارد خدمتکار یا زرخرد خانه است. موضوع حکایت نیز نیرنگ‌هایی است که غلام برای رسیدن به ثروت و مکنت و دستیابی به زن صاحب‌خانه می‌زند. نمونه‌ی این دسته از حکایات را علاوه بر ادبیات شفاهی ایرانی ، در قصه‌های مصر باستان نیز می‌توان یافت. *کلیده* و *دمنه* هم حکایات بسیاری دارد که در این طبقه‌بندی می‌تواند جای بگیرد. *انجوی شیرازی* تعریف دقیقی از این‌که چرا این قصه‌ها را که ریخت‌شناسی متفاوت و طبقه‌ی مجزایی دارند ، تحت نام عام قصه آورده ، (رک. گل به صنوبر چه کرد) ارائه نمی‌دهد. او در جلد دوم کتاب خود نیز به سیاق جلد اول همه‌ی ژانرها را بدون هیچ تعریف علمی و بیان مشخصات در کنار هم قرار می‌دهد. به‌همین دلیل حکایات مربوط به مکر زنان ، را در کنار افسانه‌های گذر و افسانه‌های قهرمان‌دروغی قرار می‌دهد.

شکورزاده بخش هفتم کتاب خود را به افسانه‌ها اختصاص می‌دهد. او افسانه‌ی آق تُنگلی ، افسانه‌ی پیربرزنگی ، مورچه‌ی مؤمن ، لیس به برم لیس به تَم ، پسر باگله ، پادشاه و سه دخترش ، ماچوچه‌ی کلاغ ، کلاغ خُل ، کیک و مور ، شاه تهماسب و افسانه‌ی تقدیر را دنبال هم می‌آورد. تنها مشاهده‌ی عناوین قصه‌ها سخن از درهم بودن مطلب دارد. قصه‌ی آق تُنگلی که بسیار دقیق آوانویسی شده ، در حالی افسانه نامیده می‌شود

^۱ آگبوری نام یکی از روایات کتاب گل به صنوبر چه کرد است و نام غلامی که مانند حسن کچل نقشی منفی اما مضحک دارد.

هدایت ترانه‌ی کودکان دانسته، او در شمار افسانه می‌آورد. «درخت بادام» و «کلاغ لجواز» را که مشخصات افسانه دارند در کنار «غوزه» که مثل است می‌گذارد و «زور» را نیز در این شمار قرار می‌دهد. در کتاب دیگری که صبحی به افسانه‌ها اختصاص داده، در جلد اول می‌توان دید که افسانه و حکایت را باهم آمیخته است؛ نکته‌ای که نشان می‌دهد متوجه تفاوت این دو ژانر نبوده است. او در مجموعه افسانه‌ها، گل خندان، نمدی (گوسفندی)، بزی، راه و بیراه (خیر و شر)، مرغ سعادت (سعد و سعید)، گل زرد، نخدو، جستیک نخودی و نخودی و دیو را در کنار رمالباشی، خاله قورباغه، خاله گردن‌دراز (سکینه آوردی) آورده است. در حالی که این قصه‌ها گونه‌شناسی متفاوتی دارند و نمی‌توان همه را در یک طبقه جای داد. مثل این که بگویم همه‌ی گل‌ها گیاه هستند. البته در جای خود درست است اما دقیق و علمی نیست. زیرا هر گونه‌ی گیاهی می‌تواند به صدها گونه‌ی دیگر تقسیم شود.

انجوی شیرازی در دو جلد کتاب گل به صنوبر چه کرد قصه‌هایی که کنار هم گردآورده، مخاطبین بزرگسال دارند. از این رو در قصه‌هایش مثل یا ترانه‌ی کودکانه یافت نمی‌شود و سایر گونه‌های ادبیات شفاهی اعم از افسانه، حکایت و تمثیل و مثل، را بی هیچ طبقه‌بندی در کنار هم جا داده است. او در جلد اول، بخش اول، یک قصه آورده به نام «مثل روباه». در این مثل روباهی از یک نفر که نماز می‌خواند پوستینش را می‌دزد و از آن برای کلک زدن به بقیه‌ی حیوانات استفاده می‌کند. در تمام حکایت روباهی که در پوستین اهل دین یا یک مُلا فرو رفته، موفق می‌شود حیوانات ساده‌لوح و شکمو را گول بزند. غلبه‌ی عنصر طنز حکایت را به دنیای کودکان نزدیک می‌کند، به خصوص مُلا که آموزگار مکتب بوده و به سُخره کشیدن شخصیتش در قالب نهاد روباه برای کودکان جذابیت بسیار داشته باشد. انجوی شیرازی این حکایت را در کنار «گرازک» و روایات متفاوت آن آورده است که تنها مشابهتشان با هم

۲. ضرورت یک گونه‌شناسی از سه ژانر ترانه، متل، افسانه

تا کنون در حیطه‌ی ادبیات شفاهی ایرانیان، تعریفی جامع از سه ژانر ترانه، متل و افسانه‌ی گذر برای کودکان که با استانداردهای علمی همخوانی داشته باشد، ارائه نشده است. البته صادق هدایت در تحقیق خود از ژانر یا گونه‌ی ترانه‌ی کودکان مثال‌های دقیقی ارائه می‌دهد. از این شمار است یکی بود یکی نبود سر گنبد کبود پیرزنیکه نشسته بود، گنجشگک آشی مَشی و یک مرغ نازی داشتم (رک). فرهنگ عامیانه مردم ایران (۱۷۱). اما نه از ترانه و نه از متل تعریف روشنی ارائه نمی‌دهد. به عبارتی همه‌ی داستان‌های عامیانه‌ی شفاهی را متل معرفی می‌کند. در نهایت می‌گوید: «موضوع و سبک متل‌ها بی اندازه متنوع و مانند موضوع و سبک ادبیات امروزی دنیا می‌باشد» (همانجا ۲۲۰). هدایت در ادامه حتی افسانه، اسطوره، فابل و حکایت را هم در همان تعریف می‌گنجاند. سپس مثال‌هایی می‌آورد که گواه عدم یک تقسیم‌بندی دقیق است. او آقا موشه یا متل دم‌دوز، شنگول و منگول، سنگ صبور را در یک‌جا می‌آورد. در عین حال از اسامی که در کنار قصه‌های کتاب آمده معلوم می‌شود که صادق هدایت به تفاوت ژانرهایی که این قصه‌ها در آنها می‌گنجد آشنا نبوده، یا توجهی نداشته است. به‌طور مثال می‌آید: «قصه‌ی دندان‌مروارید و گیس‌گلابتون» یا «افسانه‌ی پیرمرد و خر و پسرش». اما در همان ردیف کک و مورچه، قصه‌ی گرگ و بزغاله یا قصه‌ی مرغ یک‌پا را هم می‌آورد.

صبحی در کتاب *افسانه‌های کهن* ۲۵ قصه می‌آورد و همه را افسانه می‌خواند. به‌طور مثال یکی بود یکی نبود، دویدم و دویدم را که صادق

تفکیک می‌شوند. بنابراین بر اساس جنسیت قهرمان افسانه‌ها به دو گروه و بر اساس خویشکاری قهرمان به دو طبقه‌ی قهرمان حقیقی و قهرمان دروغی و هر طبقه به دسته‌ها و هر دسته به بخش‌هایی که در بردارنده‌ی روایات مربوطه است، تقسیم می‌شوند.

فرضیه این است که مخاطبین سه ژانر ترانه، مثل و افسانه‌ی گذر کودکان بوده و هستند و این روایات شفاهی که برای کودکان نقل می‌شده، مشخصات خود را دارد و با روایات دیگری که مخاطبین بزرگسال داشته و قصدشان آموزش و یا تفریح بزرگسالان بوده، فرق داشته است. این تحقیق همچنین می‌کوشد نشان دهد از گذشته‌ی دور پیرزنان، مادر بزرگان، دایه‌ها، بی‌بی‌ها و هر کس که نقش «کودک‌نشانی» بر عهده داشته برای آموزش و تربیت کودکان از نوزادی تا آمادگی برای سن بلوغ، مجموعه‌ای از ترانه، مثل و افسانه در اختیار داشته است که عموماً حاصل انتقال سینه به سینه بوده است و آن را به کودکان منتقل می‌کردند. بخشی را هم کودکان خود به صورت مداوم در بازی‌ها می‌آفریده‌اند، که تا امروز موجود است. در این پژوهش، اگرچه منقولات شفاهی به سه ژانر ترانه، مثل، افسانه‌ی گذر، تقسیم می‌شوند، اما قصه نام عامی است که به غیر از ترانه، به روایات شفاهی اختصاص می‌یابد.

سپس واریانت‌های مختلف هر روایت که پیاده شده و به آوانویسی درآمده، آورده می‌شود. در بخش تحقیق کتابخانه‌ای، همزمان برای مقایسه و وسعت بخشیدن به مثال‌ها و برای روشن‌تر کردن مطالب، به آثار منتشر شده ادبیات شفاهی و کارهای تحقیقی که در آن زمینه صورت گرفته، مراجعه می‌شود و از نمونه‌های چاپی در کنار نمونه‌های ضبط شده در توضیح مطالب و اثبات تفاوت گونه‌ها و ریخت‌شناسی هر یک کمک گرفته می‌شود.

در فصل مربوط به ترانه نخست تعریفی از ترانه و تفاوت آن با متل و افسانه ارائه می‌شود، سپس گونه‌شناسی ترانه مطرح می‌گردد. پس از آن به تفاوت میان ترانه‌هایی که برای کودکان است و ساخته‌ی کودکان است با ترانه‌های بزرگسالان پرداخته می‌شود. علاوه بر آن با ذکر مثال‌های فراوان، ترانه‌ها به لحاظ هدف تربیتی و آموزشی‌شان تقسیم و مورد بررسی قرار می‌گیرند.

در فصل متل به تقسیم مفهومی هر یک از متل‌ها پرداخته می‌شود. همچنین بحث می‌شود متل چه گونه‌شناسی دارد، ریخت‌شناسی هر متل چیست. چرا ساختار زبانی و انتخاب شخصیت‌ها در متل اهمیت دارد. دیگر اینکه چگونه می‌توان خاستگاه جغرافیایی، حتی تاریخی و هفت آموزشی آنها را از چیدمان نمادها و بن‌مایه‌ها تعیین کرد، به خصوص که قصه‌هایی دیگر با کدگذاری واحد فاقد آن عناصر باشند. در این میان به متل خاله سوسکه و گک به تنور، مفصلاً پرداخته می‌شود و با بهره‌گیری از ساختار زبانی، و نمادها و بن‌مایه‌هایی که در روایات مختلف آمده، خاستگاه اصلی آنها به لحاظ، تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی تعیین می‌شود.

در فصل افسانه‌ی گذر نیز ابتداءً ژانر افسانه تعریف و مشخصات این ژانر توضیح داده می‌شود، سپس افسانه‌ها بر اساس جنسیت قهرمان افسانه، خویشکاری قهرمان، مفهوم و نحوه‌ی چیدمان نمادها و بن‌مایه‌ها

ایران یک دسته در تهران بوده‌اند، یک دسته در سایر نقاط ایران. زنانی که در تهران بوده‌اند یک دسته خویشاوند بوده‌اند و یک دسته زنانی بوده‌اند که با آنها ملاقات کرده‌ام. زنان ایرانی ساکن سوئد از نقاط مختلف ایران آمده، اما زبان تعریف کردن قصه‌هایشان فارسی بوده است، هر چند که در پاره‌ای موارد گویش‌های مادری آنها در نقل قصه‌ها مداخله کرده است. این زنان عموماً بالای شصت و پنج سال داشته، در اغلب موارد با کتابت آشنا نبوده‌اند. از هر یک از این زنان سؤال‌هایی متفاوت درباره‌ی گذشته، محل زندگی، خاطرات، حوادث مهم زندگی، حوادث مهم تاریخی که می‌توانستند بیاد بیاورند، اعتقادات، آداب و رسوم، مراسم مختلف در شهر یا روستای ایشان و غیره شده است. سپس از ایشان خواسته شده که قصه‌ای تعریف کنند. به این ترتیب که آیا قصه‌ی شنگول و منگول را بلدند؟ یا قصه‌ی مرغ چینی را شنیده‌اند؟ بعد بخشی از قصه برایشان گفته شده و آنها کل قصه را بیاد آورده‌اند. در پاره‌ای موارد نیز نیازی به تعریف نبوده است، آنها قصه را از ابتداء تا انتها با تکیه بر حافظه‌ی شخصی نقل کرده‌اند.

۴.۱ ساختار تحقیق

برای این کتاب حاضر بخشی از روایات راویان انتخاب شده که با موضوع این کتاب یعنی آموزش شفاهی کودکان در قالب ژانرهای ترانه، متل و افسانه‌های گذر تناسب داشته است. مابقی در جلد دوم کتاب که شامل انواع قصه و حکایت و تاریخ است، می‌آید و جلد سوم حاوی تاریخ شخصی راویان در کنار تاریخ اجتماعی و باورهای دینی زنان است که در آینده منتشر خواهد شد.

در هر فصل تعریفی از یک ژانر ارائه می‌شود. سپس ریخت‌شناسی آن ژانر با روایت‌های عدیده که در هر ژانر می‌گنجد نشان داده می‌شود.

ایرانی (۳۰). بخش بزرگی از این فقدان را با طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی جبران کرده است.

۲.۱ ضرورت و هدف تحقیق

شیوه‌ی طبقه‌بندی آرنه/تامپسون، پس از انتشار کتاب مارزلف به فارسی در ایران، باعث شده است که اغلب کسانی که دست پژوهش در کار ادبیات شفاهی زده‌اند همان تیپ‌شناسی را مبنای کار قرار داده و قصه‌ها را در آن چارچوب قرار دهند. این سبب شده کسی به خود اجازه‌ی تعریف جدید و طبقه‌بندی تازه‌ای با توجه به جزئیات زبانی، ساختار ادبی، و مفاهیم موجود در قصه ندهد. این در حالی اتفاق می‌افتد که محققین اروپایی به اعتراف خود به دلیل عدم احاطه‌ی کامل به ظرائف زبان فارسی در بسیاری موارد پی به تفاوت گونه‌های متفاوت ادبیات شفاهی نبرده‌اند. یک سعی کتاب حاضر این است در حد لزوم، با ذکر مثال‌های عدیده به تفاوت این گونه‌های ادبیات شفاهی بپردازد.

هدف این است تا پژوهشگرانی که در این عرصه کار می‌کنند تعریفی روشن‌تر از سه ژانر ترانه، متل، افسانه‌ی گذر برای کودکان و نوجوانان به دست آورند، در نتیجه با خطای کمتر و سهولت بیشتر بتوانند با دنبال کردن روند ارائه داده شده، قصه‌ها و ترانه‌ها را بر اساس مفاهیم، ساختار زبانی، نمادها و بن‌مایه‌ها طبقه‌بندی کنند. علاوه بر آن به دست اندرکاران تعلیم و تربیت امروز کمک کند تا برای آموزش و پرورش کودکان دست به آفرینش شیوه‌هایی نوین بر اساس دانش کهن بزنند.

۳.۱ شیوه‌ی انجام تحقیق

این تحقیق به دو صورت میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. در بخش میدانی حدود پنجاه زن ایرانی در ایران و سوئد ملاقات شده‌اند. زنان ساکن

سالیان بسیاری از عمر خود را به ثبت و انتشار ادبیات شفاهی ایران اختصاص داده است. او آثار باارزشی در رابطه با قصه‌ها، جشن‌ها، آداب و معتقدات مردم استان‌های مختلف ایران منتشر کرده است. شکورزاده پژوهشی ارزنده در عقاید و رسوم مردم خراسان ارائه داده است. درویشیان مجموعه‌ای مفصل از قصه‌ها، بازی‌ها، نمایشنامه‌ها و ترانه‌های کردی را با خط فارسی و آوانویسی لاتین در دسترس محققین و خوانندگان قرار داده است. وکیلیان روایت‌هایی از متل‌ها و ترانه‌های ایرانی را از روایاتی که در گنجینه‌ی مرکز فرهنگ مردم در اختیار داشته، در یک کتاب به نام *افسانه‌ها و متل‌های ایرانی* جمع و منتشر کرده است. او همچنین قصه‌های مشدی گلین خانم را هم با همکاری مارزلف و الول ساتن منتشر کرده است، که هیچ کدام شنیده‌ی مستقیم او نیستند. روشن رحمانوف یا رحمانی گنجینه‌ای ارزشمند از افسانه‌های دری منتشر کرده که شنیده‌ی مستقیم اوست.

شرق‌شناسانی مانند کریستینسن، هانری ماسه نیز اقدام به جمع‌آوری و انتشار برخی از انواع ادبیات شفاهی ایرانیان کرده‌اند. لُریمر از نخستین کسانی است که مجموعه‌ای از قصه‌های فارسی را به انگلیسی منتشر کرده است. البته متن فارسی همراه ترجمه‌ی انگلیسی نیست، اما با مقایسه‌ی سایر متونی که موجود است می‌توان دریافت چه متنی را در کرمان و بختیاری شنیده است. همچنین می‌توان دید که او در ضبط متن دقت بسیاری داشته است. آرنه/تامپسون در کار پژوهشی خود که شامل طبقه‌بندی و گدگذاری کلیه‌ی گونه‌های ادبیات شفاهی است، به قصه‌های فارسی توجهی نکرده‌اند و می‌توان دید که هیچ کدام از روایات فارسی را در اختیار نداشته‌اند، اگرچه در طبقه‌بندی آنها ژانرها و روایات متفاوت ادبیات شفاهی فارسی می‌توانند جای بگیرند. مارزلف همانطور که خود او در مقدمه‌ی کتابش؛ *طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی*، اذعان می‌دارد، ضمن دنبال کردن همان روش آرنه/تامپسون (رک. *طبقه‌بندی قصه‌های*

قصه‌گویی در کشورهای فلات ایران، به‌خصوص سراسر کشور امروزی ایران سابقه‌ای بسیار تاریخی دارد. ایرانیان از دیرباز برای تعلیم و تربیت کودکان و برای انتقال مفاهیم تاریخی، اجتماعی، دینی، اخلاقی و مطالبی که جنبه‌ی طنز و شوخی، حتی انتقادی نسبت به اوضاع و شرایط سیاسی داشته، از قصه‌گویی به‌عنوان یک ابزار قدرتمند استفاده کرده‌اند و در خلق گونه‌های متفاوت ادبی؛ چه در حوزه‌ی شفاهی و چه در حوزه‌ی کتبی، مؤثر بوده‌اند. اما در این میان ادبیات کتبی علیرغم جوان‌تر بودن نسبت به ادبیات شفاهی، بیشتر محل توجه و تدقیق قرار گرفته است. به‌طوری که نه تنها با نگاهی اصولی و انتقادی به آن پرداخته شده، که تقسیمات مختلفی از گونه‌های ادبی آن ارائه شده است. در حالی که در حوزه‌ی ادبیات شفاهی، این دقت و شناخت کمتر اتفاق افتاده است و آنچه موضوع پژوهش و بررسی قرار گرفته، نیز هنوز راهی بلند در پیش دارد تا از هر نظر شامل یک تعریف علمی با اندازه‌های جهانی بشود. از این شمار است شناخت ژانرهای ادبیات شفاهی در فرهنگ زبان فارسی.

۱.۱ پیشینه‌ی تحقیق

در صد ساله‌ی اخیر، پاره‌ای محققان و نویسندگان ایرانی سعی در ثبت گونه‌های مختلف ادبیات شفاهی و معرفی آنها داشته‌اند. صادق هدایت یکی از ایشان است. صبحی مهتدی قصه‌گوی رادیو نیز مجموعه‌ای از این میراث را به صورت شفاهی و کتبی منتشر کرده است. انجوی شیرازی

۳۳۳ منابع

۳۳۷ فهرست اعلام

۲۱۰. الف. ۱. ۴. ۲ دختر نارنج و ترنج.....
۲۱۳. الف. ۱. ۴. ۳ نارنج و ترنج.....
۲۱۷. الف. ۱. ۵. قطع وابستگی دختر به پدر شرط یافتن همسر.....
۲۲۷. الف. ۱. ۵. نمدی.....
۲۳۰. الف. ۱. ۶. افسانه‌های بخت و سوزاندن جلد همسر.....
۲۳۶. الف. ۱. ۶. سنگ صبور.....
۲۳۸. الف. ۱. ۷. وفاداری به خانواده و قبیله.....
۲۴۸. الف. ۱. ۷. افسانه‌ی مرغ سخنگو.....
۲۵۱. الف. ۱. ۸. زیرکی و آینده نگری.....
۲۵۳. الف. ۱. ۸. دختر پینه‌دوز و قبا‌ی گل.....
۲۵۶. الف. ۲. قهرمان دروغی.....
۲۵۷. الف. ۱. ۲. زنگی و نیرنگ زدن به دیو.....
۲۵۸. الف. ۱. ۲. اشمونی.....
۲۶۲. الف. ۱. ۲. نمکی.....
۲۶۵. الف. ۲. ۲. دگردیسی با کمک جادو.....
۲۷۰. ب. ۵. افسانه‌های گذر پسران.....
۲۷۲. ب. ۵. ۱. افسانه‌های گذر قهرمان حقیقی.....
۲۷۲. ب. ۱. ۵. یافتن درمان برای پادشاه.....
۲۷۸. ب. ۱. ۲. آزمون وفاداری در عشق.....
۲۸۲. ب. ۱. ۳. خطر کردن و سفر برای یافتن دختری دست نیافتنی.....
۲۸۳. ب. ۱. ۴. یافتن همسری توانا و برابر.....
۲۸۵. ب. ۱. ۵. پرهیز از زنان و مقاومت در برابر ایشان.....
۲۸۶. ب. ۱. ۶. آزمون وفاداری تا حد مرگ.....
۲۸۸. ب. ۱. ۷. اثبات لیاقت بدون بهره‌گیری از نام پدر.....
۲۹۰. ب. ۱. ۷. کره اسب دریایی.....
۲۹۲. ب. ۱. ۸. نوجوان و آموختن رموز مردی از زنی باتجربه.....
۲۹۹. ب. ۱. ۹. یادگرفتن رموز جادوگری و رسیدن به پادشاهی.....
۳۰۱. ب. ۱. ۱۰. مهربانی به حیوانات.....
۳۰۴. ب. ۲. ۲. قهرمان دروغی.....
۳۰۵. ب. ۲. ۱. پرخوری و تبیلی اما زنگی در طعمه‌ی جنسی نشدن.....
۳۰۶. ب. ۱. ۲. ۱. جورتان.....
۳۱۰. ب. ۱. ۲. ۲. مثل جورتان و برادرش و پیرزن.....
۳۱۳. ب. ۲. ۲. جثه‌ی کوچک اما اعتماد به نفس بسیار.....
۳۱۵. ب. ۲. ۲. ۱. نخودی.....
۳۱۶. ب. ۲. ۳. تن سپردن به شلاق تربیتی زن-همسر.....
۳۱۸. ب. ۲. ۴. ترسوی تبیل اما خوش شانس.....
۳۲۰. ب. ۲. ۴. ۱. احسن کچل.....
۳۲۳. ب. ۲. ۴. ۲. حسنی.....
۳۲۴. ب. ۲. ۵. باارزش کردن میراث «بی‌ارزش» پدر.....
۳۲۵. ب. ۲. ۶. نقش بخت در فقدان لیاقت.....
۳۲۷. نتیجه.....

۴. ۴. موش دم‌بریده ۷۷
۴. ۵. مثل گنجشیکه و پیمه‌دونه ۸۲
۴. ۶. ۱. مثل پیرزن تنها ۸۶
۴. ۶. ۲. پیرزن و مهمون‌های سرزده ۸۸
۴. ۷. ۱. مثل کدو قل‌قل‌زن ۹۱
۴. ۷. ۲. کدوی قل‌قل‌زن ۹۳
۴. ۷. ۱. ۲. مثل پیرزن و درخت سجد ۹۶
۴. ۷. ۲. پیرزن و درخت انجیر ۹۸
۴. ۸. خاله سوسکه: سابقه‌ی تاریخی و خوانش‌های متفاوت آن ۹۹
۴. ۸. ۱. خاستگاه اجتماعی خاله سوسکه ۱۰۳
۴. ۸. ۲. روانشناسی شخصیتی و تاریخی خاله سوسکه ۱۱۳
۴. ۸. ۳. مثل خاله سوسکه در یک خوانش تاریخی-اجتماعی ۱۱۵
۴. ۸. ۴. پوشاک خاله سوسکه و تضاد دو معنا ۱۱۹
۴. ۸. ۵. زربفت یزدی و قبا‌ی گل‌گلی در عهد صفویه ۱۲۴
۴. ۸. ۶. روایات دیگر مثل خاله سوسکه ۱۳۰
۴. ۸. ۷. تلفیق مثل خاله سوسکه با مثل‌های دیگر ۱۳۲
۴. ۸. ۸. ۱. مثل خاله سوسکه ۱۳۵
۴. ۸. ۸. ۲. خاله سوسکه و آقا موشه ۱۳۷
۴. ۹. مورچه و کک مثل پیوسته یا مستقل؟ ۱۴۱
۴. ۹. ۱. پیوسته با متلی دیگر ۱۴۱
۴. ۹. ۲. کک به تنور به‌صورت یک مثل مستقل ۱۵۱
۴. ۹. ۲. ۱. مورچه و کک ۱۵۳
۴. ۹. ۲. ۲. ۱. مثل مور و کبک ۱۵۵
۵. گونه‌شناسی افسانه‌های گذر ۱۵۹
۵. الف. افسانه‌های گذر دختران ۱۶۵
۵. الف. ۱. افسانه‌های گذر قهرمان حقیقی ۱۶۵
۵. الف. ۱. وفاداری به عهد و تهیه‌ی خوراک آئینی ۱۶۷
۵. الف. ۱. ۱. آتش شله‌قله‌کار ۱۶۹
۵. الف. ۱. ۱. ۱. افسانه‌ی بی‌بی‌حور و دختر بُته‌کش ۱۷۲
۵. الف. ۱. ۱. ۳. افسانه‌ی سفره‌ی بی‌بی‌نور ۱۷۵
۵. الف. ۱. ۴. افسانه‌ی دختر خارکن و نخود مشکل‌گشا ۱۸۰
۵. الف. ۲. ۱. مهربانی و کدبانوگری و سلیقه ۱۸۳
۵. الف. ۲. ۱. ۱. افسانه‌ی ماه‌پیشونی ۱۸۹
۵. الف. ۲. ۲. ۱. ماه‌پیشونی ۱۹۱
۵. الف. ۳. ۱. هنر مهم‌ترین خویشکاری دختر ۱۹۷
۵. الف. ۳. ۱. ۱. افسانه‌ی گل‌خندون ۲۰۰
۵. الف. ۴. ۱. بیان نجابت و تولد دوباره از یک قطره خون ۲۰۳
۵. الف. ۴. ۱. ۱. بزن چوپان ۲۰۸

فهرست مطالب

۱	مقدمه	۷
۱.۱	پیشینه‌ی تحقیق	۷
۲.۱	ضرورت و هدف تحقیق	۹
۳.۱	شیوه‌ی انجام تحقیق	۹
۴.۱	ساختار تحقیق	۱۰
۲	ضرورت یک گونه‌شناسی از سه ژانر ترانه ، متل ، افسانه	۱۳
۳	ترانه‌های کودکان نخستین گام در تعلیم و تربیت شفاهی	۲۵
۳	الف ژانر یا گونه‌ی ترانه‌های کودکان (خواننده‌ی بزرگسال)	۲۵
۳	الف. ۱ بازی-آموزشی	۲۶
۳	الف. ۲ بازی-نوازشی	۳۶
۳	ب ترانه‌هایی که کودکان می‌خوانند	۳۹
۳	ب. ۱ بازی-تفریحی	۳۹
۳	ب. ۲ ترانه‌های شوخی-آزاری	۴۴
۳	ب. ۳ ترانه‌های وصف حال ، یا وصف چیز	۴۷
۳	ب. ۴ ترانه‌های تداعی	۴۸
۴	گونه‌شناسی متل	۵۱
۱.۴	ریخت‌شناسی متل‌ها	۵۵
۲.۴	۱.۲ متل آلور و بلور	۶۱
۲.۲	۲.۲ قصه شنگولی و منگولی و خلیلی درواکون	۶۴
۲.۴	۳.۲ شنگول و منگول و چپه‌ی انگور	۶۶
۲.۴	۴.۲ متل شنگول و منگول و توت خراسون	۷۰
۳.۴	۱.۳ متل گنجیشگه و ئنیک	۷۲
۳.۴	۲.۳ متل ئن جون و گنجیشه	۷۵

گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سه ژانر ادبی:

ترانه‌ها، متل‌ها و افسانه‌های گذر در ادبیات شفاهی ایرانی و کاربرد آموزشی آنها

شکوفه تقی